
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<https://books.google.com>

**THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO** LIBRARY

THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO

LIBRARY

BOTIME TE FEDERATES
PAN-SHQIPTARE "VATRA"

HISTORIA E SKENDERBEUT

(Gjerg Kastriotit)

**MBRETIT TE SHQIPERISE
1412-1468**

Prej Peshkopit Theofan

(Fan S. Noli)

**E Botuar prej Shoqërisë Korchare
"Arësimi"**

B O S T O N
Shtypeshkronja e "Diellit"
1921

DR960
.N6
a.1
aen

[Illegible text]

[Illegible text]

Maria Stilián Noli
Memes se shtrenjte
Per kujtim dhe mirenjohje

PARATHENIE

Qellimi im, kur shkrova këtë vepre, ishte t' i jap pópullit tone nje histori te Skenderbeut dhe kjo libe duhet gjykuar kryesisht nga kjo pikepamje. Po nuke harrova te marr ne sy qe, midis kendonjesve tane, ka disa qe do mos kenaqeshin me nje histori fjesht popullore dhe u-perpoqa, me sa ishte e mundur, te kendonj te gjitha dokumentat rrelative dhe te shkruanj nje histori pak a shume kritike, te bazuar mi fakte te vertetúara dhe jo mi legjenda romantike te pashoshítura. Atje ku s' ishte e mundur t' a shqipnja legjenden nga historia, e lashe ashtú si e gjeta ne historianet e vjeter me shpresen t' a çkollavit mé vone kur te kem perpara dokumenta, te cilat te me japin perin e Arianes. Si kryebaze te historise sime mora mé pare historin' e Tivárasit dhe pastáj até te Barletit. Nga historianet moderne mora si udheheqes kryesor, gjer me nje pike, Fallmerayer-in, historia e te cilit eshte nje kryevepre, si pas kohes kur eshte shkruar, dhe ka vetem nje mungim, qe auktori i saj s' kishte perpara historin' e Tivárasit. Fallmerayer-i e permént Tivárasin, po per çudi s' e kish-te shtudiuar dhe merr per kryebaze historin' e Barletit. Perfitova shume nga Paganel-i, Hahn-i, Hopf-i dhe savantet e tjere qe kane shkruar mi Skenderebene pas Fallmerayer-it.

Dyke mbaruar ketó radhe te paka, e quanj per detyre te shtonj qe keté vepre Shqiptaret nuke m' a detyrojne aqe mua ea pleqve te Shoqerise Korçare "Aresimi"—dhe veçanerisht kryetarit te saj, Z-it Kostandin Tashko—qe me ngarkuan te shkruanj dhe keshtú me shtrenguan t' a shtudiójnj thellerisht historín' e Skenderbeut.

Auktori

Boston, Mass., 20 Maj, 1920

H Y R J E

Kryeburimet per historín' e Skenderbeut jane Tivárasí dhe Barleti:

I. *Historia Scanderbegi, edita per quendam Albanensem, domethene Historia e Skenderbeut, e botuar prej nje Shqiptari, e cila u-shtyp latinisht ne Venetik me 2 te Prillit, 1480, pothua dymbedhjetë vjet e tre muaj pas vdekjes se Skenderbeut. Per fat te keq, teksti latinisht duket qe humbi dhe, nga sa dime nuke gjendet ne asnjë biblioteke. Kemi vetem nje kthim italisht te kesáj historie prej nje prifti italián, Giammaria Biemmi, te botuar ne Brescia me 1742 dhe pastáj me 1756 gjithë n' atë qytét me titullin Istoria di Giorgio Castrioto, detto: Scander-Begh, domethene Historia e Gjergj Kastriotit, te quajtur Skenderbé. Nga historianet e vjeter te Skenderbeut, Biemmi eshte i vétemi qe e pati perpara dhe e perdori keté libre si kryebaze te historise se tij. Nga Biemmi mesojme qe ky Shqiptár ishte nga Tivari dhe e shkroj historín' e Skenderbeut pas rapórteve qe i jipte i velláj, i cili ishte oficér ne garden mbreterore. Biemmi prape na thote qe libra e Tivárasit ishte e vjeteruar dhe e çjerur; ne krye dhe ne funt mungonin disá flete; ne mest ca faqe ishin prishur nga dy mapa, niste nga faqja 10 dhe mbaronte ne faqen 92, qe kur hyri Skenderbeu ne Kruje gjer ne rrethimín e*

dyte te Krujes prej Sulltán Mehmedit II dhe Ballabán Pashes. Fallmerayer-i (1) është i mendjes që *Anonimi Tivarás* s' që t'atër veç kardinali Pal Engjelli, kryepeshkóp i Dúresit, legát i Pashes ne Shqiperí, dhe keshilltár i besuar i Skenderbeut. Pal Engjelli (2) ishte ne kuptimin e plotte te fjales ministri i púneve te jashtme i Skenderbeut, se ay shkruante letrekembimet latinisht me fuqit' e húaia dhe ay udhehiqte politiken e jashtme te Skenderbeut. Barleti e pershkruan si "shokun e veprave te rezíkeve dhe te keshillave, dhe bashkepunctorin e pandare te Skenderbeut" (3). Levdon kryemendjen, zotesín' e fjales dhe dijen e tij te gjere. Theoria e Fallmerayer-it forcohet nga dy fakte: Pal Engjelli ishte nga dera e prínceve te Tivarit dhe kishte nje vellá oficer prane Skenderbeut (4). Sidó

1).—Dr Jakob Philipp Fallmerayer, *Das Albanesische Element in Griechenland*, botuar ne *Abhandlungen der Historischen Classe der Koeniglich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Vellim 8 dhe 9, Munchen, 1866, shih Vell. 9, f. 11.

2).—I biri i Kontit Andrea Engjelli te Drishtit, shtepia e te cilit kishte mbreteruar ne Tivar. "Discedea dalla casa Angeli che una volta godea la Signoria di Antivari: cosi riferisce l' Antivarino." Biemmi, Libre II, f. 126, shenim 1.

3).—*Omnium laborum, periculorum, atque consiliorum socius atque particeps velut Aeneae alius Achates.*—Barleti, *Vita Scanderbegi*, Libre X, f. 288, *Zagabria 1743*.

4).—Barleti, L. XI, f. 331.

që te jetë, historia e Tivárasit qëndrón në radhën e parë jo vetëm se duket që është shkruar prej një njeriu që e shkoj jetën e tij pranë herójt që përshkruan, po dhe nga shkaku që i rrefén ngjarjet, të mira a të liga, me ftohtësi dhe si historián prej race, pa shtuar e pa hequr, dyke dhënë motin, múajin dhe ditën për çdo betejë, dhe veçanërisht dyke treguar disá intriga dhe komplete të shemtuára të princëve shqiptarë, të cilat Barleti e quan për detyrë patriotike të mos i permende. Qýsh libra e tij e vyer u-harrua dhe humbi na e shpjegón Biemmi: latinishtja dhe shtylla e Tivárasit ishin të thata, të pakrëhura dhe të pakëndeshme (1). Që t' a thomi shqip: Tivárasit këndonte bukur, po zeri s' i punonte fare. Për çudí, fati e ndoqi librin e Biemmit gjithashtú si dhe librin e Tivárasit. Vertét nukë humbi, po u-harrua dhe i pari nga historianet moderne që e perdori ishte konsulli austriák Pisko (2) në fund të shékullit të nëntëmbëdhjetë.

II.—*Historia de Vita et Gestis Scanderbegi, Epirotarum Principis, domethene Historia e Jetes dhe të Trimerive të Skenderbeut, Princit të Shqiptereve*, prej priftit shkodrán Marín Barletit, e botuar latinisht në Venetí më 1504, afër 36 vjet pas vdekjes së Skenderbeut. Kjo është historia m' e

1).—Biemmi, Prefazione.

2).—Julius Ernest Pisko, Scanderbeg, Historische Studie, Wien, 1894.

vjeter e Skenderbeut që ndodhet në latinishten ash-tú si u-shkrua prej auktorit të saj. Barleti ishte disá vjet m' i ri se Tivárasí. Ishte djale kur vdiq Skenderbeu, njihte personalisht shokeleftónjesit e tij, kishte përpara syve dokumenta të kohës, kishte vizituar fushat e betëjave që përshkruan, u-ndoth në rethimin e Shkodrës dhe pastáj u-vendós në Venetí, ku shkroj veprën e tij me famë për trimin e math të shékullit të tij. Libra e tij është themelia e historive të panúmurta që janë shkruar mbi Skenderbene që me shekullin e gjashtëmbëdhjetë gjer po-thua në fant të shékullit të nëntëmbëdhjetë. Me latinishten e tij elegante dhe shtyllen e tij të kujdesur fitój këndonjes an' e mb' ane botes dhe e beri të pavdekur kujtimin e Skenderbeut në Evropë. Libra e tij pati disá edicje të ndryshme latinisht dhe u-perkthye në të gjitha gjuhët evropjane. Si historián, Barleti qëndrón aqë shkallë nënë Tivárasin sa e kapërxén si shkrimtár. Këndón liksht, po ka zë të bukur. Rallë jep mot, muaj e dite, si Tivárasí, dhe veç ca dátave të paka, të cilat vertetohen dhe nga burime të tjera, gabohet në më të shumtat. Vijtoret i madhón, ngjarjet i zbukurón, gjerat e papëlqýera i heth në kosh, a i tregón si me pahír kur s' ka se qysh t' i fshehe, shtrin në fushe të betejës me míjera Turq të vrare, dhe si pa gje të keqe shton që Shqiptaret e vrare ishin ca dyzina të paka, sikúr refén romancë dhe jo histori. Nga ky shkák historianet kritike, të rahur me uthull, e shi-

kojne historin' e tij me dyshím dhe s' besojne as ató te vertetat qe tregón. Dhe s' qendron vetem ketú: Si Shkodran, subjékt i Venetise, nuke nxjer nga goja kurre nonjë fjale te keqe per Mbreteteshen e Déteve; sjelljen e saj te papelqyer kundrejt Skenderbeut e paspallós me aqe sheqér sa ka ne torbe; vervit ne shporte çdo gje te shemtuar per Republikën qe munt te mbulohet pa rezík mos dale sheshit; dhe kendón me brohorí miqesin' e ngushte dhe besimin e plote qe mbretetronte ne mes te Skenderbeut dhe te Republikës Veneciane. Ne funt te historise tij e teperón zullumin dhe, pa dashur a pa ditur, ia remben shpaten kryetrimt sa pa vdekur, dhe ia dergón Republikës: Pas deshmimit te tij, Skenderbeu vuri nje kumandár venecián ne Kruje, ne rrethmin e dyte me 1466, dhe me te vdekur e siper, i lá Venetise me traktét kujdesin' e mprojtes se kryeqytetit, mbretetise dhe trashegimtarit te tij, gje e cila i beri disá historiane kritike. (I) te besojne qe Skenderbeu, ne ditet e tij te funtme, udermua krejt prej Sulltán Mehmedit, ia leshój mbretetérin' e tij Republikës dhe vdiq ne toke te saj si refugjiát. E verteta e thate eshte krejt e ndryshme: Republika Venetike ishte kundrejt Skenderbeut e

1).—Simondi nga te vjetrit dhe Gibbon-i nga te rinjte; Fallmerayer-i, Hahn-i dhe Hopf-i, te genjyer nga deshmimi i Barletit, besojne qe Skenderbeu ia leshój Krujen, te paken usherisht, posá vuri nje kumandár venecián.

ftohte në krye, armike e hapur a e fshehur më të shumen e kohës, dhe vakur në funt nga nevoja dhe interesi; pas deshmimit të Tiverasit, i cili është dhe ay venetofil (1), kumandari i Krujes, në rethimin e dytë, ishte Shqiptar; e dime pa nonjë pikë dyshimi që Skenderbeu e dërgoj të shoqen dhe trashëgimtarin e vogël jo në Venetë, po në Nápoli; nga

1).—Në besqfshim Fallmerayer-in që Tivárasit ishte Pal Engjëlli, s' dó shumë mundim që t' a provojmë venetofil. Barleti e pershkruan: "Venetorum observantissimus erat." (Barleti, L. XI, f. 270). Aqë Barleti sa dhe Biemmi na thone që kryepeshkopi Pal Engjëlli, i vënë prej ambasadorit venecián, e bindi këshillen e Skenderbeut t' i deklaronje luftë Turqisë më 1463. Romanini (Storia Documentata di Venezia, vëll. VI, f. 333, Venetë 1855) na thotë që, pas vdekjes së Skenderbeut, Senati i Venetisë e dërgoj Pal Engjëllin që t' a vinte Krujen nënë mprojtjen e Republikës, *në qoftë se ndodhej në rezikë*. Po dhe sikur të mos të jetë e vertetë theoria e Fallmerayer-it, shohim nga Biemmi që Tivárasit, në mos aqë sa Barleti, prapë ishte venetofil. Kur na thotë që Shkodranet ftuan Sulltán Muradin II t' i bjere Skenderbeut nga kurrizi, në kohën që ky leftonte kunder Venetisë, Tivárasit bënte një përpjekje të dështuar që t' a lehtësonje poshtersin' e Republikës së krishterë dhe i bënte samarit, në vënt të gomarit (Shih Biemmin, L. II, f. 131 dhe përçás-e më Romanini-n, vëll. IV, f. 243-4). Për të shpjeguar venetofilin' e Tivárasit e të Barletit duhet marrë në sy që, kur shkruanin historit' e tyre, rronin si refugjiatë në Venetë, a në tokë veneciane.

arshivat zyrtare te Republikes Veneciane provohet katerçiperisht qe Skenderbeu s' ia la Krujen dhe mbreterin' e tij Venetise as perpara as pas vdekjes se tij, as me traktét as me testamént; jo Skenderbeu Venetise, po Venetia ia dorezój shpaten e saj Skenderbeut qe t' a mpronte kunder rrebeshit turk. Vdiq, vertét, ne toke veneciane, ne Lesh, po me shpaten ne dore, dhe jo si refugjiát, po si kryekumandár i ushterive aliante veneto-shqiptare, i cili thirri n' até qytét nje kuvént te dyte te princerve shqiptare dhe te kumandáreve veneciane qe te merrte masa per mprojtjen e tókave te Shqiperise dhe te Republikes kunder Sulltán Mehmedit. Me gjithë ketó, s' jam aspák i mendjes qe Barleti duhet marrë neper kembe, si bejne disá historiane kritike. Perkunder, eshte nje thesár i çmuar per jeten e Skenderbeut dhe duhet studiuar me kujdés, prane Tivárasit, te paken si plotesím i tij. Gabohet ne datat a i ngaterón, shtón e zbukurón, mbulón a hesht, paspallós me oratorira te pambarúara, po ralle genjehet kur thote qe aksh gje ngjau. Dhe—gje e papritur—disá here e ndreq Tivarasin. Per shembell vajtja e Skenderbeut ne Raguze, te cilen s' e permént Tivárasit, konfirmohet prej kronikanit te kesáj Republike (1); dergimi i Gjon Stres

1).—Pietro Luccari, *Annali di Rausa*, 1605, f. 106: "Fece scala in Rausa et mentre vi dimoró fu spesate dal publico secondo l' antico costume della città."

Balshes per te ndihmuar Ferdinandin e Napolit, para se te hidhet vete Skenderbeu ne Itali, provohet me dokumenta te arshivave te Nápolit (2); ndodhja e Skenderbeut ne betejat e Ursares vertetohet prej historianit spanjoll Mariana t' asáj kohe; (3) beteja e Skenderbeut kunder Sheremét Beut, te cilen s' e permént asfare Tivárasí dhe te cilen e pershkruan gjer' e gjate Barleti eshte nje ngjarje historike e padyshimte (4); rrethimi i trete i Krujes me 1467, te cilin shume historiane te vjeter e te rinj e kane quájtur si nje ender te Barletit dhe per te cilen hesht Tiverasi nga shkaku qe kane humbur fletet e funtme te historise tij, provohet katerçipterisht nga kronikani bizantín Franza (5) dhe nga kronikanet Turq t' asáj kohe (6). Pastáj duhet

2).—Shih Pisko, Skanderbeg, Appendix.

3).—Mariana, Storia della Spagna, Liber 23, kapitine 2. Shih Biemmi, L. XI, f. 407 dhe Duponcet, Histoire de Scanderbeg, Roy d' Albanie, préface, Paris, 1709. Gjith' ashtú Anonimi i Sansovino's, Anonimi Venecián, Dimiter Frengu, dhe Lavardin-i.

4).—Anonymus Venetus, Commentario de le Cose di Scanderbeg, f. 33, Venetik, 1539. Gjith' ashtú Anonimi i Sansovino's, Dimiter Frengu dhe Lavardin-i.

5).—Georgius Phrantza, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, L. IV, kap. XXII, f. 425, Bonn 1838.

6).—Kronikanet turq heshtin per Skenderbene, se s' kane te tregojne veç dishfata dhe turperime per ushterit' e Sulltáneve. E hapin gojen vetem ne nje rasje,

mbajtur ment qe Skenderbeu kishte vdekur tri-
dhjët' e gjashte vjet para se te merrte penden Bar-
leti qe t' i shkrúante historine. Ne keté mes, ishte
rritur legjenda e herójt te pavdekur, fytyra e tij
ishte rethuar me shkelqimin e nje gjyrme-perendie
te vjeterise, e kurorezuar me arollen e nje perluf-
tari gjysme-shénjt te Krishterimit, dhe veprat e tij
te çudiçme po shtoheshin nga atá qe e kishin pare
vete me sy dhe kishin leftuar nene kumanden e tij.
Mé ne funt, kritikáneve teper te ashper te Barletit
munt t' u tregojme historiane te vjeter e moderne te
Skenderbeut, te cilet pa qene as Shqiptare, as fetare,
as gjakndezur, na nxjerin mallin e priftit shkodrán,
dhe ne disá pika e kaperxejne. Fajin, na duket,
s' e ka aqç Barleti sa Skenderbeu, i cili ua rembén
mendjen edhe atyre historiáneve mé gjakftohet.

Veç te dy historive, te perméndura siper, kemi
dhe disá burime te tjera, te cilat hedhin drite mi ca
pika te jetes se Skenderbeut:

III.—Pas Tivarasit dhe Barletit, lajmat mé te
mira per veprat e Skenderbeut duhej te na i kishin
dhene te dy historianet e funtme bizantine, Lao-
niku (Nikoll Halkokondili) nga Athina dhe krye-

kur na tregojne qe Sulltán Mehmedi II hyri ne Shqí-
perí me 872 te Hixhretit (1467 pas Krishtit) dhe zap-
tój Elbasanin, gje e cila ngjau, pas Barletit, até mot
qe u-rethua Kruja per se treti. (Shih Hammer-Purg-
stall, *Geschichete des Osmanischen Reiches*, Vell. I, L.
XIV, f. 492, note 9, Pesth, 1840).

ministri Franza nga Stambolli. Qe te dy ishin te mesuar, shtetare, ambasadore, minister, dhe kohe-shoke te Tiverasit dhe te Barletit. Qe te dy kane lene kronika mi nisjen dhe ritjen e fuqise turke gjer ne ngadhenimin e plotte te perandorise bizantine prej Turqve. Skenderbeu ish aý qe beri per-pjekjen e funtme per te prapsur valat e tyre te ter-búara. Me trimerine dhe vijtoret e tij fati i Sini-sise Ballkanike u-vú perseri ne pyetje. Shqiperia u-bé kryeqendra dhe fusha e veperímeve ushteria-ke te krishterimit evropián kunder kryefuqise tur-ke. Dhe Evropa e Perendimit kishte shprese te mbaronte me shpaten e Skenderbeut até qe s' mun-di te benje me armet e saj ne Marice me 1362, ne Kosove me 1389, ne Nikopoli me 1396, dhe ne Var-ne me 1444. Skenderbeu ishte kryegjenerali i krishterimit katholik kunder Turqerise. Po vij-torja e krishterimit keté here, si dhe me 1204, do t' ia kishte dhene zoterimin e Bosforit Katholikiz-mes, armikes shekullore te Orthodoksise. Kjo vetem arrin per te shpjeguar ploterisht shkurtesine, ftoh-tesine dhe armiqtisine, me te cilen shkrúajne per Skenderbene kronikanet bizantine orthodoxe Lao-ník dhe Franza. Si Luka Notaráj, edhe ketá desh-nin mé mire te shikonin ne Stambóll sarakun e Myftiut se sa mitren e Papes. Njézét e kater vjet me radhe Skenderbeu e mbajti ne ballance fatin e Sinisise Ballkanike, dhe per keté periude te shkel-qyer te Shqiptáreve dhe kryekumandarit te tyre

Franza na jep vetem dy shenime te shkúrtera, nje per rrethimin e trete te Krujes prej Sulltán Mehmedit II me 1467, dhe nje per vdekjen e Skenderbeut ne Jenár, 1468 (1). Me shenimin e pare e nxjer fagebardhe Barletin, dyke vertetuar keté ngjarje te kontestuar prej disave, dhe me shenimin e dyte na jep, i vétemi nga te gjithë historianet e vjeter, motin e vertete te vdekjes se Skenderbeut. Laoniku (2) shkruan pak mé gjere, ndonesé i ngaterón shpesh ngjarjet, emrat dhe kronollogjite; si orthodóks dhe turkofil, me-zi nxjer nga goja me pahír nje levdate per Skenderbene dhe per Krujanet me rasjen e rethimit te pare te Krujes prej Sulltán Mehmedit II, po eshte i vétemi qe na pershkruan kryengritjen e Arianitit (1435-38), te cilin e ngré ne qiell nga shkaku qe ky kishte gjak prej Komnéneve

1).—Phrantza, L. IV, kap. XXII, f. 425 dhe 430, Bonn 1838. Franza ka dhe nje shením te shkúrter per Gjon Kastriotin, t' atin e Skenderbeut, per te cilin na thote qe e roberój krejt Sulltán Muradi II: "Et Iohannem Castriotam plane sibi subjecit." —L. I. kap. XXXII, f. 92.

2).—Laonicus Chalcocondylas, Corpus Scriptorum Historiae Byzantiae, Bonn 1843. *Laonicus* eshte anagrami i emrit *Nicolaus*. Me qene qe shtypeshkronja, ku u-shtyp *Historia e Skenderbeut* prej Imzot Nolit, s' kish letra gerqishte, qitesat nga Laoniku dhe Franza jane hequr nga perkthimet latinishte, qe u-botuan bashke me tekstet gerqishte ne Bonn.

te Stambollit nga nje stergjyshe e tij (L. V, f 249-251).

IV.—*Commentario de le Cose di Scanderbeg, domethene Shenime per veprat e Skenderbeut* prej nje anonimi Venecián, botuar italisht ne Veneti me 1539. Ky na jep terthori motin 1410 te lindjes se Skenderbeut, qe i afrohet me teper se vertetes, kur na thote qe ishte 33 vjetsh, kur u-kthye ne Shqiperi me 1443: “*Nel anno del nostre Singore 1443 e nel anno di Scander-Beg della nativita sua XXXIII*” (f. 5 v.)

Gli Illustri e Gloriosi Gesti e Vittoriose Imprese, fatte contra Turchi, dal Signor Don Giorgio Castriotto, detto Scanderbeg, Principe d' Epirro, domethene Trimeri' e Shkelqjera e te Lavderuara, dhe Fushatat Vitorioze, qe beri kunder Turqve Zoti Gjergj Kastrioti, i quajtur Skenderbe, Princi i Shqiperise, e kthyer italisht prej nje doreshkrimi latinisht te priftit shqiptar At Dimiter Frengut (Demetrio Franco), arketarit te Skenderbeut, dhe e botuar ne Veneti me 1545 prej nje Anonimi, dhe pastaj e ndrequr dhe e botuar perseri italisht prej Kontit Giovan Maria Monardo ne Veneti me 1591, 1610, 1646 dhe 1679. Konti Monardo ia dedikon libren Lartesise Tij Serenisime, Zotit Girolamo Angelo Flario, Princit te Thesalise dhe Kontit te Drishtit, nje sternipi te Skenderbeut nga vija femerore. Nga parethenia e tij mesojme qe Konti Monardo shkroj ketë histori pas nje doreshkrimi lati-

nisht te At Dimiter Frengut, passí e ndreqi dhe hoqi te gjitha shtimet e pa nevóshime te kthénjesit te mepáreshme qe e botój me 1545, (Shih Bibliografie Albanaise, par Emile Legrand, Paris 1912, dhe Henry Wadsworth Longfellow, Skenderbeu, kthyer prej Fan S. Nolit, Boston 1916, shenime f. 20-30).

I Fatti Illustri del Signor Giorgio Scanderbegh, domethene Veprat e Shkelqýera te Princit Gjergj Skenderbé, prej nje auktori pa emer. Historia e ketí Anonimi u-botua italisht prej *Francesco Sansovino's* ne vepren e tij *Historia Universale dell' Origine et Imperio de Turci*, ne Venetí me 1564 dhe pastáj me 1577. S' dime asgjé per autorin anoním te kesáj historie.

Historit' e Anonimit Venecián, Anonimit te Sansovino's dhe Dimiter Frengut jane te shkúrtera dhe s' japin hollesira; shembellejne njera me tjetren si tri motra binjake dhe kane patur nje kryeburím qe te tria; jane influencuar shume prej Barletit, po ndryshojne ne shume pika, gje e cila provón qe s' jane shkurttime te historise tij. Dimiter Frengu me te dy Anonimet na japin terthori motin e vertete te vdekjes se Gjon Kastriotit me 1442, nje mot perpara betejes se Nishit midís Hungarézeve dhe Turqve, pas se ciles u-kthye Skenderbeu ne Shqiperí (1), dy fjale shqipe te Lek Duka-

1).—“Dopo queste cose (morte di Giovanni Castri-

gjinit dhe disá informata te tjera, te dores se pare.

V.—*Histoire de Georges Castriot, surnommé Scanderbeg, Roy d' Albanie, domethene Historia e Gjerq Kastriotit, te quájtur Skenderbé, Mbretit te Shqiperise, prej Jaques De Lavardin-it, e botuar ne Paris me 1576, afró 108 vjet pas vdekjes se Skenderbeut.* Lavardin-i ka marre per themeli historite mé te vjetra dhe veçanerisht até te Barletit, po me qene qe ka patur perpara sysh dhe ka perdorur nje vepre (Vie de Scanderbeg, Jeta e Skenderbeut) prej nje auktori anoním, e cila ka humbur, historia e tij munt te quhet e te perdoret si nje burím i dores se dyte per Skenderbene.

VI.—*Historia e Genealogia della Casa Musachia scritta da Giovanni Musachio despoto d' Epiro, a suoi figli nel 1510, domethene Historia dhe Gjeneallogjia e Deres se Myzeqese, e shkruar prej Gjon Muzakes, princit te Shqiperise,*

ota et occupatione di Croya da Sebalia) sendo di già passato l' anno, li Ungari per esortatione di Papa Eugenio, un' altra volta si mossero contra il Signor Turco.” —Francesco Sonsofino, f. 371, Venetí 1564.— “Essendo poi in questi accidenti passato piú d' un' anno successi che gli Ungari. . . .” —Demetrio Franco, kap. II, f. 13, Venetí 1679.—Hopf-i e shtyn vdekjen e Gjon Kastriotit peraferisht me 1443, pa qene dhe ay vete shigúr per keté mot, po sidomós pak kohe perpara kthimit te Skenderbeut. Shih Charlts Hopf, Chroniques Gréco-Romane, f. 533, Berlin 1873.

per te bijte me 1510. Ky doreshkrím u-botua per heren e pare prej Charles Hopf-it ne vepren e tij *Chroniques Gréco-Romanes*, ne Berlin, me 1873, dhe permbán ca shenime rendesore per Skenderbene dhe Princet e tjere Shqiptare te kohes se tij. Gjon Muzaka ishte nga atá Princet e pake, te cilet qendruan ne Shqipëri pas vdekjes se Skenderbeut dhe me ndihmen e venetise vazhduan luften kunder Sulltán Mehmetit II gjer sa ra Shkodra. Me 1479 shkoj ne Napoli ku u-vendós dhe me 1510, kur gatitej nje kryqesate kunder Turqve dhe ishte shprese te çlirohej Shqiperia, shkroj keté memorande qe t' u tregonte te bijve ç' vise ishin te principates se Myzeqese dhe kesh-tú t' i kerkonin e t' i merrnin. Krahinat e Beratit, Kanines, Myzeqese, Tomonishtes (Myzeqese Vogel), Selenices Serres, Tomorrices, Skraparit, Oparit, Devollit te Math, Korçes (1), Devollit te Vogel, dhe Kosturit gjer ne Nestrám perbenin

1).—Korça, e cila kujtohet si nje qytét i ri, permendet prej Gjon Muzakes si nje keshtjelle qe me 1280. “E piú possedí (il Signor Andrea Mosachi Sebastocrator) e signoreggió la città di Corizza per insino alla villa Savoiana (kendó *Sovján*), et anco lo casale de Viola (?), dove se pigliano gran' pesci e capituni” (Hopf 280). Aqe te vjetra sa Korça, pas deshmimit te Gjon Muzakes, jane fshatrat Lavdari, Dushari, Mariani, Voskopi, Sovjani, Selenica e Serres, dhe Mazereka e Oparit.

shtetin e Andreat I, themeltarit te dinastise Myzeqare me 1280, (Shih Hopf, f. 280-81). Viosa, Shkumbimi dhe Devolli ishin kufiret e principates se ti. Mé vone me ane trashegimi a zaptimi, principata e Myzeqese u-shtua me krahinat e Vlores, Kanines, Prespes dhe Ohrise (Hopf 290-91). Keté principate Gjon Myzaka ua ndan te bijve me testamént keshtú: Princ Theodorit, i le krahinat e Beratit, Kanines, Myzeqese dhe Skraparit; Princ Adrianit i le Tomoricen, Oparin, dhe Devollin e Math me Korçen dhe Sovjanin; Princ Kostandinit i le Devollin e vogel me Kosturin gjer ne Nestrám (Hopf 293-94). Kjó vepre pra duhet gjykuar pas qellimit te cilin u-shkrua. Dhe me te kenduar kuptohet me nje here qe nuk eshte aspak e paáneshme. Çdo krahine a qytét qe e kane pasur princet e ndryshme te Myzeqese ne kohe te shkuar, Gjon Muzaka e kerkón si te tijne. Ne qofte se nonjë tjater princ e ka patur nonjë nga ketó krahina a mé pare a mé pas, Gjon Myzaka a s' na e thote fare, a e quan uzurpatór até princ. Kunder Skenderbeut ka dy qarje: e para se ky paska ndare Karóll Muzake Thopine nga princesha Zanfina (Suina, a Serafina, e motra e Gjon Muzakes) qe t' i jape te motren Mamica Kastrioti; e dyta qe i paske rembyer t' ett krahinen e Tomonishtes, qe e quan Myzeqé e Vogel. Ne syt' e Gjon Muzakes, Skenderbeu eshte nga nje der' e vogel, e cila nga dy fshatra qe kish ne krye u-rrít pastáj

dhe u-perpóq te zoteronte tere Shqiperine. Ja si ua pershkruan Gjon Muzaka te bijve ritjen e Gjon Kastrióteve: “Dijeni qe i gjyshi i Skenderbeut s’ kishte veç dy fshatra, Sinjen dhe Gardhin e Poshtme (Hopf 301); i bir’ i tij Gjon Kastrioti u-bé Zot i Matit (Hopf 298, 301); i bir’ i tij Skenderbeu, passi mori Matin, shtetin aterór, u-bé Zot i Krujes, te cilen s’ e kish i ati (Hopf, 299); dhe pastáj u-bé Zot i Dibres, i Brinjes, domethene Rondecit, Tomonishtës, Misise dhe Krahines Guonimi gjer ne det” (Hopf 298-9). Dhe ja me ç’ menyre: “Dhe pak kohe passí u-bé kryegjenerel i princerve te Shqiperise, pati ner ment te behet zot i tere vendit; u rembeu Bálsheve shtetin, qe ish midís Krujes dhe Leshit, domethene Misine; i rembeu Moisi Komnén Thopise Dibren; na rembeu dhe neve Tomonishten, domethene Myzeqén’ e Vogel, kur vdiq im-ate; e gjithashtú u rembeu krahinat e Kommit e te Rondecit disá princerve te tjere, te cilet s’ kishin ç’ te benin, se ay kishte ne dore ushterine, dhe Turku na rrinte mi koke me çdo ore; dhe shpresa iu shtua ca mé teper, kur Papa Pius II deshi te bente kryesaten; po passí vdiq Papa i sipërthene, nisi t’ a humbase até shprese, dhe mé ne funt Turku na i mori edhe neve edhe atí te gjitha, se keshtú i pelqeu Perendise per mekatet tona, (Hopf 299-300). Gjetke Gjon Muzaka na thote: “Dhe e-ema e Skenderbeut quhej Zonja Voisava Tripalda dhe ishte nga der’ e mire”

(Hopf 301), me fjale te tjera e-ema ishte nga nje oxhák m' i mire se i atí. Divorcin e Karoll Muza-ke Thopise e pershkruan keshtú: "Edhe ju thoni qe Skenderbeu e ndau Princin Karóll Muzake Thopine nga Zanifina Muzaken, pa marre ne sy as Perendí, as gje tjater, as bijte qe kishin dhe ia dha se motres Zonjes Mamice e cila me té beri kater bij meshkuj dhe dy vajza; mëshkujte u-bene qe te gjithë Turq" (Hopf 298), domethene edhe ketú Skenderbeu e gjeti nga Perendia dhe nga Turku. Po ka dhe mé: Zanfina e divorcuar marrtohet me Moisine, i cili hidhet nga ana e Turqve dhe i bie Skenderbeut, qe t' i marre gjakun e se shoqes dhe te fitonje Dibren e rembyer! (Hopf 300, 302). Sikúr e degjojme ketú Gjon Muzaken te thote, si Shqiptár i kulluar: "Amá sa bukur ia beri Zanfina me Moisine!" Sidó qe te jete, ketó arrijne per te provuar qe Gjon Muzaka, jo i paáneshme, po eshte dhe armík i Skenderbeut, dhe deshimi i tij eshte pak a shume i dyshimte. Nga ana tjater, doreshkrimi i Muzakes eshte me te vertét i çmuar nga dy pikepamje te tjera, e para se jep informata per princet e Shqiperise me gjenealogjite dhe principatat e tyre, dhe e dyta se heth nje drite sinistre mi rethimin e Skenderbeut: Kúsh e di ç' intriga dhe komplete bente Zanfina qe e ndau Skenderbeu nga i shoqi i pare; kúsh e di ç' pa-besira dhe tradhesira benin "*princet e tjere*" qe u-shtrengua Skenderbeu t' u aneksonte principatat!

Nga Barleti dime që i dúall tradhetore dhe rebele gjenerali m' i mire Moisiu dhe i nipi i dashur Hamza; Biemmi e shton listen me nje nip tjater, Gjerq Stres Balshen, dhe me nje komplót te shemtuar te ca princërve që s' u-muar vesh cilet ishin; Muzaka i ve kapakun kur na thote se që te kater bijt' e Mamices dhe me duzina princer te tjere, Gege e Toske, u-kthyene Muhamedane dhe natyrísht leftuan kunder atdheut te tyre. Dhe ketú s' duhet harruar që Gjon Muzaka ishte lule perpara te tjerëve, se ky te paken qendrój nga ana e Skenderbeut gjer ne funt, dhe leftoj kunder Turqve, edhe pas vdekjes se tij. Si Muzaka, qene pothua te gjithë te *miret dhe besniket*. Aý vete na thote: "Edhe disá bij te ketyre princërve leftonin nene kumanden e Skenderbeut *aqe per te mesuar mjeshterin' e luftes sa dhe per te mprojtur shtetet e tyre*" (1).

1.—Poi fecero consiglio detti Signori d' Albania (il Signor Arainiti Comnino, il Signor Coico Bassa, il Signor Nicoló e Paulo Ducaguino, il Signor Ginno Mosachi mio padre, il Signor Andrea Thopia, il Signor Pietro Spani) in Alessio; chi ce andó personalmente e chi ce mandó suoi sustituti, talché il detto Scanderbegh fú creato e fatto lor Capitano in Albania, e ciascuno contribuiva de gente e de denari pro rata, et anco alcuni figlioli de quelli signori militavano sotto de lui si per imprendere la guerra, come anco per difendere loro stati; per ossere detto Signor pratico alla guerra e valente, fú fatto Capitano et ogn' uno l' obsdeva.—Hopf, Giovanni Musachi, f. 274-75.

Natyrísht posá e mesonin mjeshterine, a híqeshin me nj' ane dhe shikonin punen e tyre, a i kthenin armet kunder ustájt! Me te ketije shoke leftój Skenderbeu njezét e kater vjet kunder mizerive turke, nje mjerím, i cili i rrit ne syt' e historianit mé teper se çdo gje tjater. Nga kjo pikepamje doreshkrimi i Muzakes eshte me te vertete nje "margarítar", ashtú si e quan Dr. Hahn-i, i cili e komentón, e shpjegón dhe e bisedón gjer' e gjate ne libren e tij "*Udhetime neper krahinat e Drinit dhe Vardarit*" (1). Nga te tjerat, s' ka nonjë vlere te pazakóneshme dhe nuke marr dot vesh persé Dr. Hahn-i e kap si drase shpetimi per te shpetuar nga pellku i kronollogjive te koklavítura dhe i verses se paçkoqur te Skenderbeut. Sa per ketó, Gjon Muzaka s' ben tjater veç kopión gabimet e Barletit: "Skenderbeu vdiq me 1466—*gabím i Barletit*—, me 4 te Dhjetorit—*gabím i Muzakes, i kopiuar liksht nga Barleti* (2)—, rrojti 23 vjet passí u-bé

1).—*Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, von Johann Georg von Hahn, e botuar ne Den-schriften der Kaizerlichen Akademie der Wissenschaften, Vell. 16, f. 84-130, Viene 1869.*

Hopf-i, i cili e zbulój doreshkrimin e Muzakes, e bisedón ne nje artikull, te botuar ne *Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1864, f. 193-197, dhe ne *Chroniques Gréco-Romanes, Introduction XXXIII—XXXV*, Berlin 1873.

2).—Muzaka merr daten e kurarezimit te Skenderbeut per te vdekjes se tij: "*quarto kalend. Decemb.*"

i Krishtere —*hequr nga Barleti*—, dhe kur ardhi ishte afró 40 vjetsh—*hequr nga Barleti*—, *keshtú* qe rrojti afró 63 vjet—*marre nga Barleti*—; lufta e paprere e Turkut me Skenderbene mbajti afró 24 vjet”—*marre nga Barleti* (1). Dhe kopión Barletin aqe verberisht sa s' qendrón nje minute te mejtohet qysh ish e mundur per Skenderbene te kete rrojtur 23 vjet, *passí* u-kthye i Krishtere, e te kete leftuar kunder Turqve afró 24 vjet pa pre-re! Po Gjon Muzaka eshte aqe i forte ne kronologjite sa gabohet edhe ne motin kur iku ay vete nga Shqiperia. Na thóte qe u-hoth ne Itali, *passí ra Shkodra, afró me 1476*, kur ky qytét ra ne duar te Turqve me 1479 (2).

(Barleti, L. XIII, f. 372, Zagabria 1743), te cilen nga padija e kujtón per 4 Dhjetór, kur ajó eshte 28 Nentór.

1).—“Il Signor Scanderbeg morse nell' anno 1466 alli quattro de decembre, visse anni 23, dopo ché ritornó a farse christiano, e quando venne, era de circa anni 40, si ché visse circa anni sissanta tre; duró la guerra continua del Turco col Signor Scanderbeg circa anni 24.”—Hopf, f. 299.—Perqás-i ketó me Barletin L. XIII, f. 372. “Animumque suum Deo maximo tradens 16 kalend. Februarias, Anno Domini, MCCCCLXVI —(*domethene me 17 te Jenarit, 1466 pas Krishtit*) exterminum diem suum obiit. Fertur igitur Scanderbegum 63 annos natus, 24 sui imperii anno e vita migrasse. Auguratus est autem Scanderbegus prima auspicia imperii sui quarto kalend. Decemb. anno ejusdem Domini MCCCCLXIII” (28 Nentór, 1443).

2).—“Ma il detto Turco fando poi pace con Ve-

VII.—Mé ne funt kemi arshivat e Vatikanit, te Republikave te Venetise e te Raguzes, te mbretërive te Nápolit e te Hungarise, dhe te dukáteve te Millanit e te Burgonjes, me te cilat kishte marrëdhënie diplomatike Shqipëria ne kohën e Kastriotëve. Ne këtë munt te shtojme manastirin e Hilandarit ne Mal te Shenjte ku nje Rus (1) gjeti dy dokumente per Gjon Kastriotin dhe te bijte. Nga këtë arshiva kane hequr lajma lartesisht rendesore per historin' e Skenderbeut historiane dhe savante si Rinaldi (2), Farlati (3), Hopf (4), Hahn (5), Romanini (6), Thalloczy dhe Jireček (7), Pisko (8) e te tjere, po vepra e tyre duhet vazhduar. Historia kritike e Skenderbeut s' munt te shkruhet gjer sa te shoshiten plotërisht këtë arshiva. Per shembell, dokumenta te gjétura ne arshivat e Millanit e te Venetise provojne pa lene as pike dyshimi qe Skenderbeu nuke vdiq as me 1466, si na thote Barleti, as me 1467, si na thone pothua gjithë historianet e tjere, po me 1468, si na thote historiani bizantin Franza.

netiani, *quando li donaro Scutari*, non me volsero comprendere in quella, com' ho detto, anzi promisero, in lor mano venisse; talché de questo da alcuni gentilhuomini de Durazzo fui avvisato, che subito fugisse. Fui costretto allora travestirme de notte; disconosciuto andai in una barca, qual per sorte era per partire non sapendo ch' io fosse, me passó in queste parti, e *fú nelli 1476 in circa*, e cosí anco quell' altri Signori d' Albania

chí fuggí e chí se fé Turco; il tutto andó in roina.”—Hopf, f. 276.

1).—Grigorovich, *Oçerk Puteshestvia po Evropeiskoj Turcii*, p. 2, f. 47, Moske 1877.

2).—Rinaldi, *Annales Ecclesiastici*, Vell. IX dhe X, Lucae 1752.

3).—Daniel Farlati, *Illyricum Sacrum*, Veneti 1817.

4).—Charles Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes*, dhe Ersch-Gruber's *Encyclopadie*, Vell. 86, Leipzig 1842.

5).—Hahn, *Reise, Denkschriften*, Vell. 15, 16.

6).—S. Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, Vell. IV, 1855.

7).—Thalloczy und Jireçek, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, botuar ne Archiv fur Slavische Philologie, Vell. 21, f. 78-99, Berlin 1899.

8).—Pisko, *Scanderbeg, veçanerisht ne Appendix*.

KAPTINË I

LUFTA KUNDER TURQVE GJER NE KUVENT TE LESHIT

1362-1444

Balsha I dhe çlirimi i Shqipërisë Veriore nga zgjedha serbe, 1356.—Gjerq I Balsha dhe perandoria e tij, 1362-79.—Kthimi i Shqipërisë në Katholikizëm, 1250-1368.—Luftrat e Bálshëve kunder Turqisë dhe Venetisë, 1383-1422.—Despotati i Nartës, Pjeter Losha, 1358-74, Gjin Bua Shpata, 1374-1400.—Beteja e Savres, 1385.—Beteja e Kosoves, 1389.—Çkaterimi i perandorisë balshiane dhe i despotatit të Nartës, 1400-1422.—Stefán Çernoviçi, princ i Malit Zi, 1423.—Origjina e Kastriotëve.—Gjon Kastrioti, 1407-1442.—Kryengritja e Arianitit, 1436.—Zenevizet dhe kryenkritja e Gjirokastrës, 1436.—Rrethimi i Beratit, 1438.—Kryengritja e dytë e Arianitit dhe e Zenevizeve, 1443.—Gjerq Kastrioti, rritja e tij në Turqi, hyrja e tij në Krujë dhe çlirimi i Shqipërisë nga zgjedha turke, 1410-1443.—Kurorzimi i Skenderbeut, 28 Nentór, 1443.—Kuvendi i Leshit, 1 Mars, 1444.

Per te kuptuar mire historin' e Skenderbeut duhet te hidhemi pake me prapa dhe te çkoqim

shkúrtazi shituaten e Shqiperise qe kur e shkele token e saj Turqit per heren e pare gjer ne Kuvént te Leshit.

Turqit nisne te zgjerohen ne Shqiperi, passí zaptuan Maqedonine dhe dermuan Serbet ne betejen e Marices me 1362. Ahere mbreteronte ne Shqiperí Balsha I. Shqiptaret posá kishin nisur luften e tyre te madhe per te shkundur zgjedhen e rende te Sérbeve. Pas vdekjes se Stefán Dushanit, Carit te Serbise, me 1355, perandoria e tij e gjere u-ndá si thote nje kronikán bizantín, ne disá mijera copra qe u-dekllaruan me vete prej princerve feodale vendes, te cilet qene shtrenguar mé pare t' a njihnin Carin serp si kryezót. Nje nga ketó cope ishte dhe Shkodra me krahinen e saj mi te cilen zoteronte Princ Balsha, nje Gege i kulluar nga fshati Balsh afer Shkodres, te cilin disá historiane jane munduar t' a nxierin nga race frenge. Balsha, me te vdekur Car Dushani, u-dekllarua me vete dhe mori titullin Balsha I. Me keté menyre e çlirój Shqiperine Veriore pertéj Drinit, e cila kishte qene nene Serbet qe me 640. Po nuke u-kenáq me kage. U-zgjat ne Mal te Zi nga veriu dhe, i ndihmuar prej te bijve Strasimit, Gjergjit dhe Balshes e çlirój pothua tere Gegerine nga Serbet. Per te keputur çdo lidhje me Serbine Balsha I dhe te bijte, qe ishin Orthodoxe, u-kthyen katholicke dyke hequr pas edhe nje shumice te madhe prej subjekteve te tyre. Idea prapa ke-

sáj levízjeje ishte te bashkohej Shqipëria aqë politikerisht, sa dhe fetarisht, dhe t' i kthente syte prej Anadollit ne Perendím. Katholikizma ishte pothua shuar ne Shqipëri nene Serbet dhe nisi te ngjallej e te perhapej perseri me 1250 (1) si nje protést kunder zoterimit te tyre. Gjerq I Balsha, i ndihmuar prej te vellézerve dhe prej disá princërve shqiptarë, e mbaróje vepren e nisur prej plakut Balshe. Zaptóje Krujen, Dúresin, Beratin, Vloren, Kaninen, Gjirokastrën dhe Kosturin; e zgjeróje mbreterin' e tij nga ana e lindjes gjer brenda ne Maqedoni, u-zgjat nga veriu ne Dalmati gjer ne Seleník e Trau dhe ish i pari dhe i funtmi mbret shqiptar, qe mbreteróje mi nje perandori, e cila kishte brenda jo vetem tere Gegerine dhe Toskerine veç Çamerise, po edhe tere Malin e Zi, nje pjese te Bosnjes e te Herzegovines, pothua gjysmen e Dalmatise, dhe nje pjese te madhe te

1).—Keté mot u-kthyen krahinat e Pulatit, Arbenise dhe Kandavise. Me te dy emrat e funtme që-heshin viset midís lumit te Matit dhe Shkumbinit. Shtepia princëre e Thopíave te Krujes e te Kanines permendet si katholike qe me 1208; e Muzákeve te Myzeqesë me 1318; e Mazarákeve te Çamerise, e Shpáteve te Nartes dhe e Zenevizeve te Gjirokastrës me 1354; me 1368 Balshet e Shkodres i derguan Papes Urban V peshkopin Pjeter te Shvacit dhe u-pritne ne peqi te kishes katholike me 29 Jenár, 1369; Altisferet e Danjes me 1414; Dukagjinët dhe Kastriotët ishin katholike me 1400 po nuke dime sa vjet mé pare ishin kthyer.

Maqedonise, me fjale te tjera nje Shqiperi, e cila ishte te paken pese here m' e madhe se ajo e Konferencës se Londres me 1913. Sa kohe rroj Gjerq I Balsha (1), i cili ngjalli perandorine iliriane, e mprojtji Shqiperine nga shkeljet e huaja dhe prapsi me radhe Serbet, Bosnjaket, Napolitanet, Bullgaret dhe Turqit. Passi dermój per heren e fundme mbretin e Bosnjes Stefan Tvarko ne Berát, u kthye ne kryeqytetin e tij Shkoder, ku vdiq ne mes te triumfit me 1379.

Ishte koha e imperializmes shqiptare jo vetem ne veri po edhe ne jug. Pertej Gjirokastres, ku mbaronte perandoria e Bálshëve, niste deputati shqiptar i Nartes, i cili permblyhte tere Çamerine dhe zgjatej permés Etolise dhe Akarnanise gjer ne zemer te Greqise. Luften e independences kunder Sérbeve, dhe veçanerisht kunder Princit serp Thoma te Janines, e deklaruar ne jug pas

1).—Gjon Muzaka u jep Bálshëve titullin *mbretit*: "Ré Balsha". Shih Hopf, f. 281. Nga monedhat e tyre duket qe kishin titullin e *dukes*. Degrand-i pershkruan ne libren e tij mi Shqiperine Veriore nje monedhe te Bálshëve, e cila kishte nga njera ane Shen-Laurentin me temjanice ne dore te djathte dhe Ungjilje ne te mengjer; nga tjatra ane nje helmé me kuroren dukale dhe permí té nje koke ujku gojchapur, me fjaltet "D. GORGI. BALS." Shih *A. Degrand, Souvenirs de la Haute-Albanie*, f. 182 Paris 1901, dhe *Derniers de Balscha III par Francois Lenormant*, ne *Revue Numismatique, Nouvelle Série VI, Paris 1861*.

vdekjes se Car Dushanit Princi i Nartes Pjeter Losha Mazaraka dhe Princi i Angjellokastres etoliane Pjeter Bua Shpata. Pas vdekjes se Pjeter Loshes me 1374, Gjin Bua Shpata, nje burrë i hijeshme, dorembare dhe energjik zaptój despotatin e Nartes. Pese vjet mé vone, pikerisht ne kohën kur kryezoti gege Gjerq I Balsha i dermonte Bosnjaket ne Banát, kryezoti çam Gjin Bua Shpata çkaterój perpara Nartes ushterit' e bashkúara te Sérbeve, te Grékeve dhe te Napolitáneve dhe e shigurój despotatin e tij, mi te cilin mbreterój gjersá vdiq me 1400. Menyra me te cilen u-fitua beteja e Nartes eshte per te vene re, se do t' a shohim te perseritet disá here prej Skenderbeut ne rrethimet e Krujes. Gjin Bua Shpata i la ushterite armike t' a rrethojne kryeqytetin e tij dhe aý vete qendrój jashte; passí u-lodhe kundersharet nga rrethimi i gjate, nga goditjet e paprítura se jashtmi dhe nga sulmat e te rrethúarve se bréndeshmi, u ra persiper si rrufé dhe e shojtí fare ushterin' e tyre, nga e cila me-zi shpetój nje pakice e vogel, dhe, zuri rop kumandarin e saj Kryemjeshterin Heredia.

Po fati nuke u neneqeshi shume kohe ketyre mbreterive shqiptare. Pas vdekjes se Gjerq Balshes ne verí dhe te Gjin Bua Shpates ne juge, punet ndryshuan dhe Shqipëria nga ofenciva qe kish marre, u-shtrengua te niste nje luftë defensive per jete dhe per vdekje nga te gjitha anet,

kunder Turqve nga lindja, kunder Sérbeve dhe Bosnjákeve nga veriu kunder Veneciáneve nga Perendimi, kunder Franko-Napolitáneve nga juga. Shqiperia, po t' ishte e bashkuar, s' eshte çudi as-pák qe do te kishte qene e zonja t' u bente balle ketyre armiqve. Per fat te keq, kreret feodale shqiptare ne veri e ne jug, posá u-çliruan nga zgjedha e huaj, nisne te hahen e te leftojne midís tyre dhe keshtú armiqt' e jashtme gjetne rasjen te hyjne e t' a çkaterojne Shqiperin' e çliruar.

Shqiptari e urrén zotin e huaj, po kjo nuke dó te thote qe e dó zotin vendes. S' i pelqén asnjé fare zgjedhe, qofte e rende dhe me ngjyre armike, qofte e lehte dhe me ngjyre kombetare. Posá shkunt te paren, e quan per detyre te vervite dhe te dyten pa ditur qe me keté menyre e denón veten per nje roberí tjater. Per çudi, edhe bashkimin e quan si nje fare freri te padurúarshme, ne te cilen e fut koken ne oren e zeze te rezikut, dhe te cilen e merr neper kembe posá kthjellohet koha pakez. Keshú bashkimi i Shqiptáreve nene Balshen dhe Shpaten shkoj mi qiellin e Shqiperise si nje meteór i ndriçim pas furtunes dhe u-çduk, dyke lene nje erresire mé te thelle dhe nje çkaterim mé te plotte.

Me 1399, pese vjet pas vdekjes se princit serp Thoma, Gjin Zenevizi i Gjirokastres zaptó j Janinen, passí e mundi dhe e zuri rop princin e saj te ri Esau de Buondelmonte. Gjin Zenevizi e mbajti Janinen vetem nje mot. Pas tij, i bir' i Gjin Bua

Shpates Maurík e zaptój me 1403 dhe e mbajti gjer me 1418, kur u-munt dhe u-vra prej princit Napolitán te Kefallonise Carlo Tocco, i cili me ndihmen e Grékeve zaptój tere despotatin e Nartes e te Janines.

Kater vjet mé pastáj, perandoria balshiane, e shtypur ne mes te Turqve, te Veneciáneve, te Sérbeve dhe te Bosnjákeve u-permbýs pothua e tere dhe u-copetua ne mes te shkélesve. Me1385,ne kohe te Sulltán Muradit I nje ushterí turke prej 40,000 ne ne Vezirin Hajredín hyri nga Maqedonia ne Shqipéri dhe zaptój Kòsturin dhe Beratin. Ne fushen e Savres, afer Elbasanit u-bé nje beteje e madhe, ne te cilen u-munt dhe u-vra Balsha II, i velláj i Gjerq Balshes dhe i bir' i Balshes I. Me te shkuar Hajredín Pasha, Princet e Myzeqese i dbuan Turqit nga Berati dhe nga Kosturi (1). Me 1389 Gjerq II Balsha, Theodór II Muzaka, Gjerq Kastrioti, stergjýsh i Skenderbeut, dhe disá princer Shqiptare te tjere u-bashkuan me kralin Lazar te Serbise, i cili organizój nje kryqesate kunder Sulltán Muradit I. Ushteria kryqesore, e perbere prej Serbesh, Bullgaresh, Bosnjakesh, Shqiptaresh, Vllehesh, Pollakesh dhe Hungarezesh u-perpóq me ushterine turke ne fushen e Kosoves. Ne keshi-

1).—Me 1389 Theodór II Muzaka permendet si Princ i Beratit dhe Stoja Muzaka si Princ i Kosturit. Shih Hopf, f. 532.

llen e luftes që u-mbajt nën kryesin' e kralit Lazár, Gjerq Kastrioti kishte proponuar që t' u bien Turqve naten, po ky propozim nuk u-pel-qye nga shkaku që armiqtë munt të shpetonin nga një dishfate e' plotte e të iknin me t' erret (1). U rane pra ditën dhe u-dermuan plotërisht prej Turqve. Midis të vrarëve ishin Sulltán Muradi I vetë dhe Theodor II Muzaka (2). Që këtë e tutje nisne luftrat e paprera midis Turqve dhe Shqiptarëve. Sulltán Bajazid Jilderemi, që të çgjakesohej, i ra Shqiperisë an' e mb' ane dhe më 1394-1396 e zaptoj pothuaj të tërë që në Gjinokastër gjer në Shkodër

1).—“Im feindlichen Kriegsrath war der Vorschlag, den Feind waerend der Nacht anzugreifen, von Georg Castriota aus dem uebermuethigen Grunde verworfen worden, dass die Nacht die Flucht der Feinde beguenstigend, sie ihrer gaenzlichen Niederlage entziehen koenne.”—*Hammer-Purgstall, Geschichete des Osmanischen Reiches*, Vell. I, L. V. f. 177, ed. Pesth, 1840. Kjo ngjarje historike arrin për të provuar sa më i së vertetës është Gjon Muzaka kur na thotë që Pal Kastrioti kishte vetëm dy fshatra dhe le të nënkuptohet që Skenderbeu ishte nga një der' e vogël. Sikur t' ish e vertetë kjo, qysh është e mundur që një Gjerq Kastriot historik të merrte pjesë në këshillën e luftës së kryesoreve në fushë të Kosovës pranë Gjerq II Balshës dhe Theodor II Muzakës e të bente propozime për mënyrën me të cilën munt të fitohej beteja? Për çudi, këtë Gjerq Kastriot të Kosovës s' e përment as Fallmerayer-i, as Hahn-i, as Hopf-i as Pisko-ja.

2).—“Ma Lazaro Dispoto de Servia e Marco Re de

e që në Kostur gjer në Dures (1). Pas motit 1402, kur Sulltán Bajazidi u-munt dhe u-zu rop prej Timurlengut, Shqiptaret u-ngritne perserí. Gjin Zenevizi e mori prape Gjinokastren; Andrea Muza-ka Devollin dhe Myzeqëne; Nitika Thopia Krujen; Balshet dhe princet e tjere i qeruan Turqit nga vi-set e tyre. Balsha III, i funtmi i kesáj dinastie te shkelqyer, passí e mundi Evrenós Pashen me 1410, u-ngaterua me Venetine, e cila i deklarój lufte, u-vu ne mes dy zjarresh, u-munt dhe vdiq me 1422, passí humbi pothua tere mbreterin' e tij. Venetia zaptój Dúresin, Leshin, Ulqinin, Tivarin, Drishtin, dhe Shkodren. Turqit, nene Sulltán Mehmedin I, zaptuan me 1415 Krujen, Vloren me 1417,

Bulgaria e Theodoro Mosachi secondo genito de nostra cosa et altri signori d' Albania uniti insieme vennero alla battaglia (de cossovo), e fur rotti i christiani, e ce morse il predicto Theodoro che portava seco grossa bonda d' Albanesi.—Hopf, Muzaka, f. 273.

1).—“Per il che incominciaro le continue guerre de' Turchi in Albania, nelle qualli ce morsero de' molti Signori e gentilhuomini; e mancando il valor delli sopradetti, mancorno anco li stati, e se perse la città de Croya in tempo de Baicete primo (Bajazid I) de queste nome, e dapoí la Velona, benche sempre ce defendeamo; ma la forza del Turco sempre cresceva, e le nostre diminuivano. Il Signor Andrea mio avo fu sposeduto in quel impeto de Baycete da una parte del Devoli e della Musachia, le quali pure le ricuperó. Il resto del stato non lo perse mai”.—Hopf, Muzaka, f. 273.

dhe Kaninen me 1420, te cilat i humpne prape me nonjë tjater kryengritje nuke dihet kur. Si vdiq Balsha III, nje kusherí i tij i larkme, Princi Stefán Çernoviç, i cili e trashëgój, s' kishte ne dore veç Malin e Zi, pa Ulqinin e Tivarin, dhe u-vendós ne Xhabják afer lumit Moraça; nje tjater kusherí i tij, Pal Stres Balsha mori krahinen midís Krujes dhe Leshit. Keshtú, nje mot passí hipi ne fron te Turqise Sulltán Muradi II, u-shua kryevija e dinastise balshiane me perandorine qe krijoj po jo pa lene gjyrme. Perkunder, se jo vetem i dha Shqiperise dy çlironjes, te shkelqyer, si Balshen I dhe Gjergjin' e I, qe zgjuan ne zemer te kombit spiriten e independences, ndjenjen e forces se bashkimit dhe shijen e lirise kombetare, po i lane si trashëgím dhe Kishen Katholike, e cila i solli mprojtjen e Papes dhe perkrahjen e fuqive Katholike te Perendimit, mi te cilat u-pshtet mé vone Skendebeu per te nisur fushaten e tij te paharúarshme.

Me katastrofen e Bálsheve u-dúk sikúr Shqiperia u-coptua perfunderisht midís Turqise dhe Venetise. Keté pershtypje e forconte trakteti i bere ne mes te ketyre fuqive me 1408, pas te cilit Venetia pengohet t' i paguante Turqise haraç per viset shqiptare qe mbante anes detit. Te tradhetuar me keté menyre, Shqiptaret s' kishin veç t' i únjeshin fatit dhe te mérreshin vesh me Turqit me konditat mé te mira qe muntnin te çkeputnin. S' kishin veç te njihnin siperanine turke, te pagu-

anin harác dhe te lîheshin te qete me nje fare autonomie te brëndeshme. Keté çap u-keshillonte forca e rásjeve; po natyra e tyre kryelarte i ndalonte t' i jipnin armet pa u-matur dhe pa leftuar ne fushe te nderit gjer sa t' u thyhej shpata dhe t' u mpihej forca e kundershimit.

Fuqia turke shtohet sa vente po arrinte kulmin e saj; perandoria bizantine me-zi merrte fryme; Serbia ishte e çaluar; Bullgaria ishte e shtypur; Maqedonia dhe Greqia veriore ishin shkelur, po Shqiperia e vogel, e copetuar, e paorganizuar si gjithenjë dhe posá e dale nga nje rrebësh, po qendronte e armatisur qe te priste nje rrebësh tjater mé te tmerruar dhe te kontestonte çap per çap shkeljen e tokes qe i kishte mbetur. Gjer ne keté kohe Turqit, me dúarte te zena gjetke, s' patne kohe t' a pasonin seriozísht ngadhenimin e Shqiperise, nofta dyke pandehur qe e kishin ne dore, posá ua falte terthori trakteti me Venetinc. Po nga falja e traktetit me nyja gjer te marrja e vendit me arme kishte nje grope qe u-deshne shtatedhjete vjet e ca qe te kapexehet, dhe gropa mbeti prape e hapur dhe s' u-mbyll kurre ploterisht. Keté fakt e çprovuan Turqit ne keté shekull dhe patne rasjen t' a shtudiojne me ngé shekuj me radhe pastáj.

Parethénia e luftes se Shqiperise kunder Turqise per jete a per vdekje po arrinte ne mest me 1421, kur Sulltán Muradi II, 18 vjetsh trim, ngje-

shi shpaten e Osmanit. Ishte nje lufte inegale ne mes te nje Goliathi te tmeruar, te ushqyer mire, dhe t' armatisur rende nga njera ane, dhe te nje Davidi te vogel, te pa ngrene, te reçkosur me nje hobë ne dore nga tjatra. Lufta pa shprese, te cilen cili-dó tjater do t' a kishte lene si te humbur. Po Shqiptari jo. Kur kombe te tjere mé te forte, mé te medhénj, mé te organizuar u-perfshine prej Turqve me nje lehtesi çnderónjese, Shqiptaret lef-tuan pa prere qe me 1385 gjer me 1479, pothua nje shekull te tere, mprojtin independencen e atdheut dhe nderin e ármeve te tyre kunder Sulltáneve mé te tmerruar, qe ka nxjerre Turqia, me nje trimeri dhe me nje perseverance te pathyer, qe s' kane sho-qe ne histori te botes dhe qe gjenden vetem ne le-gjendat trimerore te vigándeve prehistorike.

Kur u-permbysne Balshet dhe Shpatet, te tje-re princer shqiptare zune vendin e tyre, kapne flá-murin e lirise qe u ra nga dora, dhe u-radhitne qe t' u bejne balle súlmave turke. Mé te shenúarit prej ketyre ishin Gjon Kastrioti, princ i Krujes, i Matit dhe i Vumenishtit ne veri, dhe Arianit Kom-nén Thopia Golemi, princ i Kanines, i Himares, i Çermenikes dhe i Shpatit ne Juge (1). Kufiret

1).—Principaten e Arianitit e pershkruan Barleti keshtú: “Nam a flumine Aoo, sive Aeante, licet ei-incolae aliud superindiderint nomen, Vavissam appel-lantes, ad finum usque Ambratium fere per omnem imperium ejus extendebatur” (L. II, f. 34). Gjetke

e principátave te tyre Laoniku i pershkruan kesh-tú: Nisnin qe nga principata e Stefanit, te birit te Sandalit, ne verí dhe arrinin gjer ne Gjirokastre ne juge (1). Nga juga kufiret jane te çkóqura, po nga veriu dhe nga lindja? Cili ishte ky Stefán, i bir' i Sandalit? Per fat te mire, kronikani i Raguzes Luccari na ndriçón mi piken e funtme, se prej tij mesojme qe ky Stefán, i bir' i Sandál Hranicit, ishte Voivode i Chelm-it, Novipazarit te sotme. Influenca e Gjon Kastriotit, pra kapexente Drinin e Zi dhe arrinte gjer ne burimet e Drinit

(L. XIII, f. 364) shton qe kishte dhe disá krahina afer Elbasanit. Biemmi e quan "Signore della Canina provincia dell' Albania inferiore" (L. I, f. 30). Laoniku e pershkruan: "pleraque maritima erat" (L. V. f. 248). Muzaka, nofta nga shkaku qe e dó Kaninen dhe Vloren per veten e tij, hesht per viset qe kish Arianiti anes detit perketéj Vioses dhe e heth pertéj Devollit: "Il Signor Arianiti Comnino fú Signore de una parte de Macedonia, cioé del paese de Cerminicha, e del de Mochina e di Spatennia stendendo per fin al fiume de Devoli, che divide il paese nostro del suo ch' é confine" (Hopf, f. 299), Hahn-i dhe Hopf-i, te cilet s' e kishin kenduar Biemmin, hedhin me nj' ane deshmimin e Barletit e te Laonikut dhe vene pas Muzakes sa per principaten e Arianitit (Shih Hahn, Reis, vell. 16, f. 109-114 dhe Hopf, f. 535). Qe Barleti dhe Laoniku nuke gabohen provohet nga Biemmi, i cili pas Tivárasit e ve Arianitin ne Kanine, nje qytét qe s' e permént si kryeqytét té tij as Barleti, as Laoniku, dhe qe s' munt t' a kete pare ne enderr Biemmi.

1).—Laonicus, L. V, f. 248.

te Bardhe dhe Moraçes, ne verí te Kosoves. Taní, dyké hequr nje vije peraferishte qe prej Parges, te cilen e múare Venecianet me 1401, gjer ne Kostúr. te cilin e múare Turqit pas motit 1389, s' andejmi ne liqén te Prespes dhe te Ohrise(1), dhe nga liqeni i Ohrise pak pertej Drinit nga ana e lindjes e drejt permés Kosoves ne Novipazár, s' andejmi dyke marre brenda Malin e Zi te sotme dhe dyke mbajtur ment qe Shkodra, Tivari, Ulqini, Leshi, dhe Dúresi ishin nene zoterím te Venetise, munt te kemi nje idé te pergjitheshme te Shqiperise, mi te cilen zgjatej influencia e Gjon Kastriotit dhe e Arianitit. Nga ana tjater, nuke duhet harruar qe per brenda ketyre kuffireve te Shqiperise kishte disá princer te medhénj e te vegjel, me vete krejt a per gjysme, te cilet e njihnin Gjon Kastriotin ne verí dhe Arianitin ne jugs, te paken, si te parin midís shókeve, dhe te shumen, si kryekumandár te ushterive aliatae.

Dinastia e Thopíave, e ndare me dy dega kryesore, kishte influence qe nga Dúresi gjer ne Narte, e qe nga Kruja gjer ne liqén te Ohrise ne verí te Devollit. Renjen e kishte nga Laberia. Dega e Krujes dhe e Dúresit mbante vetem llagapin *Thopia*; dega e Kanines, e Çermenikes dhe Shpatit

1).—Ohria, mi te cilen mbreteronin princet shqiptár nga shtepia Gropa ra ne duar te Turqve pas betejes se Kosoves, 1389, ne kohe te Sulltán Bajazidit I.

shtonte llagapet *Komnén Golem*. Stergjysher te ketyre dy dégeve permenden qe ne krye te shekullit te trembedhjetë. Dega e pare ishte e lidhur me ane marrtese me shtepine mbreterore frenge Bourbon-Anjou te Nápolit; dega e dyte me shtepine perandorake te Komnéneve te Stambollit. M' i degjúari nga dega e pare ishte Karóll Thopia, i bir' i Andrea Thopise dhe i nje princeshe angjevine te Nápolit, Princ i Shqiperise, Zot i Krujes dhe i Dúresit ne kohe te Balshes I dhe Gjergjit I; i cili me 1358 e mundi dhe e vrau Nikefór II Orsinin, kryezotin e Epirit dhe Thesalise, ne betejen e lumit, Akelloos (Aspropótamos); rindertój fortesat e Krujes e te Petrelles; u-zu me Gjergjin I Balshen dhe Balshen II, te cilet i rembyen Krujen dhe Dúresin; pastáj u-pajtua me tá, u-martua me Voisaven, te bijen e Balshes I, dhe ishte aliati i tyre; vdiq ne Jenár 1388 (1). M' i degjúari nga de-

1).—Ne Manastirin e Shen Yoán Vlladimirít, afër Elbasanit, ka nje pershkerím latinisht, gerqisht dhe sllavisht, me anen e te cilit behet e njohur qe Karoll Thopia e rindertój qe nga themelia me 1381. Nga permí shkrimi gerqisht merret vesh qe llagapi i tyre ishte *Thopía* (me *th* e me aksentin ne *i*). Ketú Karoll Thopía quhet “*primus de domo Franciae*” dhe armet e tij jane nje luán i kurorezuar (Shih Hahn, Albanesische Studien, I, f. 120, Jena 1854). Gjon Muzaka e pershkruan keshtú lidhjen e Thopíave me Angjevinet e Nápolit: “*Et anco sappiate ch' il Ré Roberto quale fú*

ga e Kanines është koheshoku dhe vjehri i Skenderbeut, Arianít Thopia Komnén Golemi, i cili fitoj fame me lúfterat që beri kunder Sulltán Mehmet I dhe Sulltán Muradit II. Në kohet e vjetra principata e Arianíteve zgjatej gjer brenda në Maqedoni, se në shékullin e trembedhjetë përmendet një Komnén shqiptár si Princ' i Prespes.

Emri i Kastrióteve del në shesh për herën e parë më 1368, kur një Kastriót përmendet si kapëden i Kanines (1). Më 1389, si pame më sipër, princet e kësaj shtepie ishin në një radhë me prin-

Ré de Napoli, mandó ad maríto una sua bastarda al Principe della Morea, et essendo per la fortuna menata in detta città de Durazzo, lá stette alcuni giorni di modo ch' il Signor Andrea se n' innamoró de detta città de Durazzo, lá stetta alcuni giorni di modo ch' il Signor Andrea se n' innamoró de detta Signora e lei de lui, li quali furno d' accordo d' accasarse insieme, e cossí fecero e fero due figlioli; il primo hebbe nome il Signor Carlo, e l' altro Signor Giorgio. E per spatio de tempo il Ré Roberto convitó sua figliola e suo genero in Napoli, e poi, che foro in suo potero, li fece ambidue morire per l' atto fatto, e li detti' suoi figlioli' fuggirno indietro al lor paese (Hopf 297-298). Disá e shkruájne llogapin e tyre *Theopia* dhe *Theopea*. Barleti gabohet kur e quan Karóll Thopine *themeltár* të Krujës, se kjo fortesë përmendet prej Akropolitit më 1250 (Acropolita, f. 98, Bonn).

1).—Në Vlorë mbretëronte më 1350-1363 i kunati i Car Dushanit, Princ Iván Komnén Aseni, i velláj i

cet e pare te Shqiperise, se nje Gjerq Kastriot merr pjese dhe ben proponime ne keshillen e luftes perpara betejes se Kosoves. Me 1407 permendet Gjon Kastrioti ne arshivat e Venetise, dhe me 1421 Gjerq Kastrioti ne nje dokumént te manastirit te Hilandarit, ne Mal te Shenjte.

Barleti na thote qe Gjon Kastrioti ishte nga nje shtepi e vjeter e Matit, te cilen e quan latinisht *Aemathia* (1), dhe s' vete mé tutje; Gjon Muzaka na shpie gjer tek i ati, qe e quan Pal dhe shton qe ky s' kish veç dy fshatra, Sinjen dhe Gardhin e

Carines Helena te Serbise dhe i Carit te Bullgarise, dhe me 1366-1368 i biri Aleksander, te cilin e dboj nga Vlora dhe nga Kanina Gjerq I Balsha. Me 1368 Princ Aleksandri ben nje aplikate ne Republikën e Raguzes qe te qaset si qytetar i saj i nderit. Aplikaten dhe bene qe ben e vertetojne ketá deshmore: "*Prodán Voevoda, dhe Mikleúsh kapedani i Vlores, Branillo dhe kapedani i Kanines Kastriot.*" Mi keté dokumént, qe eshte shkruar sllavisht dhe ndodhet ne arshivat e Raguzes, bazohet Hopf-i, kur i jep Skenderbeut nje stergjysh me emrin Branillo Kastriot (f. 533), ne te cilën gabohet, se Branillo-ja dhe Kastrioti jane dy njerës te veçante. Shih Thalloczy und Jireček, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien.*

1).—“Neque omnem avorum ejus seriem prescribere in animo est, illud unum attigisse contentus ero auctores gentis Castriotae ex *Aemathia* nobili ortu fluxisse, imperitasseque pari gloria, fortunaque in Epiro.” Barleti, L. I. f. 1.

Poshtme, midís Matit e Dibres (1); Hopf-i dhe Hahn-i e shtyjne gjenealogjin' e tij gjer tek i gjyshi. me emrin sllav *Branillo* dhe atjé gabohen, sikunder provohet nga dokumenti mi te cilin bazohen (2); nga ky "*Branillo Kastriot*", i epikur gabimisht, dhe nga nje fraze e kronikanit bizantin Spandugino (3), Hopf-i dhe Hahn-i besojne qe

1).—"Sappiate com' l' avo del Signor Scanderbeg se chiamo Signor Paulo Castrioto, e non hebbe piú de due casali nominati Signa e Gardi-ipostesi; e de questo Signor Paulo nacque il Signor Giovanni Castrioto, lo quale se fece Signor della Matia, e de questo nacque il Signor Scanderbeg." Hopf, 301.

2).—Shih shenimin mé siper per Kastriotin e Kaines; Hopf, f. 533; Hahn, Reise, vell. 16, f. 115-121; perqás-i me Thalloczy und Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien.

3).—"Scanderbeg, huomo valoroso della persona, al qual essendo per natione Serviano." Francesco Sansovino, Spandugino, f. 201; dhe Hopf, Spandugino, f. 334: "Scanderbeg huomo valente e per natura Serviano." Ky kronikan bizantin Spandugino (Spandolitio, oéé Spandoni) shkroj nje libre mi Turqit, e cila u-botua prej Sansovino' s ne nje vellim me historin' e Skenderbeut prej Anonimit me 1564. Doreshkrimi i Spandonit qe botón Hopf-i eshte shkruar me 1535. Tani, para se te besojme nje historián per ató qe thote, duhet te shikojme nga ç' burim i hoqi lajmat qe na jep. Spandoni shkruán vetem disá radhe per Skenderbene dhe nga ketó merret vesh lehte qe burimi prej te cilit i hoqi ishte Barleti me Anonimin. Per shembell,

Kastriotet gene sllave te shqiptarizuar dhe me nje lehtesi te çudíçime i vene vulen e tyre prej savantesh nje legjente te pa themelte. Hahn-i, per te mbytur ca dyshime qe ka mi keté hipoteze dhe per te shpjeguar qysh Kastriotet kishin te drejta mi Krujen, dhe qysh ketá “sllave” te shqiptarizuar nga nje der’ e vogel vihen ne krye te princerve shqiptare te kulluar nga dyer te vjetra, na thote qe i ati i Gjon Kastriotit, te cilin Gjon Muzaka e quan Pal, ishte Kostandini, i cili u-marrtua me Helenen, te bijen e Karóll Thopise, dhe i cili mbreteró j ne Kruje me 1395-1401; keshtú, nga kjó lidhje me shtepin’ e vjeter te Thopíave, Kastriotet forcuan pozitat e tyre ne Shqiperí, dhe Skenderbeu del sterníp’ i Karóll Thopise nga vija femrore (1) Hopf-i keté Kostandín te Krujes na e tregón jo si t’ atín, po si te vellan’ e Gjon Kastriotit (2). Mé

Spandoni na thote qe Sulltán Muradi II vdiq perpara Krujes dhe na tregón legjenden e shpates qe i dergój Skenderbeu Sulltán Mehmedit II. Qe te dyja ketó i ka marre nga Barleti dhe anonimi. Edhe sllavesín’ e Skenderbeut e ka hequr nga e-ema Viosava Polloga dhe nga Aemathia e Barletit dhe Anonimit, te cilen e kujtón per Maqedonine sllave, dhe s’ eshte as i pari as i funtmi qe genjehet me keté emer, sikunder do te shohim mé tutje. Ndryshe e levdón Skenderbene, per te cilin shkruan: “Era tonta la virtú militare ch’ in lui regnava, che non se patria narrare, il qual fece mirabil cose contro Turchi.”

1).—Shih Hahn Reise, vell. 16, f. 115-121.

2).—Shih Hopf, 533.

ne funt, provohet qe ky Kostandín s' qé nga shtepia e Kastrióteve, po nga e Bálshëve (1), dhe ahëre tere argumenti i Hahn-it bie prej vetiu, dhe mbetet per te shpjeguar qysh Kastriotet, "*ketá princër te vegjel te Sinjes dhe nga renje e huaj*", fituan kryesin' e feodáleve Shqiptare. Pisko-ja (f.7) dhe Fallmerayer-i (vell. 9, f. 4) janë te mendjes qe legjenda e sllavesise se Kastrióteve e ka renjen tek Princesha Viosava e Pollogut (afër Shkupit) me te cilen u-marrtua Gjon Kastrioti. Po Fallmerayer-i (vell. 9, f. 21) ve gjishtin ne plage kur na thote qe *Aemathia* e Barletit ka qene qe nga koha e tij gjer sot nje burim lajthimesh, se me keté emer quhej ne kohet e vjetra Maqedonia jugore dhe shpesh tere Maqedonia. Spandoni, Lavadin-i (2), Paganel-i (3), e me dyzina te tjere jane genjyer

1).—Ky Kostandín ish i bir' i Gjerq I Balshes dhe Theodores, ish-murgeshes Xenia; u-vra ne Dures prej Veneciáneve me 1402 nuke dihet qysh e persé. Shih Zwei Urkunden.

2).—"Les auteurs de la lignée des Castriots tirent leur noble source d' Aemathie, et (comme aucuns adioustent) de Vumenestie, qui fait portion de Macedoine, ayans jadis regné en Epire avec non moindre gloire que prospérité." Lavardin, L. I, k. I, f. 2.

Perqás me keté Dimitër Frëngun, kap. I, f. 1: "Il Signor D. Giovanni Castrioto fu quello che signoreggió quella parte dell' Albania, *la quella si chiama ancora oggi Emathia & Vumenestia.*"

3).—"Jean Castriota d' une antique e vaillante

nga ky emer, dhe kane kujtuar qe Kastriotet e kane patur renjen nga Maqedonia sllave. Qe Barleti flet per Matin dhe jo per Maqedonine s' duhet as biseduar. Per shembell, Krujen e ve "in campis Aemathiae", gjith ashtu dhe Petralben, dhe lumin e Matit e quan *Aemathus* (1). Me ne funt, nuke duhet harruar qe, sikur te kish nje pike vertetesie per sllavesin' e Kastrioteve, Gjon Muzaka, i cili s' le gje pa thene, nuke do te kishte heshtur mi ketë pike. Perkunder, do t' a kishte krisur me te kater anet.

Thalloczy dhe Jireçek-u e quajne *pralle* sllavesin' e Kastrioteve (2) dhe shtojne qe llagapi i tyre eshte bizantin, dhe tregon qe e kishin renjen nga nje fshat, i quajtur *Kastri* (me aksentin ne i). Llagapet gerqishte te princerve shqiptare t' asaj kohe nuke jane nje gje e pazakoneshme, nga shkakku i zoterimit te gjate bizantin. Emerat Arianit,

race originaire d' Emathie, en basse Macédoine.—
 Note: Actuellement district de Moghléna.....Edesse, aujourd' hui Vodéna, était sa principale ville."—Camillo Paganel, Histoire de Scanderbeg, Paris 1855.

1).—"Diximus enim jam Croiam Epiri urbem esse in campis Aemathiae positam." Barleti, L. XII, f. 360. "Oppidum hoc (Petralba) in Aemathia est in sublimi montis cacumine situm parvum alitu tamen, praeter famem nullam vim hostium timens. Praeterea ad ipsas montis radices praeterfluens *Aemathus* fluvius, non minus pulchritude, quam munimenti, et commoditatis loco illi addere videtur."—Barleti, L. I, f. 22.

2).—Zwei Urkunden aus Nordalbanien.

Span (spanos), Skura (Sguros), Theopia e tjera duken me nje here qe jane greko-bizantine. Nga ana tjater, prapashtimi *iót* a *jot* per te treguar vëndesin e nje fshati a qyteti u-bé pjese e shqipes dhe perdoret nga kohet mé te vjetra pothua ne tere Toskerine perendore, nga kanina gjer ne Narte (1). Qe ky prapashtim kishte hyre ne gjuhen qe nga periuda e zoterimit bizantin dhe qe llagapi *Kastriót* nuk eshte e vétema shembell, provohet prej Barletit, i cili Himariotet e sotme i quan "Cimerotae" (2). Fshatra me emrin *Kastrí* (*Kastria-a*), ka sot ne Shqiperí, nje ne Çamerí dhe nje ne verí te Míredites afer Drinit. Ne kohën bizantine, dyke marre ne sy qe kjo fjale llatinishte me forme greqishte ka kuptimin e nje kulle, a kesh-tjelle te vogel, munt te thomi sigurisht qe kishte me dyzina *Kastrira* ne Gegerí e ne Toskerí.

Veç asáj se Gjon Muzakes, Hopf-it e Hahn-it, kemi nje tjater gjenealogjí, te cilen na e jep historiani Frenk Du Cange (3) i cili e ka marre nga An-

1).—Kesh-tú themi *Kaninjót*, *Suliót*, *Himariót*, *Delvinjót*, *Borshiót*, *Fteriót*, *Sheperiót*, *Frasheriót*, etj.

2).—"Montanus is est locus (Cimera), Corcyrae oppositus. Indomita gens habitat, feroxque, ne belliosa dicam, *Cimerotas*, vulgo *dicimus*, mullius rei, artise auxilio, praeterquam naturae, et locorum munito tuti."—Barleti, L. II, f. 34.

3).—Charles Du Fresne Du Cange, *Historia Byz-*

drea Angeo Flavio Comneno (1), nje princ shqiptár nga dera Engjelli e Drishtit dhe e Tivarit. Pas kesáj, stergjyshi i Skenderbeut quhej “Kostandín Kastrioti, me llagapin *Mazaraka* a (*Mazereku*), Princ, a Zot; i Matit dhe i *Kastorise*, i cili vdiq me 1390 (2).” Ky ia la principaten e tij te birit, “Gjerq Kastriotit, Princit te Matit, Vumenishtit

antina, Familiae Augustae Byzantinae, Venetí 1729. Gjeneallogjia e Kastrióteve eshte ne faqen 270.

1).—Aqe Hopf-i sa dhe Hahn-i e quájne “çpikes te degjuar prej gjeneallogjirash te rrema” dhe deshmi-ruin e tij s’ e marrin fare ne sy. Per çudi, Anđrea Flav Komnén Engjelli nuke duket qe genjén shume ne gjeneallogjin’ e tij, sikunder do te shohim mé tutje. Nga ana tjater, Hopf-i gabohet trasherisht kur e cilesón si “te vetequájtur Princ.” Pas deshmimit te Tivárasit, te anonímeve dhe te Dimiter Frengut, shtepia *Engjelli*, te cilen s’ e permént fare Hopf-i, ishte princore dhe nga ató mé te vjetrat e Shqiperise.

2).—Constantinus Castriotus, cognomento *Meserechus*, *Aemathiae* et *Castriae* Princeps, vel Dominus, memoratur a Flavio Comneno, qui eum obiisse ait anno MCCCXC.” Du Cagne, f. 270. Nofta ató qe e bene Hopf-in t’ a hedhe ne shporte keté gjeneallogji jane fjalet *Mazaraka* dhe *Kastoria*, nga te cilat nenekuptohet qe ky stergjýsh i Skenderbeut ishte i lidhur me shtepín’ e vjeter princore te Mazarákeve te Nartes dhe mbreteronte qe ne Mat e gjer ne Kostúr. Po kjo ndreqet lehte: *Castoria* dhe *Meserechus* munt te jene fshatrat *Kastria* afer Drinit dhe *Mazreku* afer Shkodres; pas kesáj, Kostandín Kastrioti del Princ i Kastrise dhe i Matit; llagapin *Mazrék* e shton per te treguar

(1), dhe *Kastorise*”, i cili ishte gjysh i Skenderbeut dhe i cili, sikunder pame më sipër, mori pjesë në betejën e Kosovës. *Kastoria* e permendur sipër s’ është Kosturi, por *Kastria* e Malesive, vendi lindor i Kastriotëve, që ndodhej nofta në krahinën e bajrakun e Mazarakut, midis Shkodrës dhe Drinit. Shembella Shqiptarësh që marrin llagapet nga fshati lindor dhe krahina e tyre ka me mijëra dhe munt të thomi që të ketija janë më të shumtë e llagapéve të tyre. Genealogjia e Du Cange-it, pra, ka avantazh që shpjegon llagapin *Kastriot* nga *Kastria* dhe që permënt Gjerq Kastriotin e betejës së Kosovës. Veç kësaj, forcohet nga fakti që Skenderbeu u-emërua *Gjerq* pas gjyshit dhe një i vëllaj *Kostandin* pas stërgjyshit.

krahinën ku ndodhej *Kastria*, fshati i tij lindor, ose bajrakun, pjesëtar i të cilit ishte. Kështu, me pak të krëhura, Flav Komneni na shpie afër se vertetes dhe na jep shpjegimin e llagapit *Kastriot* fare karakterisht pas etimologjisë. Veç Mazrekut të Shkodrës, ka dhe dy fshatra të tjera me këtë emër, një Mazereke pranë Oparit dhe një Mazarake në Çameri. Është për të vërejtur që ndënjësit e *Kastriës* në Çameri quhen sot e kësaj dite Kastriote.

1).—Gjon Kastrioti quhet “Princ i Matit dhe i Vumenishtit” prej Anonimeve dhe prej Dimitër Frengut. Këtë titull e vertetën Hopf-i me arshivat e Venetisë. Ç’ fare krahinë e Shqipërisë ishte Vumenishti dhe ku ndodhej nukë dime. Nofta është Guonimi, që permënt Muzaka, por s’ dime ku ndodhej as kjo.

Kronikani i Raguzes Luccari na thote qe dera e Kastrióteve, “buronte nga *fshati Kastrati* ne malesí te Hasit, afer lumit Drin (1). Etimollo-gjisht, eshte shume rende qe te dale llagapi *Kastriot* nga *Kastrati*, dhe duket qe Luccari ngater-rón Kastrin’ e Drinit me malesin’ e Kastratit ne verí te Shkodres. Po Barbarich-u na shigurón qe ne Kastrát ka sot nje bajrák te vogel, prane Shtjéfanit, pjesetaret e te cilit quhen pikerísht *Kastriote*, dhe levdohen qe jane nga gjaku i Skenderbeut.” (2)

1).—“Giovanni Castrioto, Signor di Crui, laqual famiglia uscí da Castrati villa nella giurisdizione in As in Albania, poco discosto dal fiume Drillon.” Luccari, *Annali di Rausa*, f. 86.—Deshmimi i Luccarit ka rendesí te madhe, se Gjon Kastrioti dhe te bijte ishín qytetare te nderit te Republikes se Raguzes, dhe Skenderbeu e vizitój Raguzen me 1461. Veç kesáj, kronikani i Raguzes eshte i lajmeruar mire per shtepite princore t’ asáj kohe. Fallmerayer-i e cilesón keshtú: “Die Chronik von Ragusa, die ueber alle mittelaterischen Begebenheiten jener Laender die verlaessigsten Nachrichten enthaelt.” Vell. 8, f. 713, Muenchen, 1860.

2).—“I Castrioti sembrano originari di Maserek, villaggio posto sui colli alle falde del monte zuccali. Sembra infatti che Maserek sia stato il nome piú antico di questa nobilissima famiglia albanese, come attestano Ducange e Flavio Comneno. E anche probabile che essa sia originaria dalle attigue terre dei Castrati, tra le cui genti si trova anche oggi giorno una piccola tribú (presso Shtiefani) denominata dei Cas-

Te gjitha deshmimet, e ndryshme, qe nemeru-
 am sipër, munt t' i permblëdhin e t' i pajtojme
 keshtú: Kastriotet riedhin nga nje fshat i quáj-
 tur *Kastria*, qe ndodhej a ne Mat, a ne Mirdite, a
 ne Has (1), a prane Mazarakut, a ne Kastrát, si-
 domós ne Malesite afer Drinit; Kostandín Kastri-
 oti, Princ i Matit dhe i Kastrise, steregjýsh i Sken-
 derbeut, u-dhua nga principata e tij bashke me
 Dukagjinet prej Bálsheve te pare, dhe shkon ne
 Vlore, ku princi bullgár Aleksander Komnén A-
 seni e emrerón Kapedán te Kanines (2); Aseni,
 Dukagjinet dhe Kastriotet perpiqen te lidhin nje
 aliance me Republikën e Raguzes kunder Bálshe-
 ve me 1368; po Gjerq I Balsha, i lidhur me prin-
 cet e Myzeqese, u bie me 1372 dhe zaptón Vloren,
 Kaninen dhe Gjirokastrën, pas kesáj, Kostandín
 Kastrioti dhe Prodán Dukagjini a u-pajtuán me

trioti appunto. Questa famiglia, per non interrotta
 tradizione, e reputata della stripe di Giorgio lo Scan-
 derbeg.”—Eugenio Barbarich, *Albania*, f. 177, shenim
 2, Rome 1905.

1).—Mirediten dhe Hasin i kishte Gjon Kastrioti,
 po Barleti s' ua permént emrat fare dhe i permbléth
 ne emrin e pergjitheshme *Aemathia*.

2).—Pas Hopf-it, “Prodan Voevoda” i dokumentit
 te Raguzes, ku eshte neneshkruar dhe nje Kastriot me
 1368, s' eshte tjater veç Princi i Dukagjinit Prodán I,
 i dbuar prej Bálsheve, i ikur ne Vlore dhe i emeruar
 Vojvode i Kanines prej Aleksander Komnén Asenit.
 Shih Hopf, f. 533.

Balshet, a u-kthyen dhe zaptuan principatat e tyre, passí u-munt dhe u-vra Balsha II ne fushe te Savres me 1385; sidó qe te jete, me 1389 Kastriotet mbreterojne prape ne Mat, se Gjerq Kastrioti; i bir' i Kostandín Kastriotit, me nje ushteri shqiptare merr pjese ne betejen e Kosoves dhe, si princ aliát i kryqesates, ben proponime ne keshillen e luftes; ne kohen e Sulltán Bajazidit I, me 1394-1396, Turqit ua rembejne principatat Kastrióteve, te cíleve s' u mbetne ne dore veç fshatrat Sinja dhe Gardhi i Poshtme, mi te cilat mbreteronte gjyshi i Skenderbeut Gerq-Pal Kastroti (I); passí u-munt dhe u-zu rop Sulltán Bajazidi I prej Timurlengut me 1402, Gjon Kastrioti, i bir' i Gjerq-Pal Kastriotit dhe i at' i Skenderbeut rizaptój Matin, Vumenishtin dhe viset e tjera te principates se Kastrióteve.

Gjon Kastrioti ish i marrtuar me princeshen Voisava, te bijen e princit te Pollogut, nje krahine midís Gostivarit dhe Shkupit (2). Kjo krahine dukej qe ishte pjese e perandorise balshiane dhe

1).—E quajme Gjerq-Pal per te mos zemeruar as Gjon Muzaken, as Andrea Flav Komnén Engjellin e Du Cange-it, dhe s' eshte çudí t' i kish te dy emrat.

2).—“Uxori Viosave nomen erat, non indignam eo viro, tum pater nobilissimus *Tribalorum Princeps*, tum forma moresque, ac insignis super muliebri ingenium animus faciebat.” Barleti, L. I, f. 1.—“Et la matre di esso Scanderbeg, chiamata Viosava, fu figliola del

hynte nene influencen e Kastrióteve. Ndénjesit e saj Barleti i quan Bullgare, po princërit e saj munt te ishin Shqiptare qe nga koha e Bálshëve. Si do te shohim mé vone, Skenderbeu i theu Túr-qit dy here ne fushen e Pollogut. Nga kjo marr-tesc, Gjon Kastrioti pati pese vajza, Maren, Vlaj-ken, Angjelinen. Jellen dhe Mamicen; dhe kater djema, Stanishin, Reposhin, Kostandinin, dhe Gjergjin. Te kater vajzat e para i martójt Gjon Kastrioti me princëer aliate: Maren me Stefán

signore di Pollogo, che é una parte della Macedonia et Bulgaria.”—Anoním, K. I, f. 1, Venetí 1545.—“E piú sappiate ch’ il Signor Giovanni Castrioto, padre del Signor Scanderbego, hebbe per moglie la Signora Visava Tribalda”.—Hopf, Muzaka, 295, dhe f. 301: “hebbe nome Signora Voisava Tripalda e venne da bona parte.”—“Viosava sua moglie figliuola d’ un Signore de’ Triballi, oggi i Bulgari.”—Biemmi, L. I, f. 4.—I vétëmi qe na jep llagapin e Voisaves eshte Muzaka, i cili e quan *Tribalda* ne nje faqe, dhe *Tripalda* ne nje tjater. Ky llagáp ujdís aqe shume me fjalën *Triballe* (Bullgare), sa s’ eshte çudí t’ ía kene ngjitur Shqiptaret dhe te kete kuptimin *Bullgarka*. Po ne qofte se ishte llagapi i vjeter i shtepise saj, ahëre s’ tingëllin aspák sllavisht. Andrea Flav Komnén Engjëlli e nxier nga familia e Muzákeve dhe ahëre ishte Shqip-tarke e kulluar (Hopf, 308), po per keté nuke ben fja-le fare Gjon Muzaka vete; nga ana tjater ky i funtmi na thote qe nje princ shqiptár me titullin *Marchese di Tripalda*, i cili rronte ne Italí pas vdekjes se Skender-bent, kishte gják prej te Muzákeve (Hopf, 301).

Çernoviçin, princin e Malit te Zi; Vljaken me Gjin Muzaken (1); Angjeline dhe Vlladán Ari-anít Komnén Golemin, princin e Çermenikes dhe te vellán' e Arianitit te Kanines; Jellen me Pal Stres Balshen, princin e krahines midís Krujes dhe Leshit. Mamica u-marrtua me Muzak Tho-pine, passí u-kthye Skenderbeu ne Shqiperí. Fortesat e Gjon Kastriotit qene: Kruja, e cila ish kryqyteti i principates se tij, Petrella (2) afer Tiranës, Petralba (3) dhe Stelluzi (4) ne Mat dhe Sfetigradi (5) ne Dibre te Síperme (6).

1).—Gjin Muzaka i Vllajkes nuke duhet perzier as me Gjon Muzaken, i cili ish marrtuar me nje prin-ceshe nga dera e Dukagjinit, as me t' atin, i cili quhej edhé ay Gjin Muzaka dhe ish marrtuar me një prin-ceshe te Gores; ka dy princer Myzeqare te tjere me keté emer, qe i permént Gjon Muzaka po s' na thote me ké ish-in marrtuar: Gjin Mataranga Muzaka, princ i Gores, dhe Gjin Bogdán Muzaka, princ i Merlones se Tomorices. Nofta ish nje nga ketá te dy.

2)Gúresi i sotme.

3)Guri i Bardhe i sotme.

4)Nuke dihet ku ndodhej.

5)Prane fshatit Koxhasík, pas Barbarich-ut. Dib-ranet rrefejne gjer me sot nje germadhe prane fshatit Kerçishte, te cilen e quájne *Kalá e Skenderbeut*, ose Qytét i Shenjte perkthimi shqip i fjales Sfetigrad, ne veri-perendím te Dibres.

6).—Duhet mbajtur ment qe Dibra e Síperme ndo-dhet afer liqenit te Ohrise dhe Dibra e Poshtme ne veri

Nuke dihet qýsh e kúr Kruja shkoj nga duart e Thopíave a te Turqve ne duar te Gjon Kastriotit. Pervéç Gjon Muzakes (2), te gjithë historianet e vjeter, si Barleti, Biemmi, Anonimet, Lavardin-i dhe Dimiter Frengu na thone qe e kishte. Kronikani i Raguzes Luccari di vetem nje titull te Gjon Kastriotit me 1423, *Prínc' i Krujes* (3), dhe deshmimi i tij munt te merret si aqe i paáneshme sa dhe i shigurte, se kishte perpara syve arshivat e Republikes se Raguzes, i se ciles ishte qytetár i nderit Gjon Kastrioti qe me 1413 (4).

Lufta midís Gjon Kastriotit dhe Turqve mbajti qe me 1407 gjer me 1430, dhe nga sa dime, Gjon Kastrioti u-thye te paken tri here prej Turq-

te Dibres se Síperme. Quhen keshtú, se njera eshte ne mal dhe tjatra ne fushe.

2).—“E il predetto Signor Scanderbeg..... s' insignori della città de Croia, *ch' il padre l' hebbe.*” Shih Hopf, Muzaka, f. 299. Nofta Muzaka do te thote qe i at' i Skenderbeut s' mundi t' i benje príncerit e Thopíave t' ia njohin Krujen zyrtarisht si te tijne.

3).—“Giovanni Castrioto, Signor di Crui.” Luccari, f. 86.

4).—Thalloczy und Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien, Archiv fuer Slavische Philologie, Vell. 21, f. 78-99, Berlin 1899.—Ne keté artikull gjenden te gjitha hollesite per Gjon Kastriotin qe japim mé tutje, te vertetúara nga arshivat e Venetise, Raguzes dhe manastirit te Hilandarit.

ve dhe tri here u-shtrengua te benje paqe me kondita te renda. Si duket, ngrinte krye posá merrte veten. Nuke dime hollesisht cilat qene konditat e ketyre tri páqeve veç e veç, po pergjithërisht qene ketó: 1) T' i jipte Sulltanit te kater bijte si penk te besnikerise tij me zotimin nga ana e Sulltanit qe do te rriteshin ne fen' e krishtere dhe qe nje prej ketyre do te leshohej, pas vdekjes se Gjon Kastriotit, per te zene fronin e zbrazet te principates se Matit; 2) t' i leshonte plotërisht fortesen e Sfetigradit; 3) t' i jipte Dibren e Poshtme dhe Dibren e Síperme me ca privilegje veteqeverimi per vëndesit; 4) nje aliançe ofensive dhe defensive, pas se ciles Gjon Kastrioti duhej t' i dergonte nje ushtëri Sulltanit ne çdo lufte qe te kishite me fqinjët; 5) t' a njihte Sulltanin si kryezót dhe t' i pagúante harác. Te tri konditat e para i dime nga Barleti; te káterten na e thote Laoniku, dhe kjo ka shume rendesi, se keshtú shpjegohet qýsh Skenderbeu i gjeti te tre qint Shqiptaret, me nga arshivat e Venetise. Mé poshte do te japim te gjitha ngjarjet qe dime per Gjon Kastriotin:

Me 1407 permendet si “nje princ mjaft i forte ne viset e Shqiperise,” i cili njeh siperanin' e te cilet iku nga beteja e Nishit; te pesten e heqim Republikes Venetike, pa fjale nga shkaku i reziikut turk qe i turej mi koke (1).

1).—“Dominus satis potens in partibus Albaniae; se subjecit fidelitati nostri dominii.”

Me tre te Prillit, 1407, Senati i Venetise vendosi te benje ca perçape prane Papes pas nje letre te Gjon Kastriotit. Peshkopi i Leshit desh-te te zaptonte dymbedhete kishe te peshkopates se Arbenise (1). Gjon Kastrioti proteston kunder kesaj gjeje, nga shkakun qe ketó kishe ishin te Peshkopit te Arbenise qe prej 800 vjetsh dhe shton qe rembimi i ketyre kishesve prej Peshkopit te Leshit do te sillte ngaterime te medha (2).

Me 1410, bajlozi i tij ne Veneti e lajmeron Senatin qe Gjon Kastrioti u-shtrengua prej Turqve t' u jape te *birin* si penk dhe qe Turqit i bien me qafe dite per dite qe t' i lere te zbresin permes principates se tij ne tokat veneciane anes detit (3). Si duket, alianca me Venetiane nuk i solli

1).—“Occupare duodecim de ecclesiis episcopatus Albaniae et illas nititur semovere ab ipso episcopatu Albaniae et unire atque reducere sub episcopatu suo.” —Peshkopata e Arbenise permblyhte krahinat e Matit, Miredites (Nerfandine dhe Orosh), dhe Tiranes. Nga kjo merret vesh qe Miredita dhe Tirana ishin pjesa te principates se Gjon Kastriotit, ose te paken, qe ishin nene influencen e tij qe me 1407.

2).—“Maximus tumultus et dissensio inter ecclesias interque nobiles et omnes alios de contracta illa.” —Per ketó shenime dhe per ató qe pasojne shih *Zwei Urkunden*.

3).—“Ipsum esse astrictum a Turchis et habere proprium natum in obsidem apud eos et quotidie infestari, ut ipsos Turchos permittat per passus et loca sua des-

nonjë fitim ne ketë rasje, dhe Gjon Kastrioti u-munt prej Evrenos Pashes, i cili ketë mot shkeli Shqiperine dhe goditi Balshen III, prej te cilit u-dermua ne nje beteje te gjákeshme. “*I biri*”, qe qe u-shtrengua t’ i jape Sulltanit si penk, nuk eshte Gjerq Kastrioti, sikunder besón Hahn-i, po Sta-nisha, sikunder merret vesh nga dokumenti i ma-nastirit te Hilandarit (1).

Me 1411, merret vesh me Venetine kunder Balshes III dhe i blatón Republikes 2000 kalores, a mé teper ne qofte nevoje, per 1,000 dukate ne mot.

Me 21 te Marsit, 1413, Senati i Republikes se Raguzes vendosi t’ a benje Gjon Kastriotin qy-tetár te saj te nderit. Kjo ka kuptimin qe Gjon Kastrioti, dyke pare qe Republika e Venetise e neveriti ne fat te tij, u-kthye nga Republika e Ra-guzes.

Po as kjo nuk i solli nonjë fitim, se me 1416 permendet ne arshivat veneciane si vasáll i Tur-qise. Duket qe, ne ketë mes, u-shtrengua te njo-he Sulltanin si kryezot dhe t’ i pagúanje haraç.

Me 25 te Shkurtit, 1420, Gjon Kastrioti *dhe te bijte* bene nje traktét me Republikën e Ra-guzes per detyrat e doganes qe duhej te pagúanine

cendere ad territoria et loca nostra dominationi subjecta.”

2) Shih mé tutje ne faqet qe pasojne.

tregetaret Raguzane që shkonin përmes principates së Kastriotëve, që nga Shufadaja, në jug të Leshit, gjer në Prizren. Leja (1) për tregetaret është nënshkruar prej kancelarit Pjeter në emër të Gjon Kastriotit, i cili përmendet si Princ, dhe të bijve si bashkëmbreteronjes, të cilët nuk e përmenden me emrat e tyre.

Përpara motit 1421, Gjon Kastrioti dhe të tre të bijtë, Reposhi, Kostandini dhe Gjergji, blenë nga manastiri i Hilandarit në Mal të Shenjtë kullen e Shen Gjergjit. Me 1421, Gjon Kastrioti dhe të katerë bijtë, Stanisha, Reposhi Kostandini dhe Gjergji, i falë manastirit të Hilandarit fshatrat Radostina dhe Trebishta (2). Nga blerja e

1).—Dokumenti i cili ndodhet në arshivat e Raguzës, ka titullin “Salvo-conduto ali merchadanti di Ragusa.”—Shih Zwi Urkunden.

2).—Dokumentin e Hilandarit e ka gjetur një Rus, Grigorovich (Shih Zwi Urkunden). Në një pergamenë, ku shkruheshin veprimet e manastirit, ndodhet blertrioti ble kullen dhe fal të dy fshatrat me të bijtë bashkë. Pas këtij dokumenti, Stanisha duket si djali më i nënlejen për tregetaret e Raguzës, edhe kështu Gjon Kasmath, pas Barletit, Gjon Muzakës e të gjithë të tjerëve, në 1 Shtator, 1421, gjer më 31 Gusht, 1422). Nga numërat merret vesh që blerja ngjau përpara faljes. Si Reposhi vihet përpara Stanishes. Disa veta që kanë vizituar Malin e Shenjtë me thonë që ka atje një kullë fshatrave me numërin 40, mot bizantin 6930 (domethëja e kullës me numërin 39 pa mot, dhe falja e të dy

kulles, ku mungón emri i Stanishes, duket qe ky, dhe jo Gjergji, u-dha si penk ne Turqit me 1410. Nga falja e te dy fshátrave merret vesh qe Stanisha, me nje menyre a me tjater, u-kthye ne Mat midís víteve 1410-1421, dhe qe Gjergji gjer me 1 Shtatór, 1421, s' ishte dhene penk ne Turqit. Ky dokumént eshte i çudiçim nga nje pike: Qysh Gjon Kastrioti katholik i fal dy fshatra manastirit orthodoxs te Hilandarit? Kjo gje munt te shpjegohet nga fakti qe Gjon Kastrioti kishte si subjekte, sikunder na thote dhe Barleti, shume Bullgare orthodoxe ne Dibre dhe pertéj, dhe me keté falje qe i beri manastirit deshte t' u bente qe-fin dhe t' u fitonte simpathine. Ka dhe nje tjater shpjegím, i cili eshte fare i papritur per te húajte dhe i cili u duket Shqiptáreve fare i natýreshme: Gjon Kastrioti, ne lufte prape me Turqit dhe i shtrenguar keq prej ushterive te Sulltán Muradit, i cili hipi ne fron me 1421, dergón dhurata neper manastire e kisha, katholike dhe orthodoxe, qe t' i luten Perendise llatinisht, gerqisht, sllavisht, ne perendím e ne lindje, t' a shpetonte nga reziku ne te cilin ndodhej, me shpresen pak a shume t' a- resyshme qe, po te mos sillnin nonjë dobí faljet e

te prishur te Shen Gjergjit. Keté, si duket, e bleu Gjon Kastrioti per kallogjeret orthodoxe te principates se tij. Nofta kulla ndodhej gjekúnt ne Dibre dhe ahere e bleu me qene qe ishte me nonjë brek me vlere strategjike.

fréterve katholike te qethur e te rruar, munt t' a mbaronin punen litanit' e pafuntme te kallogjé-reve orthodokse kokeluane, si Samsoni, qe i kane deklaruar urrejtje shékullore gersheres, briskut, kréherit dhe pagesise. Tamám kater qint vjet pastáj, si Gjon Kastrioti, Ali Pashe Tepelena, ne lufte per jete dhe per vdekje me Turqit, i porosit rabinet çifute, hoxhet muhamedane, baballaret bektashinj, dhe prifterínjte orthdokse te luten per shpetím te tij ne havre e ne xhamí, ne teqé e ne kishë, dhe t' a sqojne te Lartin, qe e harrój Shqiperine, me thirrjet e minareve dhe me gjemimet e kembánave. Sot e kesáj dite, fshataret shqiptare ne shtrengím, pa ndryshím feje, trokasin me radhe deren e priftit, te hoxhes e te babajt. Pralla e bariut, i cili, i deshperuar nga shenjtoret, i ndezi nje qerí dhe i kerkój ndihmen Djallit, eshte tipikerisht shqiptare. Kur reziku eshte i math dhe shpresa e humbur, shpetimi eshte i mire ngadó qe te vinje, dhe ne oren e zeze te mjerimit, Shqiptari eshte pagán i fjeshte dhe heth nga nje grusht temjám ne çdo alltár te çdo Perendie qe i ka degjuar emrin.

Ne Vjeshten e motit 1421 Gjon Kastrioti e pati pisk dhe duket qe keté here, passí leftój dhe ~~u-~~munt, u-shtrengua prej Sulltán Muradit t' i japë te kater bijte si penk, ndonesé historianet e wjeter nuke thone çkoqur ne cilin mot i ngjau ky mjerím. Po Franza dhe Laoniku e lidhin dish-

faten e Gjon Kastriotit me rethimin e Belgradit me 1421 me nje menyre te tille sa duket qe njera ngjau pas tjetres. Laoniku, passí na tregón qysh Sulltán Muradi e ngriti rrethimin e Belgradit dhe e goditi Mbretin e Bosnjes, passón (L. V, f. 248): Ngjitur me mbreterín' e Bosnjes eshte principata e Stefanit, te birit te Sandal Hraniçit (Novipazár i sotme); midis kesáj dhe Epirit jane disá qytete te Venetise dhe principata e Gjon Kastriotit, pas se ciles zgjatet principatat e Arianit Komnenit, *m' e shuma e se ciles eshte anes detit* dhe arrin gjer ne Gjirokastrë, ku rrinte nje guvernór i Sulltanit; Muradi plaçkiti prncipatat e Kastriotit e te Komnéneve; prej ketyre u-thye (i pari) Gjoni dhe *u-shtrengua te vente me ushterin' e tij pas Sulltanit kudó qe te kishte lufte* (1). Qe Sulltán Muradi e shkeli Shqiperine me 1421 provohet edhe nga nje tjater burim: Me 21 Korrik, 1421, e ema e Balshes III vajti ne Veneti (2) per te kerku-

)“Interea Iuanes victus ibat in januas regis, eu-
maque sequebatur quocumque cum copiis militatum
abiisse.” Laonicus, L. V, f. 249.—Perqás Frantza, L.
I, k. 32, f. 92.

2)Chronik Johann Bembo: “Balscha’s Mutter, wel-
che die Herrin vieler orte in Albanien gewesen war,
kam am 21 Juli, 1421, nach Venedig und empfahl die
Staaten und Voelker ihres Sohnes dem Dogen und Se-
nate, welshe sie mit Ehren weberhaeuften.”—Shih
Hahn, Reise, Denkschriften, vell. 16, f. 130, dhe she-
nime 7 dhe 8 te kesáj fáqeje.

ar ndihmen e Republikës kunder Sulltán Muradit, i cili keté mot nisi ngadhenimin e Shqiperisë; Senati i Venetisë e priti me nderime te medhá, po s' i dergój nonjé ndihme Balshes III, me te cilin Venetia kishte qene ne lufte qe me 1410; Balsha III, me ató forca te paka qe kishte, e dermój ushterine turke qe u-dergua kunder tij dhe vdiq pak kohe pastáj. Gjon Kastrioti dhe Arianiti s' qene aqe te lumur sa Balsha III, u-muntne dhe njohne Sulltán Muradin II si kryezót. Sikunder pame nga dokumenti i Hilandarit, e dhena penk e Gjerq Kastriotit s' munt te kete ngjare perpara Shtatorit, 1421, edhe sikunder do te shohim mé tutje s' munt te kete ngjare shume kohe pas ketí moti. Lidhja e ngjárjeve qe na tregojne Laoniku dhe Franza me kronikanin venecián Bembo, dokumenti i Hilandarit i perqasur me nje lajme ne arshivat e Venetise me 1428, dhe deshmi i njezeshme i te gjithë historiáneve te vjeter qe Gjerq Kastriotin nente-vjeçár e mori si penk Sulltán Muradi II, dhe jo Sulltán Mehmedit I (1413-1421), na shtrengojne t' a vendosim keté ngjarje ne Vjeshte a ne dimer te motit 1421.

Qe Gjon Kastrioti u-munt dhe beri nje alianca ofensive dhe defensive me Sulltán Muradin me 1421, ashtú si na e tregón Laoniku provohet nga ky fakt: Republika e Venetisë, e cila ndodhej ne lufte me Serbine pas vdekjes se Balshes III, dyke mesuar qe Gjon Kastrioti beri nje alianca me Sull-

tán Muradin II edhe që ketá te dy gatíteshin t' a ndihmonin Serbine kunder Venetise, dergój me 1422 nje ambasador te veçante prane Gjon Kastriotit që t' a prapste nga kjo aliance me çfaredó menyre; Senati i Venetise i heq vrejten ambasadorit te saj që Gjon Kastrioti ka ne sy te Republikës até nder, që kish patur mé pare konti Nikita Thopía i Krujes (1), domethene si i pari i princërve te Shqiperise. Me nje menyre a me tjater, Gjon Kastrioti e ujdisi prape me Venetine.

Me 1423, Gjon Kastrioti hyn si meses dhe arbitrón pagën midís Venetise dhe Serbise (2). Me keté ngjarje historike shkalla e principates se Matit ngrihet nenje lartesi me Republikën e Venetise dhe mbreterin' e Serbise.

1) "illum honorem habuit comes Nicheta."—Konti Nikita Thopia, princ i Vlores me 1392 dhe i Krujes me 1402, pas vdekjes se Kostandín Balshes; u-marrtua me te bijen e Maurík Shpates, kryezotit te Nartes dhe te Janines, dhe nmerohej prej Republikës se Venetise si i pari princ i Shqiperise; ishte i nipi i Karóll Thopise; disá vjet me radhe që i lidhur me Venetine, po ne vitet e funtme u-zu me tá; vdiq me 1415, kur Turqit e zaptuan Krujen per heren e dyte. Nofta Gjon Kastrioti midís viteve 1415-1420 ua rrembeu Krujen Turqve dhe perandáj Sulltán Muradi II i deklarójlufte me 1421.

2) Hopf, Ersch-Gruber's Encyclopaedie, vell. 86, f. 101.

Ne Maj, 1426, Gjon Kastrioti kerkón nje mjek nga Raguza.

Ne Korrik, 1428, Gjon Kastrioti i ben te njohur Senatit te Venetise me anen e bajlozit te tij, At Dimiter, qe nuk eshte i pergjigjeshme, ne qofte se i bir' i tij Gjerq, qe u-kthye muhamedán, shkel toka venetike. Senati i pergjigjet qe do t' a marre ne sy keté gje, po i lutet Gjon Kastriottit te perdo-re influencen e tij aterore prane te birit qe te mos i ngase viset e Republikes. Nga kjo lajme merret vesh qe Skenderbeu keté mot ishte bere oficér i larte i ushterise turke dhe dergohej prej Sulltanit si kumandár i pergjitheshme ne shpedita te ndryshme. Ky fakt, i bashkuar me ató qe thame mé siper, na shtrengón te besojme qe Sulltán Muradi II e mori Gjerq Kastriotin si penk jo mé von se ne funt te motit 1421. Skenderbeu ishte nente vjetsh pas Barletit (I) kur u-dha si penk; ne qofte

1).—“Vix dum enim nonum attigerat annum.”
Barleti, L. I. f. 3.

“Ancora fanciullo d' otto anni.”—Dimiter Frengu, k. I, f. 2.

Gjith' ashtú tete vjetsh e nxierin edhé te dy Anonimet. Laoniku nuke na jep versen e tij, po thote vetem qe ish djal' i vogel; “qui puer venit in januas regis.”—Laonicus, L. VII, f. 350.

Pas ketí hesapi, Skenderbeu lindi afró me 1412; u-dha si penk nente vjetsh me 1421; u-kthye ne Shqiperi tridhjet' e nje vjetsh me 1443; u-marrtua tridhjet' e nente vjetsh me 1451; vdiq pesedhjet' e gjashte vjetsh

se u-dha me 1421, del gjashtembedhjete vjetsh me 1428, dhe eshte shume rende te besojme qe arriu nje shkalle te larte ushteriake ne verse me te vogel se aqe. Duhet mbajtur ment qe edhe versa e gjashtembedhjete vjeteve eshte e vogel per shkallen e nje oficeri te larte, po kjo s' qe gje e pazakóneshine per até kohe, dhe veçanerisht per nje princ te nje shtepie mbreterónjese dhe nje trím te lindur kryekumandár si Skenderbeu. Gjon Kastrioti nuk i bën fjale Senatit per te bijt' e tjere se ketá, si duket nuk ishin bere oficere dhe s' kishin pozita te larta me pergjigjesi ne ushteri turke.

Me 18 Jenár, 1430, Senati i Raguzes vendosi t' u jape Gjon Kastriotit dhe bajlozit te tij Nikóll Suma nga nje dhurate.

Ne keté mes Gjon Kastrioti i prishi prape marrédhéniet me Turqit, se e shohim prape ne lufte me Sulltán Muradin II. Me 18 Mars, 1430, ra Seleniku dhe pak kohe pastáj Isák Pasha valiu i Shkupit e goditi Gjon Kastriotin. Lufta mbajti qe ne Prill gjer ne krye te Qershorit. Pas dokuménteve ne arshivat e Raguzes, ushteria turke zaptój tere principaten e Gjon Kastriotit, sheshój krejt kater fortesa te tij dhe ne dy te tjera vuri

me 1468. Barleti na thote qe vdiq gjashtedhjet' e tre vjetsh, po per keté s' eshte shigúr as aý vete dhe veç kesáj kjo verse nuke pajtohet me deshmimin e tij qe ish nente vjetsh, kur e mori Sulltán Muradi, i cili hipi ne fron te Turqise me 1421.

garnizone turke. Pas kesáj lajme Gjon Kastrioti kishte gjashte fortesa. Cilat qene ketó? Nga Barleti dime Krujen, Petrellen, Petralben, Stelluzin dhe Sfetigradin; nga Biemmi mesojme emrin e se gjashtes, e cila quhej Tornác. Ushteria turke, si duket, vuri garnizone ne Kruje e ne Sfetigrád dhe te tjerat i prishi fare. Pas kesáj lufte Gjon Kastrioti u-muar prape vesh me Sulltán Muradin, i cili ia dha prape tere principaten e tij veç dy fortésave dhe nje pjese te vogel te principates, te cilen e aneksój Isak Pasha me vilajetin e Kosoves (1). Keté mot u-zaptua prej Turqve Danja dhe Dukagjini, po u-çliruan mé von me ma-

1).—Me 18 te Majit, 1430, Senati i Raguzes i shkruan bajlozit saj ne Novipazár: “De novello abbiamo questo. Come avanti fo scritto, lo Turco obtení Salonicco et obtegnudo che l’ have, parte delle sue gente mandó nella Morea e parte contra le tenute e paexe de Iuan Castrioth, le qual ad esso levarno *quattro forteze*, zoe castelle, *che gitorno per terra*, e secondo se diceva, esso Iuan cerchava sego achordo.”

Me 3 te Qershorit, 1430, Senati i Raguzes lajmerón bajlozin e saj ne Bosnje: “Di nove qua si dice, el Turco aver tolto tutte le forteze a Iuan Castrioti e quelle aver ruinate, *excetto due*, e qual a posto in man e guardia di Turchi, e la contrata aver renduta a Iuan, salvo alcuna particella, data a Isach, e la hoste mazor parte a licenciado, excetto una particula, chi é rimasta a guerizar el despoto de la Janina, e lo imperador e andato in Adrianopoli con la sua corte.”

rreveshje a me kryengritje, nuke dihet qýsh.

Me 1438, Senati i Venetise i jep ca privilegje tregëtare Gjon Kastriotit ne limán te Venetikut. Nga kjo lajme dhe nga ajó qe japim mé poshte ne- nekuptohet qe Gjon Kastrioti mori veten ne keté mes, e prishi prape marreveshjen me Turqit dhe u- lith me Republikën e Venetise dhe te Raguzes.

Me 10 Korrik, 1439, Senati, i Raguzes vendo- si t' i benje qytetare te nderit edhe te bijt' e Gjon Kastriotit. Ne vendimin emri i Gjerq Kastriotit eshte shkruar dhe pastáj prishur (1). Nga ky do- kument duket qe Gjon Kastrioti, para se te vdiste, deshte t' i lithte te bijte me Republikën e Raguzes, qe keshtú te kishin ku te pshtéteshin, kur te ik- nin nga Turqia e te kthéshin kunder saj. Py- etja qe na vjen ne goje me nje here eshte qysh Gjon Kastrioti kerkón nga Republika e krishtere e Raguzes t' i njohe per qytetare te saj te bijt' e tij qe ishin kthyer muhamedane. Pergjigjia eshte qe Gjon Kastrioti me anen e bajlozit te tij do t' a kete shiguruar Senatin e Raguzes qe te bijt' e tij, muhamedane nga nevoja dhe nga emri, ishin te krishtere nga zemra dhe qe do te iknin nga Eder-

1) Shih Zwei Urkunden.—Per fat te keq, Thallo- czy dhe Jireçek-u, qe e kane patur perpara keté doku- mént, nuke na thone emri i kujt prej te bijve te Gjon Kastriotit vjen i pari ne vendín, qe keshtú te dinim shigurisht cili ishte m' i madhi, Reposhi apo Stanisha.

neja posá te gjenin rasjen. Senati i Raguzes pel-
 qén t' i benje qytetare tre te paret, po pas shume
 bisedimesh e shuan emrin e Gjerq Kastriotit, i cili
 ne keté kohe kishte marre fame si kumandár i
 ushterise turke dhe u kishte kallur tmerrin shtë-
 teve te krishtera te Ballkanit, kunder te cílave
 dergohej prej Sulltán Muradit. Ironia eshte qe
 u-kthye ne Shqiperí aý qe u-refuzua prej Senatit
 si qytetár i nderit; nga te tre te tjeret, dy vdiqne
 te helmuar ne Ederné, dhe nje vdiq si murk ne
 manastír te Malit Siná (1).

1).—Gjon Muzaka na thote qe Gjon Kastrioti i
 dha vetem tre te hijt' e vegjel Sulltán Muradit, se aý
 m' i madhi ishte bere murk dhe falej ne manastír te
 Malit Siná. “Questo (Scanderbegh) l' havea donato il
 padre al detto Amuratt con *due* altri fratelli *tutti pic-*
coli; li due morsero.” Hopf, Muzaka, f. 274; dhe ne
 f. 295: “Reposio predetto fú huomo de santa vita
 e se n' ando al monte Sinai e si fé frate
 e li morse.” Veç Muzakes, edhe nje kronikán
 frenk me 1542 na thote: “Il (Murad II) contraignit
 Jehan Castrioth, despote de la Cymera, de lui bailler
 la forte ville de Croya et *ses trois fils* en ótage, lesquels
 il fit Turcs.”—F. Antoine Geuffroy, *Conquêtes des*
Turcs, ch. LXXII, f. 294, ed. Charles Schefer, Paris
 1896.

Nga ana tjater Barleti na thote qe “i Perndércimi
 hieromonák” Repósh Kastrioti yajti ne Ederné me tre
 te vellézerit, u-bé muhamedán, u-marrtua me nje zonje
 turke dhe beri nje djale, Hamza Kastriotin, te cilin do
 t' a shohim mé vone ne keté historí. Ketó deshmime

Gjon Kastrioti vdiq afró me 1442, se emri i tij permendet gjer ahere ne arshivat e Venetise dhe te Raguzes, dhe jo me 1431, si besohej pothua prej te gjithë historiáneve pas mezit te shékullit te nentembedhjetë. Anonimet dhe Dimiter Frengu, si pame mé siper, e vene vdekjen e tij afró nje mot perpara betejes se Nishit, e cila ngjau me 1442 dhe ne keté nuke gabohen. Pas vdekjes se Gjon Kastriotit, Sulltán Muradi II ia zaptó j tere principaten, te cilen ia dha Hasán Beut, nje renegati shqip-tár, i cili ishte princ i Verzhesdes dhe guvernór i Krujes. Ky Hasán Bé, te cilin Barleti e quan *Sabelia*, ish bir' i Aidín Beut, Princit te Verzhesdes, dhe i Princeshes Elena Muzaka (1).

Aferó me 1428, mjerimi qe e goditi dinas-

te ndryshme munt te pajtohen nofta keshtú: Gjon Kastrioti ia dha Sulltán Muradit qe te kater bijte, po Reposhi, i rrahur prej vetedijes, iku nga Stambolli, passi ia la Hamzen e vogel Skenderbeut, dhe shkoj ne manastír ku u-bé murk e ku falej nat' e dite per te lare mekatin qe u-bé muhamedán e u-martua me nje zonje turke. I mjeri Repósh duket qe s' ish fare njeri i shpates, po i metanive dhe i tropáreve.

1) Shih Hopf, f. 432.—Aidín Bé Verzhesda e pati Krujen me 1415; vdiq me 1416 dhe duket qe u-vra prej Gjon Kastriotit, i cili rrembeu Krujen. I bir' i tij Hasán Bé Verzhesda u-vrá me 1443, kur e mori Krujen Skenderbeu; ishte kusheri i pare i Gjon Muzakes, t' et te Gjon Muzakes, dhe pa dyshim ketó vrasje ishin nje nga shkakket e armiqesise midís Muzákeve dhe Kastri-

tín' e Kastrióteve me 1421, u-persedýt ne juge per dinastín' e Komnén Thopíave. Princi i Kanines u-munt prej Sulltán Muradit II dhe u-shtrengua te bente paqe gjithë me ató kondita, a nofta mé te renda, dhe keshtú Arianiti shkoj ne Ederné qe te piqej me djemt' e Gjon Kastriotit. Laoniku (1) na thote: Edhe Arianít Komneni, passí i rembeu Sulltani principaten aterore, ardhi ne Porte te Larte dhe hante nje cope buke prane Sulltanit. Barleti nuke di gje per vajtjen e tij ne Ederné, po shton vetem qe u-munt prej Muradit II dhe u-shtrengua t' i pagúante harác (2). Nje gje vetem munt te thomi me shigurí: qe Arianitit s' munt t' i kete ardhur per te zene udhen e Edernese perpara motit 1427. Keté e heqim nga faki qe me 1428 i lindi Ariantit e bija Marina Andronika, e cila u-marrtua me Skenderbene me 1451, kur ish njezét e tre vjetsh; dhe kjo vajze s' munt te kete lindur ne

óteve. Gjon Muzaka ishte katólik dhe shume fetár; po gjaku uje s' behet; ne gjeneallogjí te deres princore te Myzeqese i kujtón dhe atá qe u-kthyen muhamedane pa nonjé urrejtje; perkunder, dikú u thote te bijve: "Dijeni qe kini ne Turqí nje krushk, te quájtur Hajdár Bé, i cili ishte Princ i Svirínes prane Sovjanit dhe i cili u-marrtua me nje kusheriren time, te quájtur Princesha Qyrana, te bijen e Princit Andrea Muzakes, prej te cíleve lindi nje djale, i quájtur Hasán Bé."—Shih Hopf, Muzaka, f. 287.

1) Laonicus, L. V, f. 249.

2) Barleti, L. II, f. 33.

Ederné, as mé von se nje mot passí i ati vajti ne keté qytet.

Me 1430, si pame mé siper, Isák Pasha zap-tójt tere principatat e Matit, Dukagjinit dhe Danjes; ne Tetór, 1431 Janina u-dha ne duar te Turqve me privilegje veteqeverimi, te cilat ushkele pak kohe pastáj; me 1431-1433 Ali Pashe Eyrenozi, dyke perdorur Krujen si baze e shkretójt Shqiperine qe nga Vlora gjer ne Shkodre; me 1434 Turqit u-rembyen Gjirokastrin Zenevizeve. Nga dukjet e jashtme fati i Shqiperise dukej i shiluár qe keté mot. Pothua e tera kishte rrene ne duar te Turqve dhe dukej si e shtruar nene zoterimin e ri. Vetem Shkodren me qytetet e anedetit i kish Venetia dhe nje cope te vogel te Shqiperise Veriore afer lumit te Moraces e mbante Princi shqiptár i Malit te Zi Stefán Çernoviç. Po kjo pershtypje ish e gabuar. Shqiperia, nene qetesin' e jashtme po ziente dhe s' priste veç nje kapedán qe te ngrihej e te kapte armet per te fituar lirin' e humbur e per te dbuar shkéselit e huaj. Si Anteu i Mithollogjisë, Shqiptari sa here permbyset i dermuar dhe i mundur, merr force te re nga Dheu e ngrihet per te nisur luften prape, sikúr s' ish aý qe u-thye pak kohe mé pare. Kjo ish e vertete dhe keté here, si kurdohere, dhe u-provua mé von qe Shqiptari s' munt te hiqej, i mundur nga fusha para se te zgjithte ca hesape te gjata me mündesin.

Per çudí, Tosket e zbutur e buzeqeshur, dhe jo Geget e ashper e te mvrojtur, qene te paret qe rrembyen armet dhe u-ngritne per te shkundur zgjedhen turke. Keté kryengritje, fare pak te njohur, na e pershkruan Laoniku (L. V, f. 249): Arianít Komneni qe nga Ederneja, ku kish ardhur per te marre nonjë thele nga Sulltani, passí dergój fjale ne njerezit e tij dhe mori pergjigjen qe ishin gatí per kryengritje, posá te vinte ay vete dhe te vihej ne krye, iken nga Porta e Larte; kthehet ne principaten aterore, ku bashkohet me kreret e vendit, te cilet e pritne me gezím; dhe u-ngritne kunder Sulltanit; spastruan garnizonet turke; invaduan vendin e Mbretit; dhe kornin e shinin, dyke patur si kryeqender nje vent malesór, te ashper, e te paaferúarshme. Alí Pashe Evrenozi mori urdher prej Sulltanit te shkonje me ne ushteri te madhe, te mbledhur nga Maqedonia, Janina dhe Gjirokastra, qe t' a shtype kryengritjen, t' i shese véndesit si sklleve, dhe Arianitin t' a sjelle te gjalle ne Ederné. Kudó qe vajti kjo ushteri, arat u-shkretuan, shtepite u-doque dhe asnerí i gjalle qe u ra ne dore s' u kursye. Po ne grykat, nga te cilat duhej te shkonte Evrenozi per te hyre ne kryeqendren e kryengritesve, qendronte Arianiti dhe e priste armikun me Láberit, Himariotet, Shpataraket dhe Çermenikasit e tij. Ketú u-bé nje beteje e gjákeshme, ne te cilen Arianiti fitój nje vijtore qe beri buje ne tere Evropën. Turqit bene

sulma te deshperuara per te kapexyer grykat po u-dermuan me humbje te tmerrshime. Ishte nje kasapan e vertete. Me ne funt, Turqit u-thyen ploterisht dhe muare aratine. Ata qe s' rane ne grykat a u-zune rober, a u-ckateruan dhe u-therre pa meshire prejندنjesve te egersuar, te cilet u kishin zene pusine ngado qe shkonin. Nga ushteria e madhe turke me-zí shpetoj, dyke ikur anes detit Ionián, Ali Pashe Evrenozi pothua i vetem me nje pakice ushtaresh.

Qe kur shkele Evropen, Turqit, ne te gjitha betejat e medhá, kunder bizantineve, Sérbeve, Vllehve dhe Shqiptareve, ne Marice, ne Savre, ne Kosove, edhe kunder Hungarezve dhe Perandorit te Perendimit ne Nikopoli, kishin dale mundes dhe nuk ua nxinte koka qe kish ushteri te krishtere ne bote, e cila te ish e zonja t' u bente balle. Ne grykat e Laberise njohne, per turpin e tyre, nje armik te ri qe ish i zoti t' u jipte grushte per sysh dhe shkelme kurizit.

Çkaterimi i nje ushterie aqe te madhe e te forte ishte nje ngjarje me rendesi te pazakóneshme dhe e rrethoj fytyren e Arianitit me nje lavdi e me nje shkelqim qe shtrengohet t' a njohe edhe Laoniku bizantin, turkofil dhe anti-shqiptar, i cili thote: "Ketú Arianiti i Komnenit fitoj nje lavdi te shkelqyer, dyke bere vepra te perkujtuarshme, dhe qe ahere u-bé njeri i degjuar (1). Fama e tij

1).—"Ea in expeditione magnam gloriam invenit

si mprojtes i Krishterimit kunder Turqve u-perháp ne te gjithë hoborret e Evropes, hoqi verejtjen e botes se krishtere mi Shqiperine per heren e pare, dhe lartesój emrin shqiptár ne syt' e Perendimit. Po Laoniku s' na thote çkoqur as motin as vendin e kesáj dishfate te madhe. Nga konteksti merret vesh qe ngjau ne kohen e shpedites turke se dyte kunder princit te Karamanise domethen me 1435-1438. Pas kronikanit te Raguzes Luccari ngjau me 1435, se ky na thote (1) qe ne keté kohe Kaizeri Sigmund i Hungarise "deshte te dergonte Princ Dautin, te nipin e Muradit I, me luftanie ne

Arianites Comneni filius operesque memorabilibus gestis admodum celebratus est."—Laonicus, L. V, f. 251.

1).—"Lo imperadore Gismondo ricercó i Rausei che lo (Daut nepote di Murad) trahetassero con le loro galee in Albania et in Grecia, per seminare guerra ai Turchi, che di quelli giorni erano stati cacciati da Epiro da Andrea Topia Signor della provincia posta al fiume Aloo, che oggi si chiama Vaiusa." Luccari, f. 91, mot 1435.—

Andrea Thopia nga dega e Krujes permendet ketú ne vent te Arianitit, se ay beri marreveshje me Republikën e Raguzes e me Perandorin Sigmund, per keté kryengritje i gatiti udhen Arianitit ne Laberi, dhe ishte krahu i tij i djathte. Sa per titullin "princ i krahines se Vioses" qe i jep, Luccari nuke gabohet se edhe Barleti na thote se qe te dyja degët e deres se Thopíave kishin te drejte nene Viosen. Shih Barleti, L. II, f. 34.

Shqiperí dhe ne Greqí per te nisur atjé nje lufte civile kunder Turqve, te cilet i kishte dbuar nga Epiri Andrea Thopía, Princi i krahines se Vioses.” Sa per vendin e betejes dime pergjitherisht qe ngjau ne Laberí perketéj Vioses, afer detit Ionián, po ku pikerisht nuke dihet. Laoniku thote: Keshtú u-dermua ushteria e Alí Pashe Evrenozit, kur shkeli vendin afer detit Ionián (1). Luccari e verteton, dyke thene qe Andrea Thopía i Laberise i dboj Turqit nga Epiri. I pshtetur mi ketó deshmime, Hahn-i e ve ne nje libre te tij keté beteje ne grykat e Kurveleshit (2), pastáj i genjyer prej Gjon Muzakes, i cili s’ u jep Thopíave asnjé pellembe vent ne juge te Vioses, e heth ne nje libre te dyte betejen e Arianitit ne grykat e fámeshme te Kandavise, ne Via Egnatia, midís Elbasanit dhe liqenit te Ohrise (3). Po Muzaka eshte udheheqes i dyshimte sa per kufiret e principátave te cilat ndryshonin dita me ditën, dhe fund’ i fundit ky as e permént fare betejen e Arianitit, dhe nofta ka aresye per keté heshtje, se nuke deshte te thesh-te qe Arianiti e kaperxeu Viosen. Nga ana tjater, aresyja e Hahn-it qe kjo beteje s’ munt te kete

1) “In hunc modum Aliis exercitus, cum in regionem quae Ionium spectat irruisset, afflictus est.” Laonicus, L. V, f. 251.

2) Hahn, Albanesische Studien, I, f. 326.

3) Hahn, Reise, Denkschriften, vell. 16, f. 109-112.

ngjare ne Juge te Vioses nga shkaku qe tere kjo krahine ishte e shtruar nene Turqit, qe Vlora kish-te rene me 1417 dhe Kanina me 1420 (1), s' qendrón me kembe perpara deshmimit te njezeshme te Laonikut e te Luccarit qe Turqit u-thyen dhe u-dbuan nga krahina e Vioses afró me 1435, dhe perpara vertetimit te njezeshme te Barletit e te Tivárasí (2) qe Arianiti mbreteronte ne Laberí

1).—Vlora dhe Kanina ishin ne duar te princerve bullgare nga dera mbreterore e Asenit qe me 1350 gjer me 1372. Me 72 ua rrembyen Balshet dhe i mbajtín gjer me 1385. Si u-vrá Balsha II ne betejën e Savra, e shoqja e tij Princesha Komita Muzaka, nje Amazone e fjeshte, mbreterój mi Vloren, Sazanin, Kaninen, Himaren dhe Pargen; pastáj u-zgját gjer ne krahinen e Devollit, qe ia rrembeu te kusheririt Nikoll Muzake, te cilin e mundi dhe e zuri rop; me 1392 Nikita Thopia ia mori Vloren nuke dime qýsh; mé vonë Sulltán Bajazidi I ia rrembeu pothua tere principaten, te cilin Komita e mori prape dhe vdiq me 1396. E bija e saj, Regjina Balsha, princesha e Vlores dhe e Kanines, humbi Vloren me 1417 dhe Kaninen me 1420, te cilat ia rrembeu Hasán Bé Verzhesda i Krujes.

2).—Shih Barleti, L. II, f. 34; Biemmi, L. I. f. 30.—Barleti, kur është fjala per qytetin ku duhej mble-dhur Kuvendi i Princerve, na thote qe Skenderbeu s' e quájti gje te urte t' i therrese as ne Kruje, kryeqytet te tij; as ne xhabják, kryeqytét te Stefán Çernoviçit; as ne *Apolloní*, kryeqytét te Arianitit (L. II, f. 32): “vel Crojam, vel Apolloniam, Daynum, Xabiacum, aut aliquod Epirotici nominis oppidum.” Me emrin arkaik *Apollonia* Barleti quan Kaninen. Kur shkoj

me 1443, kur u-kthye Skenderbeu ne Kruje. Perpara ketyre deshmimeve dermónjese, dhe veçanerisht te Luccarit, i cili kishte perpara syve dokumentat zyrtare te marreveshjes se kryengritesve me Republikën e Raguzes dhe me Perandorin Sigmund, si dhe lajmat zyrtare te bajlózeve Raguzane mi ngjarjet dhe vendin e ngjárjeve, argumentet e Hahn-it, te bazuara mi kufiret e principátave shqiptare pas Muzakes, i cili s' eshe i paá-neshme, dhe mi zaptimin e perkóheshme te Vlores dhe Kanines prej Turqve me 1417-1420, bien vete-vetiu si nje keshtjelle prej karte. Hahn-i pra kish te drejte, jo heren e dyte kur e ktheu mendjen dhe u-hóth ne Çermenike, po heren e pare, kur e kerkonte dhe e vendosi fushen e betejes se Arianitit ne grykat e Kurveleshit.

Kryengritja u-perháp ne tere Toskerine. Gjirokastritet u-ngritne, thirre nga Korfuzi Depe

Skenderbeu ne Itali, disá anie ngarkuan ushtaret ne Vlore, pas Barletit (L. X, f. 290): "Multae classes e Rizicho sinu, Durrachino portu, Aulonae, ac toto Epiri Illyricique tractu profectae erant." Pas Lavardin-it, L. X. k. III, f. 302: "Beaucoup de voiles estoient en mer hors du Golfe Rizic, du port de Duraz, de la Valona, d' Epire, et coste de Sclauonie." Merret vesh lehte qe as munt te behej fjale per te mbajtur Kuvendin e Liges ne Kanine, as ushtare shqiptare munt te ngarkó-heshin nga Vlora, po t' i kishin Turqit ketó qytete.

(1) Zenevisin, te birin e princit te tyre, qe u-munt e u-vra prej Turqve me 1434, e proklamuan *mbret*, si na thote Laoniku, mblodhe nje ushteri, rrethuan Gjirokastrin dhe e ftuan ganizonin turk te jipet. Turqit refuzuan dhe ahete Depa e rrethoj qytetin dhe nisi t' a rrahe me artileri medievale. Rrethimi u-zgjat dhe kur gjysma e ushterise godit-te Gjirokastrin, gjysma tjater plaçkiti dhe zote-roj krahinen e zaptuar prej Turqve. Garnizoni i Jeniçereve u-forcua me Turqit dhe renegatet e ikur nga fusha. Sulltán Muradi II ndodhej a here ne Karamani dhe dergoj Turhán Pashen, valín' e Thesalise, kunder *mbretit* te Gjirokastrin. Ne mes dimrit, neper male e neper fusha te mbu-luara me debore, arriu i papritur Turhani nga Terhalla dhe i goditi Shqiptaret nga krahët kur atá po i binin qytetit. Te vene midis dy zjarresh, Shqiptaret u-muntne, dyke lene permí nje mije te

1).—Emri "*Depas*" i Laonikut i ka vene ne men-dime te medhá historianet. Disá kane kujtuar qe eshte nje korrupte e llagapit *Thopia*. Etimologjisht eshte shume rende te dale Dépa nga *Thopia*. Nofta ky emer eshte nje korrupte e fjales gerqishte "*déspota*" (me aksentin ne é), dhe ahete ka kuptimin *kryezót*. Ne Qyteze, a Ibrik-Tepé, nje fshat shqiptár te Thrakes lindore, emri *Déspina* i grave eshte shqiperuar me *Dhespa* dhe *Depa*. Per kryengritjen e Gjirokastrin dhe rrethimin e saj prej Depes shih Laonicus, L. V, f. 251-253.

vrare ne fushe. Depa u-zu rop dhe u-varr. Te gjithë kreret shqiptare dhe t' áfermit e tyre u-shuan, dhe aý qe s' iku máleve u-thér me barbari asiatiche.

Pastáj Turhán Pasha u-sul kunder Beratit, te cilin e rrethój me 1438. Passí e rrahu fortesen me kot shtate muaj me radhe, u-shtrengua te hiqet i turperuar pa bere gje, dyke humbur afró 10,000 te vrare (1). Per te nxjere inatin, vrau e preu ne Myzeqé dhe per kujtím te fushates se tij te lavdëruar ngriti nje piramide me koke shqiptaresh te masakruar. Menyra çnjerezore, me te cilën shtýpeshin kryengritjet e Shqiptárove m' até kohe, illustrohet me keté piramide dhe me vrasjen e pashpirtme te pese príncerve te Myzeqese qe u-zune rober. Turqit, si na thote Muzaka, i vrane dyke ua thyer koskat me çekán (2).

Nga ketó kryengritje te Tóskeve, ajó e Arianitit, e Beratit dhe e Myzeqese vajtne mbare, ajó e Depes, kryezoti jeteshkurter te Gjirokastrës si

1).—Per keté rrethim shih Biemmi, L. IV, f. 236. Mprójtasi i Beratit ne keté rasje ishte nofta Theodór Korona Muzaka, te cilin do t' a shohim mé tutje ne keté histori.

2).—“Il Signor Blasio (Muzaka) fece cinque figlioli (Bogdán, Gjin, Kostandín, Theodór, e Gjon); e tutti cinque suoi figlioli li prese il Turco e li fe morire rompendole le ossa col martello.” Hopfé f. 286.

mos mé keq. Si duket, cilidó kapedán toske lef-
tonte per hesáp te tij, dyke e kujtuar veten mjáft
te zotin per te nisur e per te mbaruar çlirimín' e
atdheut pa ndihmen e shókeve. Per bashkepu-
ním dhe organizate kunder armikut te perbashk-
me s' u mejtua asnjé nga kryengrítcsit, nofta nga
shkaku qe cilidó perpiquej vetem per krahinen e
tij, nofta nga qe ish e pamundur te lidheshin mi-
dís tyre príncërit dhe farat e ndryshme nene nje
kumandár. Bashkimi per lirin' e perbashkme, pa
nonjë interés te veçante, ishte çudí qe s' ia nxinte
koka asnjé Shqiptari, dhe keté çudí, ne tere his-
torin' e kombit, e beri vetem nje njeri: *Skender-
beu*. Qe jo vetem e beri keté bashkím, po edhe
mundi t' mbanje pothua njezét e pese vjet me ra-
dhe, ne mes te furtunes se jashtme e se brëndesh-
me, eshte nje nga lavdit' e tij mé te mëdhá.

Kúr lindi Skenderbeu? Asnjé nga histori-
anet e vjeter nuke na e thote. Historianet e pas-
tajme e kanë hequr motin e lindjes se tij nga ver-
sa prej 63 vjetsh qe i jep Barleti, kur na thote qe
vdiq me 1466. Sikunder pame mé siper e do te
shohim mé tutje, nuke vdiq as me 1466, si besón
Barleti, as me 1467, si kanë besuar pothua te gji-
the te tjeret, po me 1468, sikunder provohet nga
arshivat e Millanit e te Venetise. Po á ishte 63
vjetsh kur vdiq? Per keté as vete Barleti, nga i
cili e kanë marre historianet e tjere, nuk esht i
shigurte, posá e ve ne keté forme: *Thuhet qe ish*

63 vjetsh (1). Duhet shtuar që versen e Skenderbeut dhe motin e vdekjes së tij e shkruan Barleti me çifra dhe në këtë është fare lehtë të behen gabime shtypi (2). Për fat të mirë, Barleti na shigurón që, kur e mori Sulltán Muradi si penk, Skenderbeu ishte nëntë vjetsh, dhe e shkruan me letra, jo me çifra (3). Historianet e tjere janë pothuaj me një mendje mi këtë pikë. Anonimet, dhe Dimitër Frëngu na thonë që ish tëtë vjetsh, dhe këtë e shkruajnë edhe këtë me letra, jo me çifra

1).—“Aninumque suum Deo maximo tradens 16 Kalend. Februarias, Anno Domini, *MCCCCLXI* extremum diem suum obiit. Fertur igitur Scanderbegus 63 annos natus, 24 sui imperii anno e vita migrasse.” Barleti, *XIII*, f. 372.

2).—Që ka një lajthim shtypi në motin e vdekjes së Skenderbeut, ashtu si na e jep Barleti duket me një here: Posá Skenderbeu vdiq në motin e 24-të të mbretërimit të tij dhe posá Barleti vetë na thotë që Skenderbeu u-kurorëzua më 28 Nëntór, 1443, ahërë s’ munt të ketë vdekur më 1466, së 1443 dhe 24 bëjnë 1467, osë s’ munt të ketë mbretëruar afër 24 vjet, po afër 23. Si pame më sipër, Gjon Muzaka, të cilin Hahn-i e merr si baze për versen e Skenderbeut, e kopion verberisht nga Barleti këtë gabim shtypi.

3).—“Vix dum enim *nonum* attigerat annum.”—Barleti, L. I. f. 3. “Car á peine avoit-il atteint *neuf* ans.”—Lavardin, L. I, k. I. f. 4.

(1). Laoniku (2) dhe Muzaka (3) vertetojne qe ish djal' i vogel, po nuke na japin versen e tij. Taní, kush e mori si penk dhe kúr? Sa per kúsh, qe te gjithë historianet e vjeter na thone: Sulltán Muradi II. Tivárasí hesht mi keté pike, se kane humbur fletet e para te historise tij. Sa per kúr, s' na thote as kúsh dhe duhet t' a gjejme vete. Si thame mé siper, Sulltán Muradi II s' munt t' a kete marre as mé pare as mé vone se 1421. Ahe-re, pra, Skenderbeu lindi ne Mat (4) afró me

1).—“Ancora fanciullo d' otto anni.” Dimitër Frëngu, k. I, f. I, gjithë me ketó fjale edhe Anonimet.

2).—“*Puer venit in januas regis.*” Laonicus, L. VII, f. 350.

3).—“Questo (Scanderbegh) l' havea donato il donato il padre al detto Amurath con due altri fratelli *tutti piccoli.*”— Hopf, Muzaka, f. 274.

4).—Barbarch-u thote qe lindi ne keshtjellen e Petrelles, po e quan te teper te na tregonje ku e ka marre keté lajme. “Egli contava allora appena nove anni, essendo nato a Gursi (Petrella), nel 1404. Shih Eugenio Barbarich, Albania, f. 178, Roma 1905.

Ka mé teper te ngjare te kete lindur ne keshtjellen Petralbes (Gur' i Bardhe), se atjé shkonte gjithënjé Skenderbeu te prehej nga mundimet e luftes, dhe si u-marrtua, atjé rrinte edhe mbreteresha mé te shumen e kohes. “Dimisso milite omnes domum redire permisit, ipse cum Amesa et paucis equitibus Petralbam perrexit. Ibi namque principio aestatis uxorem reliquerat, id quod et omni deinceps imperii tempore fecit, ut per aestatem autumnumque illic solatii causa

1412 (1).

Ishte m' i vogli djale i Princ Gjon Kastriotit dhe Princesses Viosave. Rreth lindjes se tij imagjinata popullore endi nje qerthull legjendash te çuditëshme. Voisava pá n' enderr qe lindi nje dragua, qe mbulój tere Shqiperine, qe e kish koken ne kufiret turke dhe bishtin ne Adriatik, dhe me gurmazin e tij te gjákeshme perpinte Turq me míjera. Gjergji, kur lindi, kish ne krahun e djathte nje shpate te shkruar. Posá dolli nga djepi, princi i vogel zvarnisej ne armet e t' et, dhe perpiqej te kapte arkun, shigjetat, dhe shpaten.

reliquo tempore Croiae maneret." Barleti, L. VII, f. 201.

1).—Pas Barletit, lindi me 1403, u-dha si penk me 1412; pas Lavardin-it, Biemmit dhe Pisko's, lindi me 1404, u-dha si penk me 1413 pas Anonimit Venecián, ed. 1539 lindi me 1410, u-dha si penk me 1418; pas Anonimit te Sausovino's dhe Dimiter Frengut lindi me 1407, u-dha si penk me 1415; pas Hahn-it dhe Hopf-it, lindi me 1403, u-dha si penk me 1410; pas Hammer-it, Paganel-it dhe Fallmerayer-it lindi me 1414, u-dha si penk me 1423. Pas Biemmit, Pisko's, Hahn-it e Hopf-it e mori Sulltán Mehmedi I; pas te gjithë te tjéreve e mori Sulltán Muradi II. Me fjale te tjera, lindja e Skenderbeut kolovitet midís viteve 1403-1414 dhe pengesimi i tij midís viteve 1410-1423. Auktori i kesáj historie e shton keté liste me dy kronollogjira te ra dhe origjinale: Lindi afró me 1412, u-dha si penk me 1421 prane Sulltán Muradit II.

Kur u-rrit, ató qe i pelqenin ishin lodrat luftetare me te vellézerit a me djemat e tjere. Qe ne vogelí tregonte ç' do te behej kur te madhohej.

Kur i mori Sulltán Muradi II te bijt' e Gjon Kastriotit si penk ne Ederné, prínderit, hoborí princór, dhe pópulli i Matit qane mé teper per Gjergjin e vogel, i cili posá kish arrire motin e nentte. E para gje qe beri Sulltán Muradi ishte shkelja e zotimit te dhene qe femija do te líeshin te lire ne fene aterore. I beri synét qe te katter princet e vegjel, ua ndroj emrat dhe u vuri mesonjes qe t' i rritin ne fene muhamedane. Gjergji mori emrin Skender-Bé, domethene Princ Aleksander (1). Keté emer e meritój pastáj ne betejat e Turqise dhe te Shqiperise.

Ne hoborin e Sulltanit, Skenderbeu mori

1).—“Deducti ad Ottomanum adolescentuli, primam perfidiam ejus in eo sensere, quod abjecta, quae eorum parentibus praestita erat, fide, circumcidi Macometano ritu illico jussi sunt. . . . Epirensibus varia nomina, prioribus mutatis, indita sunt, ex consuetudine gentis. Georgius, seu casu, seu quod nobilior inter caeteros indoles, egregium nescio quid prae se ferre videbatur, Scanderbeg appellatus: idem quod apud nos Alexander Dominus.” Barleti, L. I. f. 3.

“Lo fece ciconcidere in quella pueritia et porgli nome Scanderbeg.” Dimitër Frengu, k. I, f. 2.

“Lui se chiamave Giorgio Castrioto, ma quando si fé Turco, lo chiamarno Scanderbegh.” Hopf, Muzaka, f. 274.

aresimin e princerve te shtepise mbreterore. Mesó, seç Turqishtes, Arabishten, Greqishten, Sllavishten dhe Italishten (1). Studiój mjeshterín' e luftes ne libra mé pare, ne fushe pastáj. Sa pá rritur mire, i lutej Sulltanit qe t' i jipte leje te merrte pjese ne beteje, po ky s' e linte, dyké e gjykuar teper te vogel. Ne perdorjen e shpates, te arkut, te ushtes, dhe ne ngarjen e kúajve s' kishte shok ne pallát. I gjate, i híjeshme, me nje trup te derdhur prej statue, me sy te squar qe nxirte shkendi, ishte, pas deshimit te njezeshme te historiáneve te vjeter, nje engjell bukurie dhe madheshtie mashkullore. Çdo vije e fytyres, çdo levizje e dores, çdo fjale, e çdo çap i ketí djali tregon te birin e mbretit dhe njerin' e véprave te me dhá. Kur leftonte, si na thone atá qe e kishin pare me sy, pervishte menget per te perdorur mé lirisht shpaten, a jataganin. Krahe mé te bukur prej burri, thote Barleti, s' ishin pare gjer ahere. Turqit provuan mé vone ç' fare force te tmerruar kishin krahet e tij. Bukuria dhe madheshtia trupesore ishin nje trashegím ne shtepine princore te Kastrióteve.

Sulltán Muradi kishte nje simpathi te veçante per Skenderbene dhe nuke linte rasje qe t' i tre-

2).—Sllavishten dhe Italishten Skenderbeu do t' i kish mesuar qe i vogel nga kancelaret qe mbante i ati per korispondencat ne ketó gjuhe.

gonte miredashjen. Te vellézerit e tjere vdiqne me nje menyre, e cila linte arallék per dyshimin qe vdekja e tyre nuk ishte e natýreshme. Nofta u-helmuan qe te mos mbetej nonjë trashegimtár i merzitur i Principates se Matit. Sulltán Muradi II munt te ishte aqe i drejte dhe aqe njerezór sa e pershkruan Laoniku, po mé pare se çdo gje tjater ishte Sulltán i Turqise. Interesi dhe qetesia e perandorise tij e deshnin çdukjen e princerve shqiptare. Skenderbene e kurseu, se e genjente mendja qe ky, i çkulur nga Shqiperia qe ne vogelí, i rritur me kujdes e methude si princ muhamedán, i perkedhelur dhe i rrethuar me te gjitha te mirat e Sarajit, ishte turqesuar krejt dhe s' kishte asnjé rezík se mos e zinte mall' i atdheut dhe deshira e kthimit ne Mat.

Me trimerine qe tregój ne beteja te ndryshme u-bé oficér i larte kur ishte gjashtembedhjete vjetsh, dhe dy a tre vjet mé vone Sulltán Muradi e emerój Sanxhák Bej dhe i dhá kumanden e nje trupi kaloresie prej 5000 (1). Si Hannibali i Kar-

1).—“Sanazchi insignibus *primum* decoravit. Gradus autem is est dignitatis apud Turcas secundus post Bassas.... Scanderbegus igitur tunc quinque equitum millibus praepositus fuit. Caeteri quoque fratres iisdem ornati dignitatibus..... Caeterum is non multo post vix dum octavum et decimum egressus annum, in Asiam jussu Tyranni profectus....” Barleti, L. I, f. 4.

“Giunto poi questo Scanderbegh all' età d' anni

thages, Skenderbeu ishte gjeneral kaloresie. Mori pjese ne disa fushata ne Asi e n' Evrope, dhe kudó dolli i nderuar. Ne rethimin e nje fortese n' Anadóll, si Aleksandri i Math nje kohe ne Indí, ungjít ne mur, ku ngriti flámurin, dhe hyri i pari ne qytét. Sulltán Muradi ia rriti shkallen dhe e dergój si kumandár ne disa shpedita te renda. Skenderbeu kurdohere kthehej mundes dhe sillte ne Ederné rober e plaçka pa numer. Fama e tij po rritej dita me ditën; ushteria e adhuronte; shoket e kishin zilí.

N' até kohe, dhe ca mé pak n' Anadóll, baruti s' kishte édhe ndryshuar mjeshterin' e luftes. Forca trupesore dhe trimeria personale losnin nje roll te math ne fitimin e betéjave, dhe dyelet, aq ne kohe lufte midís leftónjesve te ushterive armike sa dhe ne kohe páqeje per sehír, ishin ne mode dhe ngjanin shpesh ne qytetet e medhénj. Çdo trim i kohes dilte ne patalók me nonjë panair a festím dhe ftonte ne dyél mé trimin e vendit. Keshtú nje here nje Tatár vigán, ne mes te nje ce-

XIX fú fatto dal Gran Turco Sanzacco, che vuol dire Condottiere, dandogli condotta di cinque mila cavalli, e piú volte col título di capitano, che vuol dire in Turchesco Bassá fu mandato contra suoi nemici."—Dimiter Frengu, K. I, f. 2.

Shkalla e Sanxhák Beut korespondén sot me shkallen e gjeneralit te brigades, pas Pisko's. Shih Pisko, Skanderbeg, f. 9.

remonie publike ne Ederné, dolli ne shesh dhe ftój ne dyél cilindó prej oficéreve qe rrethonin Sulltán Muradin. Asnjé Turk nuk e levizi, ndonesé Sulltani u-zotua te jipte nje çperblím te math per até qe do t' i bente balle Tatarit. Skenderbeu kerkój lejen e Sulltanit qe te matej me Tatarin, i cili po kabardisej e mburrej, dyke pare qe askúsh nuk i dilte perpara. Pas shume lutjesh Sulltani e la. Dyeli ishte me kame dhe çveshur ne nje vent te ngushte. Vetem per mún-desin kish-te shprese te dilte i gjalle. Skenderbeu u-çvesh me vrap, dolli ne shesh dhe ne pak kóhe e shtriu Tatarin perdhé te vrare. Skenderbeu ish ahere 25 vjetsh (1).

Nje here tjater, ne Bruse, dy kalores persane, te quájtur Jahja dhe Zampsa, ardhe per te hyre ne sherbím te Sulltanit, dhe per te provuar zotesin' e tyre dúalle ne shesh dhe ftuan atá mé te miret kalores te ushterise turke ne dyél. Te gjithë syte u-drejtuan nga Skenderbeu. Ky s' priti shume. I hipi kalit dhe dolli ne shesh qe t' u bente balle te dyve, njerit pas tjatrit. Kur e permbysi te parin, shoku i tij, pa pritur radhen, u-sul qe t' a godite Skenderbene me te pabese. Po Skenderbeu

1).—"Sendo dipoi Scanderbeg di anni XXV et ritrovandosi in Adrianopoli apresso il prefatto principe turco et molti altri signori arrivó lí un fortissimo Tartaro...."—Anoním, k. 1, f. 3 verso, Venetí, 1545. Dimiter Frengu, f. 5.

s' flinte, dhe nje te goditur e shtriu dhe te dytin perdhé. Ketó dyle ia madhuan nderin ca mé teper ne sy te ushterise dhe te Sulltanit.

Historianet e Skenderbeut na i tregojne ketó dyle si nje prove te fuqise trupesore te tij. Nga ana tjater, ketó tregojne dhe karakterin e tij dhe ketú munt te gjejme nje nga shkakët qe e bene te shkonje ne Shqiperi e te kthehet kunder Turqve. Skenderbeu, si çdo Shqiptár prej race, s' e duronte dot mburravecin e kabardisur dhe e vinte jeten e tij ne rezik vetem e vetem per t' i thyer hundën. Turqit, me betejat qe fitonin ne Evrope e ne Asi, nisne te kujtonin ne keté kohe qe ishin te pamundur, dhe mbúrreshin e kapardíseshin me nje menyre e me nje sjellje, sikúr thoshin: Eh kúsh munt te na dale neve perpara! Skenderbeu, munt t' a marrim me ment, kur i shikonte, e kur i degjonte, ment pelciste qe s' muntte t' ua dermonte turinjte e t' ua gjemonte kokes fjalen qe e shtrengonte me dhembe, dyke kafshuar gjuhen: " Une, or une!"

Si pame mé siper ne keté kohe, me 1435-1438, ngjau kryengritja e Arianitit. Kjo pa fjale i tingëlliu Skenderbeut ne zemer si kushtrím nga malet e Shqiperise. Arianiti i rrefente udhen e detyres e te nderit. Dhe qe ahëre s' gjente me gjume ne shtrat dhe qetesí ne mendje. Oshetimi i betéjave ne grykat e Kurveleshit, rreth Gjirokastes e rreth Beratit, piramidat prej kokesh te My-

zeqese, dhe renkimi i mbytur i te pese princërve kryengrites te dermuar me çekán, e benin te çirej e te grisej, si nonjë luán i ndersyer qe ha me dhembe e me thonj hékurat e kafazit, e vjen rrotull me perçen perpjete, me sy te gjakosur nga deshperimi, e bertét e kelthet, e rreh veten me bisht si me kamçik; a si nonjë kale luftetar, i lidhur ne grazht, qe degjon klithmat e luftes dhe sulmat shurdhónjese te kúajve, e mih dhene, e hingellin i ndezur, i drithteruar, vale nga dirsja, e perpiket me kot te kepute terkuzen e te sulet ne mes te zjarrit si rrufé.

Geget, kur krisi kryengritja e Toskerise, nisne te levizin, te keshillohen, po s' kishin krye. Gjon Kastrioti ishte mplakur dhe me njerem kembe ne varr. Vendosne te therresin Skenderbene. Nje komision vajti dhe e gjeti ne Ederné. I Shpune te falat e prinderve, i treguan mjerimin e vendit nene Turkun, i pershkruan permbyshjen e principates aterore, dhe me lot ne sy e ftonin te kthehej ne Mat, te vihej ne krye te tyre e t' a çlironte Shqiperine. Pópulli e priste me krahe hapur. I sillnin perpara syve shémbellen e Arianitit. Skenderbeu i degjonte me verejtje. Kjo s' ishte hera e pare. Komisione te ketija i vinin nga koha ne koha qe kur u-thye i ati prej Isák Pashes. S' kishte asnjé dyshim qe perfaqesonin djenjat e pópullit, po ndruhej t' u hapte zemren se mos dilte fjala jashte. I ktheu pra dhe ketá, si dhe te méparesh-

mit me fjale si ketó: Qe nje kryengritje kunder nje fuqie te madhe si Turqia ishte plot me rezike dhe pa nonjë shprese; qe Turqia mbante garnizone te forta ne Kruje e ne Sfetigrád dhe qe ish e pamundur per Shqiptaret t' i merrnin me force; qe do te derdhej gjak me kot, e do mos fitonin gje tjater veç qe do t' a egeronin Sulltanin, i cili do t' a shtypte pópullin mé keq dhe do t' ia bente zgjedhen mé te rende, kur gjer taní zoterimi i Turqise ishte pak a shume i bute.

Me 1442, i vdiq i ati. Skenderbeu ish ahere tridhjetë vjetsh. Sulltán Muradi, ne vent qe te dergonte ne Mat Skenderbene per te zene fronin e stergjýsherve te tij, urdherój me pabesí Hasán Bé Verzhesden t' a zaptonje tere principaten e Gjon Kastriotit ne emrin e te bijve. Te gjitha keshtjellat e Matit u-zaptuan pa kundersizim dhe pritne nga nje garnizón turk te forte dhe nga nje grup kollonistesh turq, a renegatesh shqiptare, per te shiguruar mbajtjen e tyre. Princesha Viosave me te bijen Mamice u-dergua dikú ne Mat, ku Sulltani i la nje vent te vogel sa per te rrojtur; vdiq ca kohe pastáj, para se te kthehej Skenderbeu (1). Qe te shigurohej per besnikerín' e ketí, Sulltán Muradi e pyeti ne desheronte te kthehej ne Mat e te zinte vendin e t' ett. Sikúr te kish thene Skenderbeu até qe ndjente ne zemër, do te kishte shkuar

1). Shih Barleti, L. I. f. 8.

atjë ku vane te vellezerit. Po ish mjaft i squar sa te mos binte ne gracke dhe u-pergjéq qe e vétema deshír' e tij ishte te mbetej ne sherbím te Sulltanit e te leftonte nene úrdherin e tij.

Ketó thoshte me goje. Po me ment e kishte bere pllanin per te ikur dhe s' priste veç rasjen. Kjo rasje i ardhi me 1443. Krali i Serbise Gjerq Brankoviç kerkó j ndihmen e Papes Eugén IV (1431-1447) per te fituar mbreterine qe ia kish rembyer Sulltán Muradi II. Papa dergó j Kardinál Julianin dhe e bindi mbretin Vladisláv te Hungarise e te Pollonjes qe t' a ndihmonje kralin e Serbise. Veç kesáj Eugeni IV proklamó j nje kryqesate kunder Turqve dhe e ftoj tere Krishterimin te ngrihen e t' i dbojne nga Evropa. Midis princerve te tjere, ftoj me letra e me bajloze edhe Skenderbene (1). Shqiptaret, te shtyre prej peshkopit te Krujes, u-ngritne prape nene kryesin' e Arianitit. Gjin Zenevizi, i bir' i Depes se Gjiro-kastres, ngriti krahinat e Kolonjes e te Devollit dhe bariti kunder Kosturit. Afer keti qyteti u-perpó q me nje ushteri turke nene Feríz Pashen e t' i vinte ndihma e zotuar prej Sulltanit. Kuman-Karaferjese, u-munt e u-vrá ne nje beteje te gjá-keshme. Keté here, jo vetem Shqiperia, e ngritur po dhe Evropa e tere me anen e Papes Eugén IV e therriste Skenderbene ne Kruje ku e kishte vendin. Ne keté thirrje nuké vonó j te pergjigjet

1).—Shih Volaterranus, Lavardin, Préface.

Skenderbeu.

Ne vere te motit 1443 nje ushteri hungareze nene Janko Huniadin, Vojvoden e Transilvanise, hyri ne Serbi. Sulltan Muradi II dergoj nje ushteri prej 20,000 nene Kará Bene, Pashan' e Rumelise, dhe nene Skenderbene qe t' i presin hovin gjer sa te arrinte ay vete me nje ushteri tjater. Te dy ushterite armike u-sheshuan pertej e perketej lumit Morava prane Nishit. Huniadi me 3 te Nentorit, 1443, me nje ushteri prej 10,000 kapere-xeu lumin dhe e goditi ushterine turke, para se dari turk, i trembur nga sulma dhe kuximi i Hungarezeve, nisi te hiqet, po kur pa qe ushteria e Huniadi ish e vogel, dba urdher per te nisur be-tejen. Po Skenderbeu, ne vent qe te kthehej, vazhdj ritiraten, e cila dale nga dale po behej ikje e plote, dhe e cila u-perhap ne tere ushterine turke. Ne trazire e siper, Skenderbeu kerkj dhe gjeti kancelarin e Sulltanit dhe me shpaten ne dore e shtrengj t' i jape nje fermán me myhyrin e Dovletit qe t' i dorezohej fortesa e Krujes. Pastaj e vrau kancelarin qe te mos dilte ne shesh pllani i tij dhe me 300 Matjane (1), midis te cileve ishte dhe i nipi i tij Hamza, i bir' i Reposhit, u-nis per ne Shqiperi.

1).—“Allora Scanderbegh con trecento giovani Albanesi molto fidati e valenti che erano stati al servizio suo...” Sansovino, 371v., dhe anonim, k. 2, 5v.

Barleti (1) nuke na shigurón po e le te nenukuptohet qe Skenderbeu ishte ne marreveshje me Huniadin dhe perandáj ky kuxój te merrte ofensiven me nje ushteri aqe te vogel. Nga ana tjater, s' le asnjé dyshím qe Skenderbeu gatiti me kujdés e me pllan dishfaten e ushterise turke, se ne krye nisi ritiraten, pastáj e ktheu ne ikje te plotte, dyke hequr ca pas, e dyke shtyre te tjere perpara, e dyke çkateruar krahun qe kumandonte. Dimiter Frengu dhe Anonimet na thone qe leftój dhe passí u-munt ushteria turke, ne ikje e siper i ra ne mendje ideja e kthimit ne Kruje; kancellarin, pa e kerkuar, qellój t' a gjenje mb' udhe e i mori fer-manin me pahír.

Sidó qe te jete, ne shtate dit e siper, Skenderbeu arriu ne Dibre. Dhe para se te futet mé thelle, deshi te shikonte si do t' a pritnin Dibranet, te cilet ishin atá mé besniket e shtepise princore te Kastrióteve. Dergój pra dhe thirri te paret e qytetit qe t' u tregonje pllanin e tij dhe t' u kerkonje perkrahjen. Gezimi i Dibráneve kur pane te birin e Princit te tyre ish e papershkruar. Ferkonin syte qe te binden qe nuke shohin enderr, ca hídheshin nga gazi, e ca qanin, e i puthnin duar e kembe e faqe, dhe i zotóheshin jeten, femijen dhe plengun e tyre per çeshtjen e shenjte. Skender-

1.—Barleti, L. I, f. 13.—Anoním k. 2, f. 4-5.

beu, i mallengjyer nga kjo pritje, i porositi te vene rúajtes ne te gjitha grykat qe te mos vente njerí te lajmeronte kumandarin e Krujes. Pastáj u dha urdher te mbledhin nje ushterí, e cila te ishte gati, posá te jipte shenjen, t' a ndihmonte per te zaptuar vendin. Dhe me qene qe pllani i tij ishte t' a merrte Krujen me fermanin dhe jo me force, u kerkój vetem tre qint veta, qe dinin mire udhet, te cilet i dergój naten te fshihen ne nje pyll afer qytetit.

Pastáj, qe até nate, para se te dilte hena, i shoqeruar prej nje tokice te zgjedhur, u-nís me shpejtesine mé te madhe per ne Kruje. Kur i u-afrua qytetit, dergój perpara te nipin, Hamze Kastriotin, gjoja si sekretár te tij, qe te lajmeronte kumandarin e keshtjelles qe arrinte per se shpejti i urdheruar prej Sulltán Muradit te marre kumanden e saj. Hamza, i cili, i lindur dhe i rritur ne Ederné—i ati ish marrtuar atje me nje zonje turke (1)—fliste turqishten si Turk, dhe ishte shum' i squar, e mbarój ploterisht keté misiún. Hasán Bé Verzhesda e besój dhe, kur ardhi Skenderbeu e i tregój fermanin, e priti me nder, e kendój fermanin e Dovletit, passí e puthi, dhe ia leshój me nje here fortesen. Oficeret e garnizonit

1).—“Amesa nepos fuit egregial indolis adolescens, quem Reposius, postea Caragusius dictus, a Turcis ante insidias Ottomani uxore ducta suscepserat.” Barleti, L. I, f. 13.

dhe kreret e qytetit ardhe t' a pershendoshnin e t' a pergezojne. Krujanet s' dinin qýsh t' a shpjegonin keté mengjes. Po Skenderbeu s' i la te mejtó-heshin shume. I mori me nj' ane kreret dhe ua shpjegój tere punen. Krujanet i gjeti aqe besnike sa dhe Dibranet. Kur u-ngrýs, thirri brenda ne qytet njërezit e fshehur ne pyll, me te cilet u-bashkua nje numur i math prej Krujanesh t' armatisur. Ketá, passí mbylle portat, zune te gjitha pikat strategjike te qytetit, dhe prisnin shenjen. Nje klithme e madhe oshetiu ne mes te nates: "Liri! Liri!" Te tjera zera i persedytin ketó fjale (1), dhe te gjithë u verviten Turqve. Te nésermen s' kish mbetur ne qytét, as ushtár turk, as kolloníst, as renegát, veç disá te pákeve qe u-kthyen te krish-tere. Flámuri i Turqise dhe shenjat e zoterimit turk u-çdukne, dhe vendin e tyre e zuri flámuri i kuq i Skenderbeut me shkaben e zeze me dy krere (2). Pópulli i tere therriste: "Rrofte Skender-

1).—"Libertas in omnium erat ore. Libertatis dulce nomen undique resonabat." Barleti, L. I, f. 16.

2).—"Rubea vexilla nigris et bicipitibus distincta aquilis gerebat Scanderbegus." Barleti, L. II, f. 31.

"L' insegna di Scander begh era un' aquila negra distinta in due teste sopra campo rosso." Biemmi, L. I, f. 23, shením 1.

"Dans ses estendards, qui estoient tous rouges, il portoit une aigle noire á deux tétes." Lavardin, L. II, k. I, f. 32 v.

beu!” (1).

Posá u-zaptua Kruja ploterisht, Skenderbeu u-kthye ne fene aterore (2).

Me te gedhire e nésermja, Hamza Kastrioti shkoj në Dibre që t’ u shpinte lajmen e mire Dib-ráneve dhe t’ i porositte te benin gjithashtú. Ajó që ngjau ne Kruje u-persedýt ne Dibre e kudó gjet-ke ne principaten e Kastrióteve. Mbéteshin vetem kater fortesa: Petrella, Petralba, Stellushi dhe Sfetigradi, te cilat kishin garnizone te forta. Per ketó duhej ushterí dhe Skenderbeu kerkój ndih-men e príncerve fqinj te cilet i ftoj te ndodhen ne Kruje dita që do te hipte ne fron te stergjýsherve. Ne keté mes, dolli per te vizituar Matin dhe per te mbledhur ushtare. U-prit kudó me entuziazme si çlironjes dhe cilidó vihej me gezim nene urdher te tij. Zbriti gjer ne Dibre ku u-póq per heren e pare me Moisine, te nipín’ e Arianitit te Kanines,

“Fece levar via la bandiera del Turco et vi fece mettere la sua con l’ aquila nera con duoi capi in campo rosso.” Sausovino, f. 371v.

“Fece levar via tutte le bandiere del Turco et vi fece mettere le sue con le aquile in mezzo di esse, *incoronate Imperiali*, in campo rosso.” Dimiter Frengu, k. II, f. 13, Veneti 1679. Si duket nga pershkrimi i ketij shkaba e flámurit tone kishte dhe kurore.

1).—“Gribandosi per tutto viva Scanderbeg.” Anoním, k. II, f. 5 v.

2).—“E Scanderbegh si fé subito Christiano.” Hopf, Muzaka, f. 274.

i cili u-bé pastáj nje nga gjeneralet mé te mire (1).

Kur u-kthye nga ky udhetím, ishin mbledhur te gjithë kreret e principates se Kastrióteve dhe príncërit fqinj, te lidhur me shtepin' e tij, qe te ndódheshin ne keté festím gazmór e te papritur te kurorezimit tij. Midís te tjéreve, ishin i nipi i tij Muzaka i Angjelines; Gjoka dhe Gjergji, te bijt' e Pal Stres Balshes, dhe niper nga e motra Jella; dhe i kunati Gjini Muzaka, i shoqi i Vllajkes. Princi i Malit te Zi, Stefán Çernoviçi, i shoqi i Mares, dergój ambasadore me dhurata, pará dhe ushtarë; gjithashtú bene dhe príncërit e tjere qe s' kishin mundur te vinin vete. Keshtú u-mbloth nje ushtëri e mjaftë prej dymbëdhjete mije vetash. Kurorezimi u-bé me 28 te Nentorit (2), koincidence e çuditëshme, se pikerisht até dite u-ngrit

1).—Arianiti i Kanines kish dy vellezer: Vlladinin, i cili u-marrtua me Angjelinen Kastrioti, dhe Muzaken. I bir' i Vlladanit ishte Muzake Golém Komnén Arianít Thopia, osé shkurt Muzaka i Angjelines; i bir' i Muzakes, te vellájt te dyte te Arianitit te Kanines, ishte Moisi Golém Komnén Arianít Thopia, osé shkurt Moisiu i Dibres. Si ky, si Muzaka i Angjelines, fituan fame ne lufterat e Skenderbeut. Per fisin e tyre shih Barleti, L. VII, f. 208, Hopf, f. 535, dhe Hahn, Reise, Denkschriften, vell, 16, f. 109—114.

2.)—“Auguratus est autem Scanderbegus prima auspicia imperii *suiquarto Kalend. Decem. Anno Domini MCCCCXLIII* (28 Nentór, 1443).” Barleti, L. XIII, f. 272.

flámuri dhe u-proklamua independenca e Shqipërisë në Vlorë 469 vjet pastáj, më 1912.

Skenderbeu, pasi priti përzemimet e zakonishtme u mbajti këtë fjalë krëreve dhe popullit të mbledhur (1):

“Kapedane dhe ushtarë trima:— S’ është as e re as e papritur pamja që kam sot përpara syve. Ashtu si ju kujtonja, ashtu ju gjeta, sterniper të fjeshtë të një race të vjetër e bujare, trima dhe besnike të patronditur të vendit tuaj dhe të mbretit tuaj. Edhe jam i lumtur tani që munt t’ ju hap zemrën time. Ju thom pa u-mburrur që, sa kam rrojtur, kam patur gjithnjë këtë mall për atdheun, dhe këtë dëshirë për lirinë. Kur më ftuat për këtë vepër nga shërbimi i Sulltanit, kisha në zemër atë dëshirë që kishit edhe ju. Juve nofta ju shkoj nga mendja që e kisha harruar edhe vendin, edhe nderin, edhe lirinë, kur ju kthenja prapë të helmuar pa ju dhënë asnjë shprehje e pa ju treguar asnjë ndjenje bujare dhe shpirtmadhe. Po unë sillsha me atë mënyrë, se ashtu e deshte shpëtimi

1).—Për këtë fjalë shih Barletin, L. I, f. 19-20. Fjalet e Skenderbeut, që na jep Barleti, kanë datë më tëpër nga penda e shkrimtarit se sa nga goja e kryetrit, po kjo fjalë si dhe një pjesë e asaj që mban përpara Papës dhe kardinaleve kanë një tingëllim vertetësie që s’ munt të mohohet lehtë. Për këtë që jap është përgjithërisht i lirë; dikur shkurtova, dikur ndrova úrdherin e frázeve.

juaj edhe imi, se puna ish e tille qe duhet bere e jo thene, se shikonja qe kishit mé teper nevojë per fré se sa per shtyrje. Jua fsheha pllanet e mia dhe s' jua çfaqë deshiren qe kisha ne zemer kaqe vjet, jo se s' ju kisha besim, jo se s' jua dinja shpirtin, posá ju ishit te paret qe e hothte zorin dhe u futte ne keté valle, po se puna duhej mejtuar thelle, se dúheshin gjetur mjetet, se duhej zgjedhur koha mire. Ndryshe, do te derdhej gjak me kot dhe perfundimi do t' ish nje roberí mé e keqe se e para; dhe ahëre çdo shprese per te nésermen fluturonte; se nje pune si kjo niset nje here e mire; dhe ne mos vafte mbare, rasja dhe mjetet per t' a nisur ikin e s' kthehen kurre prape. Prandáj s' ia tregonja pllanin tim as vetes sime dhe rúhesha mos me shkiste gjuha e mos me degjonin murret. Kam per deshmór Hamzen tim-nip, qe e kam pasur perkrahës, keshilltár dhe shok armesh, me ca te tjere te pake, me besnikerín' e te cíleve e vume keté pllan ne veperím. Tani, ndonesé rronim e hanim bashke, dhe kishim nje zemer e nje shpirt, me gjithë keté as një nga ketá s' me kish degjuar kurre te ze ne goje atdhene, lirine dhe krishterimin gjer sa ardhi rasja ne beteje te Nishit.

“Lirine munt t' a kishit fituar me trimerine tuaj edhe me nje tjater çlirimtár, se Shqiperise nuk i mungojne burrat, po ju pelqeu t' a prisni nga dora ime, ndonesé vonë, se keshtú nofta desh vete i madhi Zot. Se eshte me te vertete çudí qe trima

kryelarte si ju, te rritur ne liri, duruat kaqe kohe roberin' e Barbáreve, dyke pritur te me shikoni nje dite ne kryen tuaj. Po valle, á e meritonj keté titull te bukur te Çlirónjesit qe kini miresine te me jipni? Lirine s' jua solla une, po e gjeta ketú ne mes tuaj. Posá shkela kemben ketú, posá me degjuat emrin, rentte te gjithë, me duallte perpara kush e kush mé shpejt, sikúr t' ishin ngritur nga varret atrit, vellezerit dhe bijte tuaj, sikúr te kishite zbritur nga qielli vete Perendia. Me pritte me aqe dashuri e gezím, me súallte aqe sherbime te çmúara e pa numer, sa me bete mé teper ju robin tuaj se sa une te lire ju. Keté mbreteri e keté qytét nuke jua dhashe une, po m' a kini dhuruar ju; armet nuke jua dhashe une, po ju gjeta t' armatisur, lirine e kishit kudó, ne kraherór, ne balle, ne shpate, e ne ushtat; si gardiane besnike, te emruar prej tim-eti, ju m' a vute mi krye keté kurore, ju m' a dhate ne dore keté shpate, ju me bete zot te kesáj mbreterie, te cilen m' a rúajtit me aqe besë, me aqe kujdés, e me aqe mundime. Shpjerme-ni taní, me ndihmen e Perendise, qe t' a çlirojme tere Shqiperine.

“Pjesen mé te madhe, pothua tere punen e mbaruat; Kruja dhe tere krahina e saj u-fitua; Dibra dhe malesite u-bashkuan me né; armikut s' i mbeti as emri as shenja ne fushat tona; qendroj-ne vetem fortesat. Kam shprese t' i marrim dhe ketó me hir a me pahír, me dhelperi a me trimerí,

ndonsé garnizonet turke jane te forta, dhe kesh-tjellat jane vendosur ne shkembínj te ashper e te paafrúarshme. Armiku eshte i rrethuar, i desh-peruar dhe s' i kane mbetur veç muret e fortésa-ve. Po per ketó do te keshillohemi e do te per-fundojme mé mire, kur te vemi ne vent, e kur te kemi armet ne dore dhe armikun perpara, se sa taní per se largu dhe pa ditur ç' kemi per balle. Do te nisim nga Petrella mé pare, jo se kjo eshte mé e lehte per te fituar—perkunder, eshte nje for-tese prej natyre dhe ka nje garnizón te forte—po se ndodhet mé afer kryeqytetit, dhe jam shigur qe lajma e mire e ngjárjeve te Krujes ka arrire atjé dhe ua ka ngrire gjakun armiqve. Te tmerruar nga trimeria juaj dhe nga çkaterimi i garnizonit te Krujes, nofta do te na leshojne fortesen me te mi-re; ne mos, po do t' i shtrengojme te na e japin me te keq. Nje gje vetem duhet te kini ner ment: Ne mos e marrçim Petrellen, asnjé nga né s' duhet te kthehet prape i gjalle.

Ngréhni pra flámurin perpara, dhe rreféhu-ni burra si nga hera. Perendia, si gjer tani, ashtú dhe pasketáj do te na ndihmonje e do te na nxie-re faqebardhe. O búrrani! ”

Shqiptaret, te ndezur nga kjo fjale, u-nisne kunder Petrelles. Ishte dimer, malet ishin mbu-luar me debore dhe frynte nje verí i terbuar, po ushtaret e Skenderbeut s' deshnin t' a dinin, se e kishin zemren te ngrohët. Petrella, Petralba,

Tonaçi, dhe Stellushi u-dhane me konditen qe garnizonet te liheshin te shkonin ne Turqí. Vetem garnizoni i Sfetigradit qendrój i patundur dhe Moisiu i Dibres u-ngarkua t' a bllokonte me nje ushteri prej 3000 e t' i shtrengonte Turqit te jipen nga uria. Sfetigradi ra ne duar te Shqiptá-reve pas pak kohe.

Keshtú, brenda ne nje muaj, Skenderbeu e zaptój tere principaten aterore me nje shpejtesí prej furtune qe perfshín çdo gje qe gjen perpara. Veç kesáj u-shtý pertėj Drinit dhe zaptój fushen e Mokrenes, midís Dibres dhe Gostivarit, ndénjesit e se ciles e njihnin flámurin e Kastrióteve qe prej vjetesh (1). Barleti na thote qe ne keté kohe Skenderbeu ishte gjithnjé ne levizje e siper, sot ketú e neser atjé, dhe me-zí flinte dy ore naten, se mbarrevajtja e kryengritjes varrej nga shpejtesia dhe çdo minute vonimi munt t' a vinte tere punen ne rezík (2). U-çloth vetem per Kershendella, te cilat i beri ne Kruje, per heren e pare pas njezét vjetsh me nje shkelqím dhe pompe te veçante, me lavderime per lirin' e fituar dhe lutje Perendise per bekimin e ármeve shqiptare. Keté dite, pikerisht kur Huniadi kaperxente grykat e Ballkanit, u-pagezua dhe Hamza Kastrioti me disá shoke te tjere, qe ardhe nga fusha e Nishit.

1).—Barleti, L. II, f. 31.

2).—Barleti, L. I., f. 22

Me te gjitha ketó s' ishte bere veç çapi i pare, dhe taní duhej shikuar á do te muntnin Shqiptaret te organizóheshin e t' u benin balle Turqve. Skenderbeu e njihte mire Sulltán Muradin H dhe rezikun e math qe kishte perpara. Nga ana tjater, dinte qe s' kishte mé teper kohe qe te pregatitej veç gjer ne prendveren e motit 1444. Vendosi pra t' i therrese te gjithe princirit e Shqiperise ne nje mbledhje per te lidhur nje aliance dhe per te organizuar nje ushteri te perbashkme per mprojtjen e vendit. Po kú t' i therriste? S' kuxonte t' i ftonte ne Kruje se qe valle vinin. Dhe kur s' ish e mundur te mblidheshin ne kryeqytét te Skenderbeut, s' duhej mendje e thelle per te kuptuar qe do mos vinin ne kryeqytét te nonjë princi shqiptár tjater. Per te mos i mbetur hateri askújt, perfundój t' a mbledhe Kuvendin e Princerve ne Lesh, te cilin ahere e kish Venetia.

Nderin e nje Kuvendi s' deshnia t' ia jipnin Princirit shqiptare asnjé shoku te tyre ne kryeqytét te tij, po ishin gatí t' ia jipnin te húajit pa kundershím. Po puna deshte nxitím dhe Skenderbeu nuke e meditój shume kohe keté karakteristike deshperónjese te kréreve shqiptare. Nga ana tjater, dyke u-mbajtur Kuvendi ne Lesh, i behej qefi edhe Republikes Veneciane, perkrahja dhe bashkepunimi i se ciles ishin te domosdoshme. Princirit mé te degjuar qe múare pjese ishin ketá:

Arianiti i Kanines (1); Andrea Thopia, sternip' i Karóll Thopise, princ i krahines midís Krujes dhe Dúresit, me dy te bijte dhe me te nipin Tanúsh Thopía (2); Theodor Korona Muzaka, princ' i Beratit, dhe disá princer te tjere te Myzeqese (3); Gjerq Stres Balsha, i nipi i Skenderbeut nga e motra Jella, princ i krahines midís Krujes dhe Leshit (4); Pal dhe Nikóll Dukagjini, principata e te cíleve zgjatej nga Drini ne Kosove gjer ne kufi te Serbise (5); Lek Zaharia Altisferi,

1).—Emeri i tij i plotte ishte: Gjerq Arianít Komnén Golém Thopia, princ i Kanines, i Çermenikes, i Mokres dhe i Shpatit. Fallmerayer-i e te tjere gabohen kur thone qe llagapin *Golém* (sllavisht *i math*) e mori nga viftoret qe fitoj kunder Turqve, se keté llagáp e kane dhe te vellezrit dhe duket qe ishte i tere familjes nofta nga nonjë stergjýsh, i quájtur Gulielm. Per gjenealogjin e familjes se tij shih Hopf, f. 535, dhe Hahn, *Reise Denkschriften*, vell. 16, f. 109-114. Ka nje fshat *Aranít* ne Mallakastre dhe nje tjater Aranitas ne Myzeqé.

2).—Per deren e Thopíave shih Hopf, f. 532, dhe Hahn, f. 106-109.

3).—Shih Hopf, f. 270-340, dhe 532; Hahn, f. 96-105. Armet e Muzákeve qene shkaba dykrenore perandorake me nje yll persiper.

4).—Hopf, f. 534; Hahn, f. 126-131.

5).—Hopf, f. 533; Hahn, f. 121-123. Nje stergjýsh i kesáj shtepie permendet me 1281. Armet e tyre qene shkaba te bardha.

princ i Danjes (1); Pieter Spani, princ i Malesive te Shoshit e te Shales, me te kater te hijte, Leke, Bozdá, Orosh dhe Marko (2); Lek Dushmani, princ' i Zadrines (3); Stefán Çernoviçi (4); princ' i Malit te Zi, i kunati i Skenderbeut, me dy te hijte Gjergjin dhe Gjonin; dhe te tjerë princer geqe dhe toske (5). Veç ketyre, u-ndodhe ne keté Kuvént dhe perfaqesonjes te Republikes se Venetise per te shikuar ç' behet.

Kuvendi u-mbajt ne katedralen e Shen Kollit, ne Lesh, me 1 te Marsit, 1444. U-perfundua te formohet nje Lige e Princerve Shqiptare dhe Skenderbeu u-zgjoth me nje ze kryetar i saj dhe kryekumandár i ushterise te konfederates (6).

1).—Hopf, f. 534. Shtepia e tij permendet me 1366.

2).—Hopf, f. 535. Spanet levdóheshin qe e kishin renjen nga perandori i Bizantit Theodosi i Math. Per-menden qe me 1386.

3).—Hopf, f. 535. Nje stergjýsh permendet me 1340.

4).—Hopf, f. 534; Hahn, f. 123.

5).—Per shtepit' e tjera princore shikó, Hopf, f. 531-535, dhe Hahn, f. 96-131. Duhet mbajtur ment qe gjenealogjit' e Hopf-it e te Hahn-it kane shume gabi-me. Hopf-i ka manine t' i nxire mé te shumet e princ-erve te kesáj kohe nga renje serbe, i genjyer pergjithe-risht nga emrat dhe llagapet sllave, te cilat kane te bejne me kombesin' e tyre aqe sa emrat greke dhe arabe te Shqiptáreve te sotme.

6).—Pas ketí vendimi Skenderbeu ishte kryeprinci

Te gjithë princërit u-zotuan t' a perkrahin me pará, me ushqime dhe me ushtëri, si pas fuqisë cili-dó, kunder Sulltán Muradit II. Vendimi nuk ishte nje fraze e zbrazet. Arianiti i Kanines propo-nój qe çdo princ te caktonte sumen e permótesh-me qe do te kontribuonte. Ay vete dha shembe-llen, dyke caktuar sumen per veten e tij, dhe Prin-cërit e tjere bene gjith-ashtú. Kreret e vegjel, qe nuke jipnin dot pará u-ngarkuan te japin mé te-per ushtare. Ne këtë pike Pal Dukagjini propo-nój te caktohej edhe numri i ushtáreve qe do te jipte çdo princ, po pas shume bisedimesh kjo çesh-tje mbeti ne pelqim te çdo princi.

dhe *de facto* mbreti i Shqiperise, ndonesé këtë titull s' e ka ne dokumentat zyrtare. Perandáj Lavardin-i (L. II, k. II, f. 37) e pershkruan zgjedhjen e tij si kry-etár i Liges se Princëreve keshtú: "Scanderbeg esleu roy d' Albanie." Shqiperia e Skenderbeut kishte ató kufi-re peraferisht qe u dhane mé siper principátave te Gjon Kastriotit dhe te Arianitit, po te nxierim jashte Gjinokastren dhe te shtojme fushen e Mokrenes per-téj Drinit. Qe Skenderbeu ne këtë kohe ishte shum' i ri, afró tridhjet' e dy vjetsh, provohet nga fjalet me te cilat i drejtohen kreret ne Kuvént te Leshit, pas Dimitër Frengut (k. III, f. 19), kur e emerojne kryekumandár: *Eccellentissimo Signore Giorgio, buon figlio e frattello nostro quanto alla età, ma padre honorato quanto alla virtú e valore.* Domethene: *I shkelqyer Princ Gjerq, bir e velláj yne nga versa, po até i nderuar nga trime-ria dhe vlera.*

Te árdhurat e Skenderbeut per mot ishin 200,000 dukate te arta (1) nga pagesat e princërve te Liges, nga te árdhurat e principates se tij, dhe nga shellinat (minat e kripes) e Kampopeshkupit, afer Shen Kollit te Grurit, ne verí te Dúresit.

Ushteria e Liges ishte afró 18,000, gjysma kaloresí dhe gjysma kembesí. Nga ky numer tri te kátertat ishin nga principata aterore e Skenderbeut, Krujan, Matjan, Mireditás dhe Dibrane.

Si u-mbarua Kuvendi, u-bene Tedeume te veçanta dhe lutje per mbarevajtjen e Liges, dhe Skenderbeu i percjellur prej te níperve dhe Pal Dukagjinit, u-kthye ne Kruje. Atjë e priste Moisiu i Dibres, i cili ishte kthyer, passí kish fituar Sfetigradin.

1).—Dyke marre ne sy qe dukati bente afró 12 franga te arta dhe qe paraja ahere kishte te paken dhjetë here mé teper vlere se sot, munt te thomi qe suma e 200,000 dukátave kishte vleren e pese miliune dollárove te sotme peraferisht.

KAPTINE II.

SKENDERBEU KUNDER SULLTAN MURADIT II.

1444-1451.

Ushteria e Skenderbeut.—Garda mbretërore.
—Beteja e Torviollit kunder Ali Pashes, 29 Qershor, 1444.—Beteja e Varnes, 10 Nentor, 1444,
—Marrtesa e Mamices me Muzake Thopine, 26 Jenar, 1445.—Beteja e Monkrenes kunder Firuz Pashes, 10 Tetor, 1445.—Beteja e Ottonetes kunder Mustafa Pashes, 27 Shtator, 1446.—Vdekja e Pal Dukagjinit, 1446.—Vrasja e Lek Zaharia e Altisferit, 1447.—Luftera kunder Venetise, beteja e Drinit kunder Daniel Juriçit, 23 Korrik, 1448.—Beteja e Oranikut kunder Mustafá Pashes, 14 Tetor, 1448.—Rrethimi i Sfetigradit, betejat e Rovikut dhe te Talmiranes, rénia e Sfetigradit, Maj-Korrik, 1449.—Rrethimi i Sfetigradit prej Skenderbeut, 25 Statór gjer 26 Tetor, 1449.—Humbja e Beratit, 1450.—Rrethimi i pare i Krujes 14 Maj-26 Tetor, 1450.—Vdekja e Sulltan Muradit II, Jenar, 1451.

Organizimi dhe stervitja e nje ushterie ishte vepra mé rendesore, se ciles i u-pervesh Skenderbeu qe kur u-kthye ne Kruje, veçanerisht posá dinte qe s' ish e larkme koha kur do te ndodhej

balle per balle me ushterin' e perandorise turke. Nga ushtaret dhe vullnetaret qe u-mblodhe, mbajti vetem 15,000, tete mije kalores dhe shtate mije kembes, te gjithë luftetare te çprovuar, te zgjedhur me kujdës; te tjeret i ndau neper fortesat, a i dergój me shpi qe t' i therrese kur t' i dúheshin. Gjithe ne keté kohe, futi ne principaten e tij kush-kripten, gje per te cilen asnjeri s' ish mejtuar gjer ahere n' Evrope dhe e cila qe nje reforme e pade-gjuar ne Shqiperi, dhe beri lista te plotta te mésh-kujve, qe munt te mbanin arme, qe t' i mblithte kurdohere qe t' ish nevojë. Kesáj gjeje Skender-beu i jipte aqe rendesi sa u-vu ne krye te komisi-onit dhe dolli vete fshat me fshat per te shikuar njërezit dhe per te bere listat (1).

Vleren e nje ushterie te régullshme, te gjithë-njeshme dhe te gatishme per lufte ne çdo minute Skenderbeu e kishte mesuar nga Turqia ku pá me sy sherbimet e vjera te Jeniçereve. Fitimet e tyre

1).—“Quare tollenda est omnis mora, P. C. abjiciendae jam nostrae istae consultationes, quas bellorum necessitates expectare non posunt, peragenda omnis provincia, edictum proponendum, percensenda capita, exercitus impigre scribendus, ne quum hostis in conspectu erit, et tubarum clangor ad milites evocandos auribus obstrepet, nos tum sera belli consilia quaeramus.” Barleti, L. II, f. 39 dhe L. XIII, f. 366: “Nam quum universam provinciam ad recensenda capita obequitasset.”

Turqit ia detyronin ketí trupi ushteriák te zgjedhur, te cilin e themeloj Sulltán Orhani. Skenderbeu e solli keté systém ne Shqiperí dhe formój nje trup te zgjedhur prej mé teper se dy mije shqiptarësh, te cilet nga disiplina, trimeria dhe besnikeria s' kishin shok ne bote. Emrat dhe trimérit' e cilitdó prej ketyre i dinte Skenderbeu me goje, hante shume here ne nje tryeze me tá, dhe pas fitimit te nonjë beteje i pinte shendetin dhe i jipte te piqe me kupen e tij atí qe kishte rrefyer mé teper trimerí pa ndryshím shkalle dhe ofiqi. Keté informate me kaqe rendesí, e cila shpjegón sekretin e vitóreve te Skenderbeut na e jep Veneçiani Melchior Michaeli (1). Barleti e permént keté garde mbreterore, te cilen e quan "*praetoria cohors*", ne betejen e Troviollit, po nuke na jep asnjé çkoqitje per organizaten e saj (2). Pjesa kalórese e gardes perbehej prej gjashte qint Krujanesh te zgjedhur (3). Skenderbeu kujdesej ve-

1).—“Habuit in Comitatu, *cum perpetuas aleret copias, lectissimorum hominum amplius duo millia. Horum nomina factaque memoriter tenere consueverat, summusque erat illi honor, cui ipse discumbrens de patera sua propinasset.*”—Melchior Michaeli, Codex Bavaricus No. 2624, f. 224.

2).—Barleti, L. II, f. 49.

3).—“*Sexcentos lectissimos equites habuit semper Solebat Johannes Cocius, pater meus, qui Calabro bello sub Ruberto Ursino, viro fortissimo, aliquam-*

çanerisht per ushqimin, veshjen dhe pagesen e ushtareve te gardes dhe Anonimi na jep nje liste te gjate te provizioneve qe i sillnin Skenderbeut besniket e tij si dhurate per garden (1).

Pastaj beri fortifikata te ra rreth Krujes; vizitoj te gjitha keshtjellat, te cilat i vuri ne shtet mprajtjeje; shtudij hollesisht topografijn' e Shqiperise, dyke mos lene as mal, as fushe, as pyll, as lume, as vije, as perrua, as gryke pa matur nga pikepamja strategjike. Dhe atyre qe kish pas u thoshte qe, per nje gjeneral te mire, eshte aqe nevojte te dije vendin qe ka per te mprojtur sa dhe numrin dhe cilesin' e ushterise armike (2).

diu militavit, adolescenti mihni (2) enarrare i vidisse se Epirotam hominem, qui *cum sexcentis equitibus* Ferdinandi nomine in Apuliam transiverat." Saballico, Decad. III, L. IX, f. 568, Basilea 1570.

"E nel centro erasi posto Scanderbegh con Aidino circondato da un battaglione di cavalleria ch' era tutto formato della gioventu di Croja, avendo voluto usare questa distinzione e quei cittadini di fargli servire per guardia alla sua persona in tanto cimento." Biemmi, L. I, f. 47.

"Utrunque Crojensis nominis miles, utrinque Crojensis eum juvenus circumdabat." Barleti, L. II, f. 48.

1).—Biemmi, L. I, f. 28.

2).—"Intesa dalli Albanesi la venuta del suo Scanderbeg a salvamento con tanto triumpho, li principali di quelli andorno tutti a fargli la debita reverentia, et visitare la celsitudine sua, con pretiosi doni, et presenti,

Ushterin' e re e mbante gjithnjé ne levizje dhe ne ushterím dhe, ne pak kohe, e beri gatí per fufte dhe aqe te disiplinuar sa dukej sikur ishte e stervitur vjete me radhe, e ish pjekur e rrahur ne zjarrin e betéjave. Ushtáreve te rinj s' u rrihej vendit nga mosdurimi qe te perleshën me armikun. I kerkonin Skenderbeut me lutje e me klithma

di cose però da mangiare come vitelli grassi, boui gio-
neni, capretti, agnelli, castati, fagiani, starne coturni
pernici, tortore, quaglie, tordi, beccafigi, galine, picio-
ni, caponi, lepori, conigli, cerui, caprioli, cingiari,
anatre, oche, et altre sorte di ucelli, et animalli grossi,
et menuti domestici, et siluatici, con ogni altra sorte di
uettouaglia, et pesci nei tempi quadragesimali. Auen-
ga che senza questi presenti, la corte di Scanderbeg
staua sempre fornita, quando almeno *tre mila e cinque
cento boche* di continuo mangiauano il pane suo. Siche
á quel modo faceua ciera bona a tutti li sudditi suoi,
et a qualunque vizitatori, con richi et honorevoli con-
viti, sedendo di grado in grado li suoi principali ordi-
natamente alla mensa sua, et *dando qualche uolta da
bere á qualchuno di quelli col paese si stima di grandissi-
ma importantia*, quando che per tal atto si habbia rit-
rovato alcun soldato haver posta la vita per amore del
suo signore, che si habbia dignato mostrarli segno di tal
amore." Anonim, k. XXIV, f. 26 v., Venetí 1545. Pas
Anonimit, garda mbreterore perbehej prej 3,500 ush-
taresh, dhe jo prej mé teper se 2,000, si na thote Mel-
chior Michaeli. Nofta deshmimet e tyre munt te paj-
tohen me keté menyre: Ushteria e gjithenjeshme e
Skenderbeut ishte prej 3,500, nga te cilet 2,000 perbe-
nin garden.

t' i shpjere kunder Turqve qe t' i provojne trimerine dhe besnikerin' e tyre. Dígjeshin nga deshira e luftes. Cilidó ngrihej ne mengjést gati qe te nisej, i fliste kalit, shpates, krahut; ftonte shoket te bashkohen e te mos presin mé. Ishte frike mos merrnin syte e fúteshin ne viset e Turqise pa kumande per te çprovuar armet e tyre e per te çdefryer kudó qe t' i shpinte era (1). Skenderbeu mezi i permbante dhe uronte me tere zemer qe ushteria turke te vinte nje or' e mé pare.

Rasja per te çprovuar ushterin' e re dhe zotesin' e kumandarit te saj nuke vonoj shume per te ardhur. Sulltán Muradi II, per te thyer kryengritjen shqiptare, dergój kunder Skenderbeut Alí Pashen, mé te zotín' e gjenerелеve te tij, me nje ushteri prej 25,000, nga te cilet pesembdhjete ishin kalores dhe dhjete mije ishin kembes. Kjo ushteri hyri nga ana e Kosoves dhe zbriti ne Dibrën e Poshtme.

1).—“*Maximus ubique strepitus pugnam poscentium multus ardor erat. Ita socios, ita se ipsos exhortabantur viri, ita aequum quisque suum ense, dexteram alloquebatur, et manus ad ictus aptabat, ac mille consumebat vulnera, ut victi jam hostis species ante oculos annium observari videretur. Tanto undique tumultu miscebantur castra, ut pugnantium similia omnia magis, quam pugnam poscentium diceres vel erupturum quamprimum crederes avidum sanguinis militem sine duce, sine signis, nullo disciplinae militaris ordine, vel tenore servato.*” Barleti, L. II, f. 47.

Skenderbeu ish i informuar hollesisht per numrin dhe cilesin' e ushterise armike. Nje nga kujdesjet e tij kryesore, qe kur u-kthye ne Shqiperi, ishte te formonte nje zyre spiunesh ushteriake. Agjente te kesaj zyre kishte ne Ederne dhe ne te gjithë kyçet udheve qe shpinin s' andejmi ne Shqiperi. Posá pra qe mori lajmen qe Ali Pasha afrohéj, mblodhi me nje here ushterin' e tij dhe dhe dolli ne fushë. Prane Kasarit, nje fshati afer Tiranes se Vogel (1), beri viziten e ushterise tij, e cila ishte prej 15,000, domethene gjashte mije kembes dhe shtate mije kalores nga principata e tij, dhe dy mije kalores nga Princerit e Liges. Skenderbeu nuke deshí te marre nga aliatet e tij veg pak ndihme, vetem sa per prove te lidhjes, e para se reziku nga forcat turke nuke i u-dúk i math, dhe e dyta se, per shume arsye, nuke deshte t' u ngarkohej shume aliáteve. Dhe me gjithë qe kishte nje ushteri pothua dy here mé te vogel se ajo e armikut, dukej i qete, i çkujdesur dhe i gezuar sikur e kishte fituar betejën dhe i kish mundur Turqit krejt.

Pópulli nuke dukej aqe i qete; perkunder i kishte zene frika qe te gjithë, dhe prisnin me tmerr aferimin e ushterise turke. Qe prej vjesh,

1).—Tirana e Vogel ishte afer Krujes. Ne keté fshat lindi Justiniani, perandori román i Bizantinit, i cili ndertoj afro 20 kishë ne Shqiperi te Mesme.

vendi s' kishte pare luftime dhe shkelje ushterie armike. Fusharaket iknin e futeshin neper fortesat, a merrnin malet; ata qe ishin ne keshtjellat punonin nat' e dite per te ndrequr ledhishtat, per te mihur hendeket, e per te ruajtur portat, sikur ish armiku perpara praktik; pleqte, grate dhe femija rrinin tere ditene ne kishen e luteshin Perendise t' a shpetonte Shqiperine nga potera qe afrohej; thashethemet e shtonin numrin e ushterise turke nga dita ne dite aqe shume sa dhe ushtaret nisme te tregojne shenje frike (1). Skenderbeu vetem qendronte i patundur dhe rentte nat' e dite nga njera an' e ushterise tek tjatra dhe me fjale perpiqej t' u jipte kuraje dhe besim ne veten e tyre.

Gjer tani Shqiptaret ishin mesuar me dishfata dhe mjerime. Ishte rende, pra, per ta te besonin qe ish e mundur t' u neneqeshte fati dhe nga beteja e pare varrej tere puna e Skenderbeut. Shenjat nuk ishin shume te mira. Si ushtaret, si oficeret, ishin te gjithen te rinj e te papjekur, qe s' kishin pare beteje kampale te rregulshme me sy ne jete te tyre, dhe tani venin te mateshin me ushterine, me te forte e me te pjekur t' asaj kohe. Pervec Skenderbeut, kish vetem dy oficeret veterane, qe e dinin mjeshterine e tyre mire dhe ketu ishin Aidin Muzaka (2), i cili kishte sherbyer disa vjet

1).—Biemmi, L. I, f. 41-42.

2).—Princ Aidin Muzaka, i vellaj i Gjin Muzakes, te shoqit te Vllajkes Kastrioti, se motres se Skender-

si oficér i ushterse turke dhe i cili kish ikur s' an-
dejmi qe te bashkohej me Skenderbene; dhe Vra-
na Konti (1), i cili kishte sherbyer disá vjet me

beut. "Sagittarios mox reliquum robur peditatus, et
scutatorum ac hastatorum agmina cum Aidino Gnei
(Musachii) fratre sequebantur." Barleti, L. II, f. 48.
Biemmi (L. I, f. 46) e ben te vellan' e Stefán Darenit,
te cilin e ngaterón me Princin Stefán Çernoviç te
Malit te Zi.

1).—Biemmi (L. III, f. 153, shením 1) shkruan:
L' Antivarino non riferisce in alcun luogo che fosse il
nome, o il cognome del Conte Urana; quí dice ch' era
nipote del Simone Altisvero (o sia Altafogliá) che una
volta era Principe dell' Albania: *Urana comes nobillissi-
sima generis qui Simonis Altisveri quondam Albaniae
domini nepos erat.*" Nga kjo merret vesh qe Vrana
Konti ishte i nipi i Simón Altisferit, princit te
Shqiperise dhe Zotit te Danjes, nje keshtjelle afer Dri-
nit, po nuke çkoqet ne ish i nipi nga i velláj apo nga e
motra. Nga ana tjater dime qe nje Alfóns, sterníp i
Vrana Kontit, qe rronte ne Itali me 1512-1544, mbante
titullin "*Marchese di Tripalda*" dhe si pame mé siper
Tripalda ishte llagapi i Vóisaves, s' emes se Skender-
beut. Ahere Vrana Konti, kumandár i degjuar i Kru-
jes ose ishte Altisfér nga i atí dhe Tripalda nga e ema,
ose Tripalda nga i ati dhe Altisfér nga e ema, ose ish i
marrtuar me nje princeshe Tripalda ay vete. Barba-
rich-u e nxier sterníp te Theodór Vranes, princit te E-
dernese ne kohe te Perandorit Isaák Engjell Komnenit
(Albania, f. 182). Per sherbimin e Vrana Kontit nene
Alfonsin e Napolit shih Biemmi, L. I, f. 47, dhe Sag-
redo, La Republica di Venezia, f. 93. Hopf-i e ngate-

radhe ne ushterin' e Alfonsit, mbretit te Nápolit, kish marre pjese ne disá fushata te tij, dhe keshtú pati rasjen t' a mesonte mjeshterine ushteriake t' asáj kohe ne fushe te betejes nene nje kumandár te degjuar e te zotin. Pothua te gjithe te tjeret do te merrnin "pagezimin e zjarrit" regullisht ne keté beteje per heren e pare, dhe Skenderbeu i shikonte me leftime zemre çapet e para te ketyre neofíteve shpreseplote, se mos u shkisinin kembet dhe e zvarnisnin ne greminen te dishfates.

Me keté ushteri Skenderbeu, passí u-bé nje meshe dhe u-bekuan flámuret, u-nis dhe dolli ne Dibre te Poshtme dhe e vendosi kampin e tij ne fushen e Torviollit, te cilen e kishte zgjedhur qe prej kohe per keté beteje. Fusha e Torviollit, e quájtur keshtú nga nje fshat i vogel me keté emer, ishte pas pershkrimit te Tivárasit, shtate mile e gjate dhe tre mile e gjere, e rrethuar prej malesh, brigjesh dhe pyjesh nga te gjitha anet. Pllani i Skenderbeut ishte te fshihte nje pjese te ushterise tij ne pyjet e ketyre máleve dhe t' i leshonte kunder armikut ne oren e duhur. Qe te mos kuptonte armiku qe ne keté fushe ia kish gatitur pusine, la ne Torvioll vetem nje pjese te kembesise, dhe aý vete me tere ushterine shkoj mé tutje per te piritur ushterine turke e per t' a hequr, gjoja me te ikur e siper, ne vendin e caktuar.

rrón me Hamze Kastriotin (f. 533), gje e cila historikerisht eshte krejt e gabuar.

Skenderbeu, me ca perpjekje te vogla dhe me manevra mjeshterake e hoqi armikun atje ku i duhej, dyke i dhene Alí Pashes pershtypjen qe aý e futi Skenderbene ne nje vrime, nga e cila s' kish-te qysh te ikte. Ketó manevra ishin shume te renda per te bere, se Shqiptaret, te papjekur ne te ketilla hollesira, posá gjakóseshin, s' deshnin te híqeshin, dyke e kujtuar ritiraten si nje dishfate. Vrana Konti ish aý qe u-ngarkua te qendronte ne funt, te kundershkonte perparimin e ushterise turke e te hiqej dale nga dale ne Torvióll. Aidín Muzaka u-dergua perpara qe t' a radhite ne vendin e caktuar ushterine shqiptare, e cila do t' arrinte atjé grupe-grupe, dhe te mos e linte te shtyhej mé tutje. Skenderbeu ne mest, nga njera ane perkrahte dhe regullonte ritiraten e Vrana Kontit, dhe nga tjatra ia dergonte grupet e ndryshme Aidín Muzakes qe t' i regullonte dhe t' i kishte gati per beteje.

Kur arriu Skenderbeu ne Torvióll, Aidini e kishte radhitur tere ushterine si pas úrdherit te tij. Kumandár i krahut te djathte ishte Tanúsh Thopía me Láberit e Arianitit dhe malesoret e Dukagjinit; i krahut te mengjer Moisiu me Dibranet dhe Bullgaret e Mokrenes dhe Dibres se Síperme; dhe i qendres vete Skenderbeu me Aidín Muzaken dhe Gjerq Stres Balshen, i rrethuar prej gardes mbreterore te fámeshme. Nje nate mé pare 3,000 kalores nene kumanden e Hamze Kastriotit, Mu-

zake Angjelinos, Pjeter Emanuelit, Gjin Muzakes dhe Zaharia Gropes (1), u-derguan te fshihen ne pyjet e máleve afer Torviollit me urdher te mos dalin s' andejmi, veç passí te ndizej beteja e ré-gullshme me te gjitha anet. Nje ushteri prej 3,000 perbente trupin e rezerves; Vrana Konti kumandonte kaloresin' e kesáj dhe Marín Spani kembesine; i pari kish urdher qe, posá te dilte kaloresia e Hamzes nga pusia e te merrte krahun e armikut, ay te sulej e t' a goditte per balle e t' a vinte midis dy zjarresh; i dyti kishte urdher te mos tundej vendit veç kur te niste te tronditej ushteria turke. Sa per ushterine, pergjitherisht, Skenderbeu e kishte vene kaloresine perpara dhe kembesine prapa, dyke ditur qe pjesa m' e madhe e ushterise turke ishte kaloresi, dhe beteja doemós do te niste me nje perpjekje midis kúajve; po eskadrat e tij ishin te perziera me kalores e me kembes, te regulluara e te radhuara me nje menyre te tille qe edhe kembesia te merrte pjese ne beteje pa u-ndaluar prej kaloresise.

Ishte me te ngrysur e siper, kur u-radhitne te dyja ushterite, njera kunder tjetres, dhe ushtaret e lodhur kishin nevoje per prehje. As njera ane, pra, as tjetra nuke levizi dhe puna mbeti per te nésermen.

Kur u-gdhí dita e 29 Qershorit, Shqiptaret

1.—Nga dera e Princerve te Ohrise.

patne rasjen t' a shohin mire armikun me te cilin do te máteshin. Fusha e tere ish e mbuluar prej syresh dhe dukej sikúr Turqit s' kishin veç te vervíteshin e me sulmen e pare t' a merrnin neper kembe ushterin' e vogel shqiptare. Malet oshetin nga trumbetat, daullet dhe klithmat e tyre shurdhónjese. Skenderbeu kaluar po rentte nga njera ane e ushterise tek tjatra, i therriste me emer oficeret dhe ushtaret, dhe i çortonte te gjithë te mbarojne detyren e tyre si burra. Dyke ditur qe beteja do te mbante shume kohe, i vuri ushtaret te hane mengjezin, posá kish nisur te zbardhellonte agimi, pastáj i vuri te gjithë ne regull, e dha urdher qe te mos levizin po t' i lenë Turqit te sulen te paret, nga frika se mos ushtaret e tij te paduruar vervíteshin pa regull, shperndáheshin edhe shtýpeshin nga numri i math i armiqve.

Turqit, te bindur qe e kishin te fituar betejën, dyke shikuar Shqiptaret si te mpire, qe nuke jipnin shenje jete, me nje bertitje stentoriane te çfryre nga mijera gymaze, u-leshuan kunder Shqiptáreve. Ahere trumbetat e gardes mbretërore dhane shenjen e betejes; Skenderbeu si na thote Dimiter Frengu (1), beri kryqin e Perendise, thirri me ze te forte: " Hani burra dhe shoke!"

1).—“Scanderbeg, fattosi il segno della santissima croce gridó forte, ah valorosi, et fedelissimi miei soldati, et fratelli, seguitemi; et cosí fu il primo ad entrare nella bataglia.” K. IV, f. 24.

dhe u-sul i pari ne zjarr me Aidinin dhe Gjergj Balshen pás. Te dyja ushterite u-perleshne dhe beteja mbajti gjer me tri ore pas dreke. Turqit e drejtuan tere forcen e tyre kunder qendres shqip-tare dhe sulmat e tyre te perserítura qene aq te terbúara sa do t' a kishin thyer, sikúr te mos ndodheshin atjé Skenderbeu me Aidinin. Krahu i djathte e kishte mé pisk; Antón Linjerosa, kapedán i Láberve dhe i Himarjóteve te Arianitit, Marín Igraka, kapedán i malesóreve te Dukagjinit, Pal Kuka, Pjeter Spani, Pjeter Strusimeri, Stefán Ersiçi, dhe disá kapedane te tjere te shenuar ishin vrare; tre flámure kishin rene ne duar te armikut; dhe Tanúsh Thopia me-zí po e mbante ushterin' e tij, e cila ishte ne te thyer e siper. Ne keté çast, u-súl nga pusia kaloresia e Hamze Kastriotit dhe goditi ushterine turke nga krahet, kur nga ana tjater, Vrana Konti, si pas úrdherit qe kish marre-i ra per balle. Krahu i mengjer i ushterse turke, i vene midís dy zjarresh, u-thye dhe u-çkaterrua ne pak kohe. Pas kesáj, Moisiu i Dibres, me nje sulme te perfuntme, e dermój krahun e djathte te armikut. Mbetéj qendra, ku ndodhej Alí Pasha vete me lulen e ushterise turke. Skenderbeu, dyke pare te dy krahet e ushterise tij te fituar, beri nje sulme tjater, u-vervít si shigjete ne mes t' armiqve, dyke korur me shpaten e tij me te djathte e me te mengjer, dyke i çkateruar Turqit, e dyke humbur ne ren' e plúherit, te ngritur prej kémbe-

ve te kúajve. Garda mbreterore, me Aidinin ne krye, dyke pare rezikun e Mbretit, u-súl e tera si nje trup dhe e goditi qendren turke me aqe terbím sa kjo nisi te tronditet. Pas gardes ardhe Vrana Kontí dhe Marín Spani me rezerven dhe me nje perpjekje te perfuntme qendra turke u-dermua dhe u-çkaterua krejt. Luanet keté dite kishin kumandare luane (1). Turqit, te thyer ploterisht, múare arratine, po Shqiptaret ishín aqe te lodhur sa s' u kish mbetur force t' i ndiqnin.

Humbjet e Turqve qene 8,000 te vrare, 2,000 rober, 24 flámúre dhe tere kampi i tyre me tendat, plaçkat, ushqimet dhe míjera kuaj. S' eshte aspák çudí qe, mé vone, imagjinata popullore e rriti aqe numrin e ushterise turke e cila nga 25,000 u-bé 40,000, sa dhe numrin e te vráreve, te cilet nga 8,000 kaperxen 20,000, ashtú si na thote Barleti. Nga ana e Shqiptáreve, mbetne 1,600 te vrare, prej te cíleve 120 ishín krere te shenuar, dhe 2,000 te plagosur, nga te cilet 400 vdiqne pastáj. Nje prej te plagósurve rende ish dhe Aidín Muzaka, i cili vdiq ne Dhjetór t' atí moti, dhe u-qá prej tere ushterise dhe veçanerisht prej Skenderbeut, i cili e kishte si krah te djathte ne keté beteje dhe kish-te shpresa te medhá nga sqojtesia dhe trimeria e tij.

1).—“Leonum eo die leones ductores fuisse.” Barleti, L. II, f. 50.

Kjo dite u provó j Shqiptáreve qe Mbreti i tyre ishte nje kumandár i kllasit te pare. E pane me sy te sulet perpara kurdohere i pari; te marre pjese ne te gjitha perpjekjet si nje ushtár i zakóneshme; te jape kumande per çdo levizje pa e humbur gjakftohtesine ne mes te rrebeshit mé te tmerruar; te manovronje me shpejtesí e mjeshterí, dhe t' a trubullonje koken armikut, dyke e goditur nga fusha e betejes.

Pas Skenderbeut, Aidini i plagosur vinte i dyti ne nderet e betejes dhe meritó j levdatat e pergjitheshme per trimerine dhe mjeshterín'. e tij. Vendin e trete te lavdise e múare Vrana Konti, Moisiu i Dibres dhe Tanúsh Thopia. Nga an e pópullit atá qe u-rekllamuan si kryefitonjes te vijtores ishin Hamza Kastrioti, Muzaka i Angjelines, Pjeter Emanueli, Gjin Muzaka, dhe Zaharia Gro-pa, se ketá me sulmen e tyre e kthyen rjedhjen e betejes, kur Tanúsh Thopia po tronditej dhe Skenderbeu me Aidinin me-zí e mbanin me dhembe qendren kunder váleve te qendres turke. Nga oficeret e tjere u-shquan ketá: Antón Misiaci, Frano Koleti, Vellezerit Marín dhe Frano Spani, Pal Maneshi, Nikoll Vaseci, Luka Sani, Andrea Perllati, dhe Lazár Shqahu. Tre ushtaret te gardes rrefyen nje trimerí aqe te madhe sa u-nderuan prej ushterise dhe prej pópullit si pjesetare te lavdise per keté vijtore ne nje radhe me kumandaret dhe oficeret. Skenderbeu i ngarkó j me dhurata

dhe në darken kombetare t' asáj nate piu per shendetin e tyre e u dha të pinë me kupen e tij në mes të brohorive dhe duartrokítjeve të kohortës pretoriane.

Aqë të kapitur ishin ushtaret nga kjo beteje generishte sa qëndruan dy dite në fushe të Torviollit që të mbledhin veten nga lodhja. Në këtë mes, Skenderbeu, i rrethuar prej kumandáreve të tij, vizitój të plagósurit, që nga oficeret e lartë gjer tek ushtaret e funtme. Hynte në tendat, deshte t' ua shikonte plagët dhe të ndodhej në operatat dhe sherimin e tyre. Me këtë sjellje fitój dashurin' e ushtáreve aqë sa kishte nderimin e tyre për fitimin e betejës; keshtú, që të gjithë qanin nga mallengjimi që Perendia u dha një mbret kaqë zemermirë, dhe prisnin pa durím oren e sherimit që të jipnin jetën e tyre nënë flámurin e tij, sikúr t' ish e mundur, një mije herë (1).

Të tretën dite në mengjést, e thirri tërë ushterine dhe u dha dhurata të gjithë atyre që treguan trimerí të veçante, me perkedhelje dhe një embelsí që i gezonte më tepër se çpagimi (2); pastáj u-kthye në të tjeret dhe u tha që i vinte keq që s' ishte mjaft i pasur sa t' ua çperblente mundimin të gjithëve pas vlerës. Perandáj, pra, u falte vendin e armikut, ku cilidó prej syresh munt të

1).—Biemmi, L. f. 57-58.

2).—Biemmi, L. I, f. 58.

çpaguhej me plaçken që i pelqente më tepër. Një klithme gazmore mbulój fjalet e funtme te Skenderbeut dhe me një here u-nís tere ushteria për të plaçkitur. Skenderbeu i mbajti pak kohë gjer sa u-kthye koshadhja, që kish derguar përpara për të shikuar mos kishte nonjë ushteri armike atjë rrotull, dhe pastáj i leshój të gjithë, po dyke rúajtur gjithënjé grykat se mos u dilte armiku nga nonjë ane pa pritur. Mbrémane, Shqiptaret u-kthyen me lope, kuaj, dhën e roba pa numur. Me të kthyer, Shqiptaret, për të shkuar kohën qeshnin e benin shaká si ketó: “Sikúr të na shikonte Alí Pasha nga nonjë vrime taní, do të pelciste nga e keqja që u-munt nga ca hajdute kecersh si né!” Të tjere, të hipur mi mushka të vjédhura, shtonin: “Turp për Zotin! Luftetare të Shqiperisë jini ju, që kthéheni nga Torviolli, apó barínj që zbrisni me dhente nga verria?” Një Lap i hipur mi një ka dhe i mbytur në mes të pláçkave që kishte mbledhur po kendonte vjersha që i bente vete:

Démave të Shqiperisë
 S’ u shpetón lop’ e Turqisë.
 Alí Pash, lope plake,
 Po të duash, eja prape!

Dhe keshtú me të tállura e me kengë u-kthyen prape në kamp (1).

1).—“Deridebant duces ignaviam suorum, quod ex

Pastáj Skenderbeu i radhiti dhe ne krye te tyre u-nís per ne Kruje. Ngadó qe shkonte, pópulli i dilte perpara dhe e pergezonte. Malet oshetinin nga brohoria dhe klithmat gazmore. Ushtaret laber po pershkrúanin betejën me elegjira trimerore, te bera ne minute, dhe vajtonin vdekjen e Linjoroses. Gjindja e rrethonin kalin e Skenderbeut; e qúanin Çlironjes, mprojtes te Shqipërisë, qe meritonte te gjitha kuroret e botes; i puthnin duart, e shpatën, e robat. Ay, buzeqeshur, u çfaqte falenderjet me dore, me koke, e me ze. I percjellur keshtú prej tere pópullit, Skenderbeu hyri ne Kruje dhe, passí i pagój ushtaret, i leshój ne shtepí te tyre. Ne kryeqytét gjeti disá Princer aliate qe kishin ardhur t' a pergezoinin

fortissimis bellatoribus abactores pecorum, et ex Albaní nominis propugnatoribus, ovium custodes facti essent, accusabantque ultro nunc hos, nunc illos atternis cavillantes verbis. Quid si Alijbassa cum fracti exercitus reliquiis, vos tales nunc ex aliquo loco aspiceret, tam trahentes impedimenta, et avari praemia militis? Nonne puderet magis, magisque cum tam pudendi victoris? et crebro suorum ignaviam increparet, quod ab hujus modi superati fuerint, et bellicam laudem ceserint vobis? Ita jugi laetitia, festivus miles *per multiples jocos, cantusque viae labores* levabat, donec castrorum suorum custodias pro vallo prodeuntes, ingenti clamore salutarunt." Barleti, L. II, f. 51.—Vjersha e Labit eshte bere prej auktorit mi bazen e ketí desh-mimi te Barletit.

me goje. Midís ketyre, ishin Pal Dukagjini, Theodór Korona Muzaka, Lek Zaharia Altisferi dhe Kostandini, i biri i Arianitit. Që te gjithë, ndonësé Skenderbeu refuzonte, deshne, per te treguar besnikerine dhe mirenjohjen, t' i puthnin dorën e forte që theu armikun.

Prova e parë u-bé dhe vajti mbare. Kryengritja patriotike u-shigurua me vijtoren e Torviollit dhe një besim i pakufishme ne kryemendjen e kumandarit mbreteronte ne çdo zemer. Shqipëria tani e ndjeu forcën e saj dhe kishte shpresa te shendosha që t' a mpronte vendin nga shkeljet armike. Ambasada te ndryshme me letra, te kurorézúara me dafinë (1), flámure dhe dhurata, te plaçkítura nga Turqit ne fushen e betejës, u-derguan ne princërit aliate dhe ne gjithë haborret e Evropës per te lajmeruar këtë vijtore te shkelqyer. Flámuret e tjere u-varre neper Kishet e Krujes. Ne mes te besnikëve te Ev-

1).—“Et laureatae litterae ac signa quaedam militaria ad omnes Epiri regulos missa, alia affixa temporis sunt.” Barleti, L. II, f. 51 dhe L. IX, f. 275: “Urbs Roma fere sicut fama, ita ornamentis ejus victoriae repleta. Ita statueret pro virili Scanderbegus totum pene orbem eleganti ea liberalitate sibi devincire. Adjunxit praeterea his donis begatos, et ac preces sedulas, ut jam ex diutino somno expergiscerentur et libertatem tandem christionam e tot sordibus, ac imperio Turcarum emergere facerent.”

ropes beteja e Torviollit zgjoj shpresa te medhá per te dbuar Turkun nga Evropa. Qarku diplomatik i Perendimit u-shtua me një hobór te ri, me hoborin e Krujes, i cili taní nenerohej ne një radhe me hoboret e Romes, Venetise, Napolit, Budapestit dhe Burgonjes se Frances. Keshtú u-hapne marredhénie diplomatike ne mes te Shqiperise dhe te fuqive evropiane t' asáj kohe.

Ne keté mes, Papa Eugen IV, i inkurajuar nga fitimet e Skenderbeut dhe te Huniadit, perpiqej te organizonte një kryqesate te re kunder Turqve, ne te cilen do te hynin Hungaria, Venetia, Gjenova, Perandoria Bizantine dhe Princi i Karamanise. Ne keté kryqesate u-ftua te marre pjese edhe Skenderbeu. Sulltán Muradi H, i trembur nga ketó pregatitje, kerkoj paqe nga Hungarezet; dhe me gjithë perpjekjet e Kardinál Julianit, legatit te Papes, një paqe prej dhjete vjetsh u-neneshkrua ne Szegedin, me 12 te Korrikut, 1444. Pas ketí trakteti, Sulltán Muradi, ia leshonte Serbine Gjerq Brankoviçit, te cilit i kthente dhe dy bijte qe ia kish marre si penk, dhe shtrengohej te mos i ngase viset e Shqiperise, mi te cilat zoteronte Skenderbeu, domethene e njihte zyrtarisht mbreterine shqiptare.

Passí u-bé paqja, Sulltán Muradi II abdikoj fronin, mi te cilin hipi Sulltán Mehmedi H, dhe shkoj ne Magnesí per te shkuar ne qetesí vjetet e tij te funtme. Po kjo paqe e dhjete vjetve me-zí

mbajti gjashte jave. Kardinál Juliani e bindi Mbretin Vlladislláv te Hungarise dhe te Pollonjes t' a thýenje keté traktet, te perfitonje nga abdikata e Sulltán Muradit, t' u bjere Turqve, i ndihmuar prej fuqive te lídhura ne kryqesate, t' i dbonje nga Evropa dhe t' a çlironje Stambollin nga reziku i humbjes. Mbreti Veladisláv, pra, e çori traktetin, i deklaróje lufte Turqise dhe me nje ushteri prej 14,000 Hungarezesh, Pollakesh e Vllehesh hyri ne Bullgarí dhe kampóje ne fushe te Varnes, ku duhej te venin t' a bashkonin aliatet kryqesore.

Perpara se te niset, i kish kerkuar ndihmen Skenderbeut. Letra e Vlladisllavit, e shkruar me 28 Qershór, 1444, u-shtrua perpara Keshilles se Liges, dhe pas shume bisedimesh e kundershimesh, Skenderbeu me perkrahjen e Pal Dukagjinit, i bindi kreret shqiptare t' a ndihmojne Vlladisllavin me nje ushteri prej 15,000. Kjo ushteri u-mbloth me nje mije mundime. Pal Dukagjini, i cili u-zotua 5,000 ushtare, u-semur dhe i biri Lek Dukagjini refuzóje te dergonte ushteri. Veç kesáj, Vrana Konti dhe Tanúsh Thopía ishin kunder kesáj shpedite se nuke besonin qe perandoria turke munt te thyhej aqe lehte dhe, nga ana tjater kishin frike se mos, ne kohen e largimit te Skenderbeut, hynin Turqit ne Shqiperi. Skenderbeu deshte te mbante fjalen qe i dha Vlladisllavit dhe e mblodhi ushterine qe u-zotua, po vonoj disá muaj dhe ky vonim e prishi tere punen, se i dha

kohe Gjerq Brankoviçit te Serbise t' i zere grykat e kufireve dhe t' ia prese udhen. Skenderbeu u-nis me 15 te Tetorit, dyke lene Vrana Kontin si regjént, po e gjeti udhen permés Serbise te mbyllur, se Gjerq Brankoviçi, i zemeruar kunder Hungarézevere qe kishin rrembyer ca fortesa dhe i lidhur me Sulltán Muradin II, te cilit i kish dhene te bijen per grua, refuzój t' a lere te shkonje neper tokat e tij. Skenderbeu, pasi u-perpóq me te mire t' ia kthente mendjen dhe pá qe ishte me kot, i dha urdher ushterise tij te shkojne me hir e me pahír. Kishte kapexyer dy gryka e kishte hyre thelle ne Serbí, kur mesój nga Hungareze dhe Pollake te ikur qe Vladisllavi ishte mundur e vrate ne betejën e Varnes me 10 Nentór, 1444.

Ç' kishte ngjare? Sulltán Muradi II, me te degjuar qe Hungarezet e shkele traktetin, mblodhi me nxitim nje ushteri prej 40,000, kapexeu Bosforin me anie Gjenovezesh, dyke paguar nje dukát per koke, dhe pa pritur arriu dhe kampój perpara ushterise Hungareze ne Varne. E vuri ushterine ne regull, me Turhanin, bejlerbej te Rumelise, ne krahun e djathte; me Karaxhane, bejlerbéj t' Anadollit ne krah te mengjer; ay vete me Jeniçeret e tmerruar ne mes, dhe gatitej t' u binte Hungarézevere. Huniadi nuke deshi t' ia linte keté nder dhe, dyke e marre me ment qe Skenderbeu ishte ndaluar nga pabesia e Sérbeve, goditi i pari. Te dy krahët e ushterise turke u-thy-

en, qendra po tronditej, Sulltán Muradi desh t' i hipte kalit per te ikur, Karaxháj ia ze kalin per freri dhe perpiqet t' a qendronje, kur nje marresí e Vlladisllavit ua dha vijtoren Turqve me pahír. I shtyre prej bujáreve pollake, te cilet i kishin zilí Huniadit, Vlladisllavi, kunder keshilles se ketí, posá pá qe Turqit ish in me te thyer e siper, per te fituar ay lavdin' e vijtores, sulet me garden pollake kunder qendres turke, rrethohet prej Jeniçéreve, plagoset e bie nga kali. Turqit ia presin koken, e vene maje nje ushte, dhe ia tregojne ushterise hungareze, e cila humbét tere kurajen dhe me nje sulme te Turqve thyhet e merr aratine. Afró 10,000 te vrare te krishtere mbuluan fushen. Midís tyre u-gjét edhe Kardinál Juliani i shtrire dhe me shpaten ne dore. Huniadi vete me germadhat e ushterise se tij kaperxeu Tunen dhe atjé u-zu rop prej Gospodarit te Molldavise Vlladit III, te miemeruar prej Vllehve *Drakul Çepelpush* (Djalli Xhelát) dhe *Kaziklli Voda (Vojvoda i Hurit)* prej Turqve, me te cilet ish i lidhur keté here. Vojvoda i Hurit s' e leshój Huniadin veç passí mori nje çpagím te rende.

Skenderbeu, i zemeruar qe u-ndalua te merrte pjese ne keté beteje, e cila po te fitohej, munt t' a kishte shiluar fatin e Turqve n' Evrope per gjithenjë, i ra Serbise an' e mb' ane, e plaçkiti dhe e shkretój me zjarr e me hekur qe t' i jape nje mesím te mire kralit te pabese, dhe u-kthye ne funt te Nentorit ne Kruje i pangushelluar. Qindra Pollakesh

e Hungarezesh, te ikur nga beteja e Varnes, te urret, te çveshur, si mos mé keq, po vinin ne Shqiperí ne mes te dimrit. Skenderbeu beri ç' i ardhi doresh per ketá te mjere. I mblodhi, i veshi dhe i dergój ne viset e tyre me ane te Raguzes. Keshtú, ndalimet e kréreve shqiptare nga njera ane dhe tradhësia e Brankoviçit nga tjatra, e ndaluan Skenderbe-ne te merrte pjese ne betejën e Varnes, fitimi i se ciles do t' a kishte ndryshuar krejt historín' e Shqiperise, dyke u dhene funt nje her' e mire lúftese kunder Turqve ne fushat e Bullgarise.

Moti 1445 nisi me nje dasme. Mamica, motra m' e vogel e Skenderbeut u-marrtua me Muzake Thopine (1). Dasma u-bé ne Muzakiane, midís Krujes dhe Dúresit, me 26 te Jenarit. U-ftuan dhe u-ndodhe te gjithë Princerit e kreret e Shqiperise. Dasma mbajti disá dite dhe vera rodhi si lume. Ne te pir' e sipër, na u-zu Lek Dukagjini me Lek Zaharine, dhe nje beteje e tmerruar krisi ne mes te ketyre princërve dhe trímave te tyre. Shkaku ishte i vjeter. Qe te dy kishin rene ne dashuri me Irenen, te vétëmen bije dhe trashëgimtare te Lek Dushmanit, pincit te Zadrimes, e cila ishte e pa-

1).—Muzake Thopia ishte i marrtuar me Prince-shen Zaufina, te motren e Gjon Muzakes, te cilen e ndau nuke dime per ç' fare shkak. Zaufina e divorcuar u-marrtua pastáj me Moísín' e Dibres. Per marrtesen e Mamices shih Hopf, Muzaka, f. 296, 298; dhe Biemi, L. II, f. 84.

josur prej natyre me nje bukurí te pazakóneshme. Per fat te lik te dasmóreve, princesha Irena undoth ne keté dasme dhe ua trubullój gjakne te dy Lékeve, te cilet i vinin rotull si kendese. Cilin nga te dy do te zgjithte? Princin e Dukagjinit, qe kish nje principate pothua aqe te gjere sa te Skenderbeut, a Princin e Danjes se vogel? Zemra e Irenes e hodhi voten nga ana e ketí te funtmit, se vetem per keté kishte neneqeshje. Po ku te le Lek Dukagjini te mbarohet puna me vote sa kohe kishte kordhen ne dore? Pas mendjes se tij, ay mé trimi duhej t' a merrte nusen dhe taní ishte koha te ndá-heshin lakrat sa pa u-ftohur puna. Skenderbeu kishte shkuar, passí u-bé kurorezimi, dhe fusha qé e hapur per te dy ashiket e ndezur. Shkaku qe kerkonin u-gjént. Dy trima te tyre ishin zene, pa dyshím dyke biseduar kapedani i kujt do t' a merrte Irenen, dhe keshtú u-dha shenja e pritur prej te dy áneve. Lek Dukagjini dhe Lek Zaharia ishin atjé me ushterit' e tyre, dhe me nje here undés nje beteje e régullshme, e cila mbajti disá ore. Vrana Konti dhe Vlladán Givrici, qe kuxuan te hy-nin meses per te pajtuar te dy palet múare si çpa-gím te sherbímeve te tyre, i pari nje çpojtje me ushte ne krahe dhe i dyti nje çarje me shpate ne koke. Keshtú u ngjau dhe te tjéreve, qe vane t' i ndanin, dhe ahere u-perfundua qe te lihen te dy ushterite t' a mbarojne punen ashtú si e nisne. Beteja pasój me terbím dhe vijtorja dukej qe anon-

te nga ana e Dukagjinit. Ushteria e Lek Zaharise po tronditej, po hiqej.—O búrrani, ô Dukagjin! Edhé nje sulme, dhe Irena eshte jotja!—Lek Dukagjini vevitet ne krye, e ndjek armikun, e shtyn, e permbýs, e dermón. Po dhe Lek Zaharia s' mбетет prapa. Mé mire do vdekjen se sa çnderimi perpara Irenes. Kujtimi i neneqeshjes se saj ia perserit forcen, kthehet e turet si rufé kunder rivalitet kabardisur nga vijtorja e shiguruar. Dyeli midis te dy princerve malesore s' mbajti shume kohe, kur nje goditje e deshperuar e Lek Zaharise me ushte e shtrin perdhé Lek Dukagjinin gjysme te vdekur. Permbysja e kapedanit nga njera ane dhe dishfata e nisur nga ana tjater ua ftohne gjakun te dy páleve dhe keshtú patne rasjen te hyjne prape ne mest te Vrana Kontit me krahun lidhur dhe Vlladán Givrici (1) me koken lidhur e t' i japin funt keti sherri ne mes te dasmes. Ne fushen e betejes kishin mbetur nje qint e pese te vrare dhe afró dy-

1).—Vrana Konti dhe Vlladán Givrici ishin keshilltaret e besuar te Skenderbeut. Barleti (L. XI, f. 336) e quan Vlladán Givricin te áferme nga gjaku me Skenderbene: “qui Scanderbego sanguine conjunctus erat.” Lavardin-i (L. XI, k. IV. f. 338): “proche parent de Scanderbeg.” Anonimi (k. XXII, f. 24, Veneti 1545) e ben kont dhe nip te Skenderbeut: “conte Giurizza suo nipote valor osissimo.” Nip nga nonjé moter, a nonjé vella, nuke na thote. Nofta ishte i biri i Gjin Muzakes dhe i Vllajkes.

qint te plagosur. Para se te pushonte beteja, dasma kishte marre funt. Mamica me dhénderin kishin ikur me nxitim ne Kruje. Irena me t' atin kishin marre udhen e Zadrines. Princet e tjere shkuan me vrap nga frika se mos i perfshinte dhe atá zegla e luftes. Gjemimi i kembánave, ulerimat e grave e te çiliminjve perhapne tmerrin ne fushen midís Krujes dhe Dúresit. Njerezia linin fushen dhe mbýlleshin ne fortesat, sikúr kishte rene mizeria turke ne Shqiperí. Ishte "ike t' ikim" nga te gjitha anet.

Lek Dukagjini u-sherua pas ca ditesh dhe ahere Skenderbeu i thirri qe te dy dhe me-zí i pajtój. Si do te shohim mé vone, pajtimi nga ana e Lek Dukagjinit ishte vetem per sy e faqe, se beri si beri, e mori gjakun me te pabese. Kjo dasme duhet mbajtur ment, se prej kesáj rúadhe lufta me Venetinc, dishfata e Beratit, dhe tradhesia e Moisiut, tri ngjarje qe ment e permbyrne Skenderbene.

Ne krye te Prillit, Skenderbeu zbriti ne Dibre, se kishte degjuar qe nje ushteri turke po aferohej ne kufiret. Po allarmi qe i pathemelte. Sulltán Muradi, dyke mesuar qe Huniadi gatitte nje ushteri te re per te marre gjakun e Varnes, desheronte t' a ndreqte punen me Skenderbene. I dergój pra Hajredín Bene si ambasador per te negociuar paqen pothua me ató kondita qe kish akseptuar i atí me 1421, domethene Sulltani do t' a njihte Skenderbene si princ te Krujes e te Matit, posá ky t' i

paguante haraç, t' i leshonte keshtjellen e Sfetigradit, krahinat e Dibres dhe fushen e Mokrenes. Hajredin Beu shtonte qe, po te mos i akseptonte ketó kondita, Skenderbeu do te dermohej si Huniadi ne Varne. Skenderbeu s' deshi me asnjé me-nyre te bisedonte per marreveshje mi keté baze, dhe keshilla e tij e perkrahu ne keté qendrim me nje ze. Sa per frikesimet, e ftonte Sulltanin te urdheronte e t' i vente ne pune.

Sulltani u-terbua nga kjo pergjigje kryelarte, po me gjithë deshperimin e tij, s' muntte as te vente vete, as te dergonte nonjë ushteri te forte kunder tij, gjithenjë nga frika e Hungarézevere, me te cilet s' kishte bere paqe pas betejes se Varnes. Dergój pra Firuz Pashen me nje ushteri te vogel prej 9,000, te gjithë kalores te çprovuar me porosi qe t' a pergjonte e t' a shtinte Skenderbene me nonjë pusi, kur hynte ne Maqedoni i çkujdesur per te plaçkitur. Keté here ushteria turke nuke ardhni nga Kosova ne Dibre te Poshtme, po nga liqeni i Ohrise ne fushe te Mokrenes, afer Dibres se Síperme.

Lajma e ardhjes se Firuz Pashes i vajti me kohe Skenderbeut, po jo mjaft shpejt sa te mblithte ushteri tjater veç asáj qe kishte ne dore, e cila perbehej prej gardes mbreterore, afró 3,500, prej te cíleve 1,500 kembes dhe 2,000 kalores (1). Fu-

1).—Ushteria e gatishme dhe e gjithenjeshme e

sha e hapur s' i jipte dore Skenderbeut keté here se ushteria e tij e vogel do te merrej neper kembe prej kaloresise armike. E futi pra Firuz Pashen ne nje pyll te Mokrenes, pertéj Dibres se Síperme, dhe atjé i dha beteje me 10 te Tetorit, 1445. Kaloresia turke, e penguar me çdo çap nga lisat dhe dushqet, e ndjekur dhe e pritur nga çdo ane prej Shqiptáreve, qe kishin zene te gjitha shtegjet, u-çkaterrua dhe mori syte, dyke lené 1,500 te vrare dhe 1,000 rober.

Vijtorja e Mokrenes, ndonesé shume m' e vogel se ajó e Torviollit, beri mé teper buje n' Evrope, ku vajti si nje ngushellim i mirepritur pas katas-trofes se Varnes. Krishterimi i Evropes gzohej qe vendin e Huniadit te mundur e zuri nje fushe-

Skenderbeut, veç garnizóneve te fortésave, duket nga kjó beteje dhe ishte a tri mije a tri mije e pese qint. Barleti (L. III, f. 68) i ben 3,500: "*Pedites, quorum mille et quingentorum erat numerus—jam et equitum duo amplius fuere—*" Biemmi (L. II, f. 90) i zbret me 3000: "*Scanderbegh trovavasi personalmente ai confini di Dibra colle sole guardie di mille fanti e due mila cavalli.*" Gjithashtú edhé Anonimi, i cili gjetke i ben 3500, ketú ne keté beteje i zbret me 3000 (k. VII, f. 12): "*Et Scanderbeg con li suoi duo mila soldati scelti a cavallo, et mille a piedi, andó a pigliare le stanze alli suoi confini.*" Pak mé siper Anonimi na thote qe Skenderbeu i dergój ushtaret e tjere me shpi, kur u-nís me 3000 te zgjédhurit per ne kufi: *Et ciascuno dipoi presa licentia, se ne ritornó a casa.*"

tár. Papa Eugen IX, i cili qante nat' e dite per mjerimin e Varnes, ku i u-përmbysne te gjitha pllaret ne nje pellk prej gjaku, me te marre lajmen e vijtores se Mokrenes, hodhi me nj' ane çdo hidherim, falenderoj Perendine me brohorí qe i dhá Krishterimit nje kryemprojtes tjater, i cili me fitimet kunder Turqve lavderonte pontifikaten e tij, i dergoj ambasadore te veçante qe t' a pergezojne, e t' i japin bekimet apostolike, t' i blatojne ndihmen e Kishes Katholike, dhe t' a shigurojne qe do te bente ç' t' i vinte doresh per te bindur mbreterit e krishtere t' a ndihmojne kunder armikut te perbashkme. Veç Papes, edhe mbreti Alfóns i Nápolit, i Sicilise dhe i Argones se Spanjes, kumandar i deguar i kohes se tij, deshi te lidhe miqesi me kumandarin shqiptár dhe i dergoj nje ambasador te veçante, te quajtur Pietro Dieri, qe t' i shpjere pergezimet dhe urimet e tij (1).

Ne krye te motit 1446, nje komisió, i perbere prej kryepeshkópeve te Tivarit e te Dúresit dhe disá prellatesh te tjere, vajti ne Dures per te pritur ambasadoret e Papes dhe te Alfonsit. S' andejmi, me nje eskorte kaloresie, bajlozet ardhe ne Kruje per te sallutuar yllin e ri te Krishterimit Evropján. Skenderbeu i priti me nderime te medhá, i ngar-

1).—Per ketó ambasada te Papes Eugen IV dhe te Alfonsit shih Biemmin, L. II, f. 92-93. Per ambasada pergezimtare nga ana e Venetise nuke behet fjale fare.

kój me dhurata dhe i percolli te kenaqur e te entusiasur. Per te kthyer komplimentin, Skenderbeu i dergój Papes Imzót Pjeter Perllatin, dhe At Pal Kuken, dhe Mbretit Alfóns Vrana Kontin dhe Zaharia Gropen. Ciladó prej ketyre dy ambasádave shpinte nga kater flámure turke per Papen dhe Alfonsin veç dhurátave te ndryshme dhe pláçkave te fitúara ne fushe te betejes. Kesh-tú nisi ne mes te Skenderbeut e te Alfonsit nje miqesí e ngushte, e cila u-rrít me kohe aqe sa Alfonsi u-bé m' i madhi e m' i forti perkrahes dhe mprojtes i tij. Ardhja e ketyre ambasádave, fitimi i dy miqve kaqe te larte, si Alfonsi i Napolit e i Spanjes dhe si Papa i Romes, kryembreti i Evropes, u-kremtuan prej Shqiptárove si vijtorja e tyre m' e madhe.

Vendin e Firuz Pashes keté mot e zuri Mustafa Pasha me 15,000 kalores, me urdher qe te mos i jipte beteje Skenderbeut, po vetem te hynte ne viset e tij pa pritur, e te plaçkitte, te diqte, te prishte e te therte. Ushteria turke kampój ne nje vent te forte, te quájtur Otonete, ne Dibre te Síperme. Pastáj Mustafá Pasha çoj nje pjese te ushterise per te plaçkitur me te djatht' e me te mengjer. Skenderbeu, dyke i pare Turqit, te perndare kesisoj, e goditi Mustafá Pashen pa pritur me nje ushterí prej 5,000, me 27 Shtatór, 1446, dhe dyke e gjetur te pagatitur, e dermój ne pak ore. Kampi i tere, me flámuret e me ushqimet

rane ne duar te Shqiptáreve. Afró 5,000 te vrame mbulonin fushen. Róberit ishin vetem 300, se Shqiptaret, te egersuar nga barbarite, qe kishin bere Turqit ne fushe te Dibres, nuke deshnin te zinin rober.

Pas kesáj dishfate, Sulltán Muradi i dha urdher Mustafá Pashes qe te rúanje vetem kufiret, dhe jo vetem te mos jape beteje, po as t' a leshonje ushterine per te plaçkitur.

Gezimi i vijtores se trete u-trubullua nga lajma e zeze qe Pal Dukagjini vdiq prej apopleksie, ne verse 61 vjetsh, passí mbreterój afró 40 vjet. Ishte nje princ i pajosur me te gjitha cilesite: bujár, besník, dorehapur, zemermire, i squar, i zoti, trim, qe meritonte nje mbreterí mé te madhe. Skenderbeu thoshte qe, sikúr te kishte dhe ca princet si Pal Dukagjini, Shqiperia do t' ish bere ne pak kohe shteti m' i lulezuar ne bote. Vulpiani, kryeqyteti i tij, kur hipi ne fron, s' qé veç nje keshtjelle e vogel dhe e varfer, qe s' kish mé teper se 1,500 ndenjes; kur vdiq, ish bere nje nga qytetet mé te pasur e mé te medhénj te Malesive, dhe kish mé teper se 15,000 ndenjes. Te gjithë ketá ishin mbledhur atjé me qeverimin e tij te urte dhe te drejte. Vdekja e tij, e cila ngjau ne funt te motit 1446, e hidherój shume Skenderbene, jo vetem se e kishte mik te ngushte, po se humbi nje aliát te forte, i cili me shembellen e tij dhe besnikerine e tij mbante bashkimin dhe lidhjen e konfederates.

Moti 1447 shkoj ne paqe dhe, natyrísht, Shqiptaret nisne te leftojne ne mes te tyre, si pas nje zakoni te vjeter e te paçrenjosur. Lek Dukagjini, i biri i Pal Dukagjinit, qe kishte zene tani vendin e t' et, ia mori gjakun Lek Zaharise dhe e lau borxhin qe i kish per até qe pesó j ne dasmen e Mamices. I shkreti Lek Zaharia Altisferi kish vajtur ne keshtjellen e Varoshit per te neneshkruar kontratin e marrteses me Irenen, te bijen e Gjerq Dushmanit, princit te Zadrimes, per te cilen u-bé ne Muzakiane beteja e gjákeshme qe pershkruam mé siper. Andrea Thopia e kish lajmeruar Princin e Danjes qe te ruhej, po ky s' ia vuri veshin, se s' ia merrte mendja qe Lek Dukagjini te sillej me aqé pabesí. Keshtú, pra, kur kthehej nga Zadrима, permés pyllit Kavineni afer Drinit, nje çete asasinesh, qe i kishin zene pusine, i rane prapa kurizit dhe vrane até dhe shoket e tij me Bozdarin, te nipin e Stefán Çernoviçit, princit te Malit te Zi, i cili qelló j te jete bashke si vellame.

Te gjithëve u ardhi keq per Lek Zaharine, i cili ishte nje trim i urte—aqe i urte sa munt te jete nje Gege Malesór—, i cili s' kishte dhene asnjé shkák per nje gje kaqe te poshter. Te gjithë e denuan sjelljen e pabúrreshme te Lek Dukagjinit, dhe asnjé s' ia vinte veshin kur çfajesohej, dyke thene qe u-shtrengua t' a bente keté vrasje per te shpetuar nje her' e mire nga pusite qe i vinte Lek Zaharia. Tere Shqiperia e dinte qe shkaku ishte,

se deshte te ç' gjakesohej per betejën e Muzakianes dhe per humbjen e Irenes, nga njera ane, dhe nga tjatra per te rrembyer principaten e Danjes, si u-dúk mé pastáj.

Me vdekjen e Lek Zaharise, i cili s' kishte femije, principata e Danjes mbeti pa zot. Trashgimtár legjetím i saj ishte Skenderbeu jo vetem si kryezót i Shqiperise dhe kryetár i Liges, po se Lek Zaharia ia kishte lenë Danjen edhe me nje traktét te veçante. Veç Skenderbeut i kerkonte Danjen edhe Lek Dukagjini, i cili dergój nje ushteri qe t' a zaptonte fortesen, po u-shtrengua te ike pa bere gje. Ne keté mes, per te ngateruar punen mé teper, hyri dhe Republika e Venetise. Princesha Bosa, e ema e Lek Zaharise dhe e motra e Vrana Kontit, s' dinte ngaha te kthehej. Per te leshuar fortesen ne duar te Lek Dukagjinit, vrásesit te Lek Zaharise, as fjale s' duhej bere. Mbetej pra Skenderbeu dhe Venetia. Skenderebeu dergój Vrana Kontin te merret vesh me te motren dhe ky e kishte mbaruar punen, kur pa pritur nje ushteri veneciane hyri ne Danje, e zaptój fortesen me ndihmen e ca Danjareve, dhe e shpuri Bosen ne Shkodre. Atjé Venecianet dhe Shkodranet me nje mije intriga dhe çpifje e hintne Bosen t' ia

1).—Il Conte Urana ch' era fratello di Bosa." Biemmi, L. II, f. 103.

falte fortesen Republikes se Venetise. Nje nga çpifjet ishte qe Skenderbeu e vuri Lek Dukagjini t' ia vriste birin qe t' i trashegonte principaten nje or' e mé pare.

Pabesia e Venetise e zemeró j Skenderbene, i cili thirri Keshillen e Liges dhe proponó j t' i deklarojne luften Venetise me nje here. Ne keté u-kundershtua Vrana Konti dhe Vlladán Givrici, te cilet ishin te mendjes qe puna te ndreqej me te mire, se Shqiperia e vogel s' munt te kishte luften ne dy balle, ne lindje kunder Turqve dhe ne perendim kunder Venetise. Te gjithë te tjeret ishin per luften, se u dukej qe Venetia dhe Turqia kishin nje marreveshje te fshehte per te coptuar Shqiperine, si ne kohe te Bálshëve, dhe ne keté nuke gabóheshin. Keshtú u-perfundua lufta, me qe kjo ish i vétëmi shpetim. Lek Dukagjini mbeti neutrál; Pjeter Spani, Princ i Shales dhe i Shoshit, dhe Gjerq Dushmani, Princ i Zadrimes múare anen e Venetise; dhe ky, duket ish qellimi i Republikes Veneciane, t' a perçante e t' a prishte Ligen e Princërve Shqiptare dhe t' i vinte te ziheshin midis tyre.

Skenderbeu la Vrana Kontin me nje ushteri prej 4,000 kunder Mustafá Pashes, dhe ay vetë nisi te mbledhe ushterine kunder Venetise. Arianti i dergó j 3,000; Theodór Korona 600; Stefán Çernoviçi 400; Andrea Thopia 300; dhe princërit

e tjere, te gjithë bashkë, 500 (1). Ushteria e Skenderbeut e tere arriu 14,000, gjysma kaloresi dhe gjysma kembesi. Pa humbur kohe, Skenderbeu botoj nje manifeste, ku deklaronte shkakët e luftes, dyke shkruar veçanerisht mi piken qe kjo ishte lufte per te shpetuar Shqiperine nga coptimi më teper se sa per te marre Danjen dhe ne krye te motit 1448 u-nis kunder Shkodres, ku Venecianet kishin mbledhur ushterin' e tyre. Me t' arrire perpara Danjes, e ftój kumandarin e saj t' a leshonje fortesen. Aý refuzój, dhe ahere Skenderbeu e bllokój Danjen me shpresen qe t' a merre me urí. Nga ana tjater, bllokój edhe fortesen e Dúresit, e cila ishte ne dore te Veneciáneve.

Skenderbeu, i lajmeruar prej Vrana Kontit qe Turqit kishin nisur te levizin ne kufi, la nje ushteri prej 4,000 per te vazhduar bllokaden e Danjes, dhe aý vete me restat e ushterise kapexeu Drinin dhe me flámure te hapur bariste kunder Shkodres. Nje ushteri veneciane, e perbere prej 1,000 Italianesh, afró 3,000 Dalmatianesh, dhe 11,000 Shqiptarësh, po e priste nene kumanden e Daniél Juriçit, kumandarit te Shkodres, i cili ishte ne krahun e djathte me Dalmatianet; Bartholomé Umoja nga Shkodra ishte ne krahun

1).—Ketó números qe na i jep Biemmi (L. II, f. 110) tregojne sa pak e ndihmonin Skenderbene Aliatët e tij ne kohe te rezikut.

e mengjer me Italianet dhe Shkodranet; Simón Vullkatanja dhe Andrea Umoja ishin ne qendre me Malesoret. Skenderbeu, dyke mesuar nga informatoret keté regullim te ushterise armike, mori kumanden e krahut te mengjer me garden mbretore kunder Daniél Juriçit; ne krahun e djathte vuri Moisine me Dibranet, dhe ne qendre Tanúsh Thopine me ushterite aliata. Pllani i betejës ishte qe, posá te tronditej krahu i djathte i ushterise veneciane, Tanúsh Thopia dhe Moisiu te goditnin qendren dhe krahun e mengjer.

Pak kohe si u-ndés beteja dhe nisi te epet krahu i djathte i Veneciáneve, Tanúsh Thopia dhe Moisiu e dermuan qendren dhe krahun e mengjer te armikut, dyke zene rober Simón Vullkatanjen dhe Andrea Umojen. Ahere Daniél Juriçit s' i mbetej veç te ikte a te rrethohej e te zihej rop. U ra kémbeve, pra, dyke lene afró 2,500 te vrare dhe 1,000 rober. Nga ana e Shqiptáreve mbetne afró 400 te vrare, mé te shumet nga krahu i djathte i Skenderbeut, ku u-bé beteja mé e rende. Skenderbeu e ndoqi ushterine veneciane kamba kembes gjer ne dyer te Shkodres. Atjé múndesit paraduan nene muret e forteses, dyke u-tallur me Shkodranet dhe dyke u treguar robrit qe kishin zene. Shkodranet benin sehir nga kesh-tjella, po s' guxonin t' i ngisnin tállesit nga frika se mos pesonin gje róberit e tyre. Pas kesáj shkene homerike, me qe afronte dhe nata, Skenderbeu ur-

dheró j ritiraten dhe ushteria e tere u-kthye ne Danje.

Kjo beteje u-fitua me 23 te Korrikut, 1448, dhe e lartesó j famen e Skenderbeut ne Evrope mé teper se te gjitha vijtoret qe kish fituar nga Turqit. Skenderbeu besonte qe pas kesá j beteje, Danjaret do te jípeshin, po u-genjye. Kumandari Danjes Nikó ll Moneta nga Shkodra refuzó j t' ia dorezon-te fortesen. Pasó j, pra, bllokada, se Skenderbeu, dyke mos patur artilerí per te rrahur keshtjellen, s' kishte asnjé shprese qe t' a merrte me force. Ne keté mes, Skenderbeu leshó j te gjithë robrit veneciane dhe mbajti vetem te dy kumandaret, Simonin dhe Andrene, te cilet i dergó j ne keshtjellen e Petralbes. Nga ana tjater nisi te rindertonte ne token veneciane, përtë j Drinit, fortesen e Balshit, fshatit lindó r te Bálshëve, i cili ishte pri-shur dhe shkretuar. Ky fshat ishte dymbedhjetë mile nga Shkodra, pesë mile nga Drishti, një tja-ter fortesë veneciane, dhe pesëmbëdhjetë mile nga Danja. Qellimi i Skenderbeut ishte t' a mbante keté keshtjelle si një penk e një çperblím per Da-njen, te pasonte bllokaden e kesá j s' andejmi, dhe t' a kishte si baze operatash kunder Veneciáneve. Kur ushteria po ndertonte keté fortesë te re, si një vindikate historike te Bálshëve qe u-shtypne prej Veneciáneë dhe Turqve, Skenderbeu shkoj te pi-qej me Dukagjinet, te cilet kerkonin te pajtohe-shin me té, dyke lene ne Balsh e ne Danje Hamzen

dhe Marín Spanin. Ne këtë mes, Hamza goditi fortesen e Drishit pas kokës së tij dhe u-praps prej kumandarit të saj Kont Andrea Engjellit, dyke lene 43 të vrarë. Që të çgjakesohet, Hamza i vuri zjarrin krahinës së Drishtit. Kur u-kthye, Skenderbeu e qortoj rrepte Hamzen për këtë veprim dhe sjellje, që ishin kundër uredherit të tij.

Mi këtë e sipër, Turqit, të cilët ishin në marrëveshje me Venecianët nisën ofensivën dhe Vrana Konti, i shtrenguar keq prej Mustafá Pashes, thirri me nxitim Skenderbeun, i cili shkoi me vrap në Dibër. Për bllokadën e Danjes dhe për garnizonin të Danjes la një ushtri prej 5,000 nën Hamzen dhe Marín Spanin.

Ushtria turke prej 15,000 nën Mustafá Pashën kishte hyrë nga ana e Ohrisë në Oranik të Dibërës së Síperme, kur Skenderbeu, të cilin ai e kujtonte në Danjë, i doli përpara me një ushtri prej 6,000. Turqit paguan për mosmarrjen e Danjes. Beteja u-bë më 14 të Tetorit, 1448. Nisi me një dyel homerik, në të cilin Pal Maneshi shtriu për dhënë një kabadaí anadollák dhe mbaroj me dishfaten e plotte të ushterisë turke. Mustafá Pasha humbi afër 5,000 të vrarë, 15 flámure dhe tërë kampin. Atë vetë me dymbëdhjetë oficerë të lartë e zuri rop Moisiu të nësermen në fushën e Rethes, dy milë larg Oranikut. Nga oficeret rober, si dhe nga dokumentat e shtabit turk, që i ranë në dorë, Skenderbeu mori vesh që Venetia i

kishte ftuar Turqit t' a goditnin, kur i kish duart te zena ne Danje.

Kur Skenderbeu leftonte ne Oraník, Venecianet me nje ushteri te forte u-nisne kunder fortetes se Balshit, kumandár i se ciles ishte Marín Spani. Ky, i lajmeruar prej te vellajt Pjeter Spanit, i cili ishte me anen e Venetise, dhe dyke pare qe ishte e pamundur t' a mpronte keté fortese, e cila s' ish édhe ndertuar mire, e neveriti ne fatin e saj, passí e hoqi tere ushterine perketej Drinit. Venecianet e rrezuan dhe e sheshuan krejt fortessen e Balshit.

Lajma e prishjes se Balshit i arriu Skenderbeut naten pas betejes se Oranikut. Me vrap u kthye perpara Danjes dhe ay, i cili e kish qertuar Hamzen ca kohe mé pare, i vuri zjarrin krahines se Shkodres per te çgjakesuar Balshin dhe pabesin' e Venetise qe ftoj Turqit kunder tij. Nga ana tjater, nisi t' a rrahe Danjen dhe Dúresin me artilerine medievale qe kishte dhe per çudí, sikunder mesojme dhe nga arshivat e Venetise, qe te dyja ketó fortesa ishin me te rene e siper, kur Senati i Republikes veneciane i trembur i kerkój paqe Skenderbeut. Delegatet veneciane Paulo Loredano dhe Andrea Venieri kishin patur urdher qe te benin ç' t' u vinte doresh qe t' a thýenin Skenderben' e *tmerruar* (1); te lajmeronin

1).—“Il formidabile”.

Sulltán Muradin që t' i binte prapa kurrizit e t' a vente midís dy zjarresh; po te vononte ardhja e ushterise turke, t' i zgjatnin negociatat e t' a vinin ne gjume Skenderbene, dyke i kujtuar miqesín' e vjeter te Kastrióteve me Venetine dhe perkrahjen morale që i kish dhene Republika ne Kuvendin e Leshit; po te mos vinte ushteria turke, te benin paqe me çdo menyre (1). Ushteria turke ardhi e u-thye ploterisht, dhe s' kishte mé asnjé shprese, te paken até mot, që te shtypej Skenderbeu i *tmerruar* midís mókrave turko-veneciane. Perkunder, po te vonohej pagja dhe ca kohe, Venetia do te humbiste Dúresin e Danjen dhe pas atyre nofta te gjitha keshtjellat që kishte ne Shqiperí. Po as Skenderbeu s' muntte t' a zgjatte luften me Venetine gjer ne funt, se até dite i ardhi lajma që Huniadi u-dermua krejt prej Turqve ne fushen e Kosoves ne nje beteje te tridíteshme me 17-19 Tetór, 1448, ku humbi tere ushterin' e tij, dhe Sulltán Muradi, i cili tani i kish duart te lira, po gatitte nje ushteri te madhe kunder tij. Keshtú, u-negociua dhe u-neneshkrua paqa ne Lesh, ne dimer te motit 1448, midís delegáteve veneciane, Paolo Loredano dhe Andrea Venieri, dhe delegáteve shqiptare, Andrea, peshkóp i Krujes, dhe Gjerq Pellini, abát i Shen Marise ne Ron-

1).—S. Romanin, Storia Documentata di Venezia, vell. IV, f. 243-244.

déc. Konditat e paqes ishin ketó: Venetia mban-
te Danjen, po si çperblím i leshonte Skenderbeut
nje cope vent mé te math anes Drinit, te quájtur
Buzegjárperi, dhe do t' i pagúante 1,400 dukate
per mot; alianca dhe traktetet e vjetra tregetare
perseríteshin (1). Republika veneciane u-kenáq
aqe shume nga kjo paqe e nderçime dhe e papri-
tur pas nje dishfate ne fushe dhe pas rezikut, ne
te cilin ndódheshin Dúresi dhe Danja, sa votój
me nje ze qe emri i Skenderbeut te shkruhet ne
libren e arte te bujáreve te Republikes. Andrea
Venieri u-dergua si ambasador' i veçante ne Kru-
je qe t' i dorezonte nje kopje te kesáj rezollute dhe
emerimin e tij si kryekumandár i nderit i ushte-
rive veneciane ne Shqiperí.

Lavdia e kesáj fushate ne dy balle ishte e
pakufishme. Skenderbeu dolli mundes kunder
dy fuqive mé te medhá te kohes ti, Turqise, qe
ishte ne steré si Gjermania perpara motit 1914,
dhe Venetise, qe ishte ne det si eshte Inglia sot.
Nga ana tjater, Shqiptaret, te cilet ndódheshin
nenehien e Venetise, i mbajtin merí Skenderbeut
vjete me radhe per demet qe u kishte bere ne ko-
he te kesáj lufte.

Dishfata e Oranikut e bindi Porten e Larte
qe Skenderbeu nuke thyhej me ushterira te vogla
dhe ishte nevojte te vente vete Sulltani me tere

1).—Shih Romanin, vell. IV, f. 243-244.

ushterine turke kunder tij. Pas betejes se Kosoves Sulltán Muradi II e ktheu tere kujdesin e tij per te shtypur Ligen e Princerve Shqiptare. Skenderbeu mori te gjithë masat e nevojshime per te mprojtur vendin. Dergój Pal Kuken ne Napoli qe t' i kerkonte ndihme Alfonsit t' Aragones. Moisiu u-dergua ne Dibre; arkimandriti Pjeter Perllati ne Sfetigrad; Hamza Kastrioti ne Stellúsh. Tanúsh Thopía ne Petralbe; Muzaka i Angjelines ne Tornáç (1); Vrana Konti me nje garnizón prej 4,000 dhe me te ngrena te mjafta per 16 muaj mori kumanden e Krujes; ne çdo pike strategjike u-dergua nje gjeneral qe te kujdesej per mprojtjen e saj; aý vete, nat' e dite kaluar, shkonte nga njera fortese ne tjatren, permiqyrte dhe drejtonte pregatitjet. Fusharaket múare urdher te mbylleen ne keshtjellat.

Passí i forcój te gjitha fortesat me garnizone, Skenderbeu me 12,000 ushtare u-nis per ne Dibre dhe Sfetigrád. Mb' udhe u-póq me Moisine, i cili e lajmerój qe Sulltán Muradi kishte ne ment te goditte mé pare Sfetigradin dhe pastáj Krujen. Garnizoni i Sfetigradit perbehej prej afró 2,000 ushtaresh Dibrane dhe Sfetigradare, nene kumanden e Pjeter Perllatit. Skenderbeu vizitój fortifikatat e Sfetigradit dhe mbeti i kenaqur nga

1).—Biemmi e quan keté fortese *Tornacio*, L. III, f. 151; volaterrani *Ternacium*, Lavardin, Préface.

pregatitjet e Moisiut. U foli ushtëreve që t' u japë kuraje për të mprojtur kycin e Shqipërisë dhe shkoj, pasi i dhuró j Pjeter Perllatit dy jatagane të punuara me mjeshtëri, dhe një shqyt kryetarit të Sfetigradëve Martín Fersçit.

Ne krye të Majit u-dúk kryerojtja e ushtërisë turke përpara múreve të Sfetigradit dhe më 14 t' atí múaji arriu Sulltán Muradi me një ushtëri prej 80,000, me dy topa të medhénj që hithnin gjyle 200 oke të renda dhe me metál për të derdhur topa të tjere. Topi dhe dyfeku u-perdore për heren e parë në Shqipëri në rrethimin e Sfetigradit.

Sulltán Muradi e ftó j Pjeter Perllatin që të jipet, po ky refuzó j, dhe më një here nisi rrahja e fortesës me top. Pas një bombardimi prej tri ditësh u-çá një pjesë e ledhishtës dhe u-leshuan Jeniçeret në një sulmë të pergjithëshme. Trimat dibrane i thyen ketó sulma, njëren pas tjetres, kur Skenderbeu se jashtmi s' e linte ushtërinë turke të qete as natë, as ditë.

Më 10 të Majit kishte hequr në pusí një trup kaloresie turke prej 2,000 në grykë të Rovikut dhe e kish coptuar. Në fund të Majit një ushtëri turke vajti për të zaptuar keshtjellen e Stellushit, të cilën deshnin t' ia dorezonin 200 tradhetore turq, të kthyer të krishtere më 1443. Skenderbeu, i lajmeruar për këtë komplot, arriu më vrap në fortesë, i varri të gjithë komplotistët dhe zuri pu-

sine per te pritur ushterine turke qe afrohej nene kumanden e Ibrahim Beut, i goditi ne fushe te Talmiranes dhe u dha arratine me humbje te tmerruara. Me 22 te Qershorit goditi naten ushterine rrethojese, dyke shtrire 3,000 Turq te vrare, dyke rrembyer 6 flámure e disá qindra kuaj, e dyke u kallur tmerrin armiqve. I trembur nga ketó goditje te papritura, Sulltán Muradi dergój Firuz Pashen me 18,000 ushtare per te ndaluar Skenderbene t' i ngase rrethojesit kur t' i binin Sfetigradit. Skenderbeu qe t' i kete duart te lira, i dolli perpara Firuz Pashes qe t' a qeronte nga mezi. Beteja ishte me te nisur, kur Firuz Pasha dolli ne shesh dhe e provokój Skenderbene ne dyél. Me kot oficeret e tij perpíqeshin t' a mbanin. Skenderbeu u-leshua mi té, dhe gjer sa te merrej vesh ç' ngjiste, e shtriu Firuz Pashen te vrare perdhé. Ushteria turke, e ngrire nga humbja e kumandarit, s' mundi t' u bente balle Shqiptáreve shume kohe, dhe mori arratine, dyke lene 4,000 te vrare ne fushe.

Pikerisht até dite Sulltán Muradi, ne nje sulme te pergjitheshme kunder forteses, humbi, veç te plagósurve, 7,000 te vrare. Gjer ne funt te Korrikut, humbjet turke kishin kaperxyer 20,000, dhe u-dúk çkoqur qe Sfetigradi nuke merrej dot. Sulltán Muradi gatitej t' a ngrente rrethimin e te kthehej ne Ederné, kur nje tradhetór ia dha fortesen pa beteje e pa derdhur asnjé pike gjak. Ne

te vétemin pus te Sfetigradit, nga i cili pinin uje ndénjesit dhe garnizoni, tradhetori, i paguar prej Turqve, hodhi naten nje qen te ngordhur. Dibranet bullgare dhe orthodoxe s' deshnin te pinin uje nga ky pus me asnjé menyre. Me kot kumandari, passí e qerój pusin mire, piu vete uje qe t' ua kthente mendjen; me kot Sfetigradaret me radhe pine uje pas kumandarit. Dibranet bullgare s' túndeshin dhe keshtú s' mbetej veç te vdisnin nga etja, a t' a leshonin fortesen. Zgjodhe te dyten. Derguan parlamentare dhe i proponuan Sulltán Muradit t' ia dorezojne fortesen me konditen qe t' i linin te shkonin jashte me armet dhe me plaçkat e tyre. Sulltán Muradi akseptój konditat e tyre me gezim te math dhe me 31 te Korrikut Dibranet me kumandarin e tyre dúalle jashte dhe ushteria turke hyri ne Sfetigrád.

Ketá Dibrane nga Dibra e Síperme ishin Bullgare nga raca dhe orthodoxe nga feja, sikunder na thote Barleti (1), dhe jo katolike, siç ishin pothua te gjithë Shqiptaret qe nga koha e Bálsheve. Po

1).—“Nec profecto mirum cuiquam esse videatur, si Dibrenses hac sua levissima superstitione adducti, in hanc delapsi dementiam, hujusmodi errorem commiserint, cum ii non tantummodo superstitiosi, verum etiam haeretici sint, fuerintque semper (hae nempe contagiones, sive morbi connexi sunt inter se, et afines). *Sermo enim hujus gentis Slavomes est, cujus*

gene gjysme te shqiptarezuar dhe te lidhur me nje besnikeri te patrounditur me shtepin' e Kastriotëve. Per fat te keq te Skenderbeut, kishin supershtiten te mos pinin uje e te mos hanin gjelle, qe kishte ardhur ne qasje me kufome njeriu a bagetie, dyke besuar qe kalbesia e kufomes do t' u shkonte nga trupi ne shpirt.

Skenderbeu u-trondit aqe shume, kur i vajti lajma e kapitulates se Sfetigradit, sa u-mbyll ne tenden e tij dhe vendosi t' u jape nje mesim te tmerruar Dibraneve bullgare qe ia leshuan for-

sermo et lingua (ut nobilissimi scriptorum tradidere) latissima, in varias, diversasque sectas diffusa, et sparsa est. Nam ex Sclavonibus alii Romanam sequuntur Ecclesiam, ut Dalmatae, Croatini, Carni, ac Poloni, alii Graecorum errores, et ineptias, ut *Tribali, qui et Bulgari dicuntur.*" Barleti, L. V, f. 141.

"La guarnigione era, come sopra ho detto, composta da *Dibresi* di *Dibra superiore*, il qual paese quantunque soggetto a Scander-begh non era però abitato da gente albanese come la *Dibra inferiore*, ma da *Bulgari*, o sia Serviani. Professava bersi questo popolo la Religione Cristiana, ma corrotta dall'eresia, e non conforme ai dogmi della *Chiesa Romana* ch' erano creduti dagli *Albanesi*, e seguiva con una specie di fascino molte superstizioni. Una delle quali era di non osare giammai bere, ne mangiare di tutto ciò che avesse toccato corpo morto di uomo, o di bestia, immaginandosi che quella cosa lor lasciasse una corruzione dentro il corpo che passasse insino all'anima." Biemni. L. III, f. 192.

tesen armikut per nje qen te ngordhur. Po kur Pjeter Perllati, i thyer e i dermuar, i dolli perpara, ne krye t' atí garnizoni prej trimash, qe nuk i mundi forca po supershtita, dhe kur te gjithë me Sfetigradaret e perlotur i rane ne gjunje, u-mallengjye dhe i shkoj tere zemerimi. I fali, dhe as e hapi gojen qe t' i qertonte, po qe ahere kurre nuke vuri mé Dibrane bullgare per te mprojtur nonjë fortese.

Kyçi dhe kryeporta e Shqiperise ish taní ne duar t' armikut dhe asnerí nuke dyshonte qe Sulltán Muradi, passí t' a forconte ushterin' e tij, do t' i binte Krujes. Po kjo nuke ngjau. I lodhur dhe i deshperuar nga humbjet e medhá, Sulltán Muradi, passí e ndreqi fortesen e dermuar dhe la nje garnizón prej 2,000 Jeniçeresh me nje grup te forte prej kollonistesh turq, u-ngrit me tere ushterin' e tij ne krye te Gushtit dhe u-kthye ne Ederné per te gatitur shpediten e dyte dhe te funtme kunder Skenderbeut.

Kjo ikje u dha Shqiptáreve pershtypjen qe Turqit nuke do te kthéheshin ne Shqiperí per shume kohe, dhe hobori i Krujes deshte t' a festonte keté ngjarje, dyke marrtuar Skenderbene me te bijen e Arianitit te Kanines, i cili kishte derguar mblese per te negociuar keté marrtese. Po Skenderbeu ish i mendjes qe s' ishte koha per marrtese sa Sfetigradi ish ne dore t' armikut dhe sa ish frike qe Sulltán Muradi te kthehej veren

e pritme per te goditur Krujen. Mé ne funt, i shtrenguar prej miqve, u-zotua qe marrtesa do te behej posá te fitohej prape Sfetigradi. Nisi, pra, me nje here pregatitjet per keté shpedite. Ne syt' e Evropes, me gjithe humbjen e Sfetigradit, Skenderbeu quhej sikúr e fitój fushaten, posá Sulltán Muradi u-shtrengua te hiqej pa hyre mé thelle ne Shqiperí. Vullnetare frenq, gjermane, italiane dhe dalmatiane po vinin dite per dite dhe bashkoheshin me ushterin' e tij. Ketá súalle ca dyfegje dhe topa te vegjel. Arianiti i dergój 4,000 ushtare dhe 10,000 dukate; Alfonsi i Nápolit 1,200 ushtare me nje shumice te madhe ushqimesh nene kumanden e Giliberto Ortofano's. Zaharia Gropa, qe kish vajtur te kerkonte ndihmen e Papes Nikóll V (1447-1455), u-kthye, dyke sjelle vetem zotime, levdata dhe bekime apostolike. Me 25 te Shtatorit, 1449, me nje ushteri prej 18,000, midís te cíleve 50 artileriste frenq, Skenderbeu e rrethój Sfetigradin, po puna nuk i vajti mbare aspák. Dy sulma te pergjitheshme, ne te cilat vullnetaret gjermane treguan nje trimeri te madhe (1), u-prapsne me humbje te renda; nonjë tradhetór ne fortese nuk u-gjént; shirat e vjeshtes i benin operatat te pamúndeshme; lajmat nga te gjitha anet s' lenin asnjé dyshím qe Sulltán

1.)—"Nesciis cedere ac ruentibus in ferrum Germanis." Barleti, L. VI, f. 150.

Muradi do te kthehej prape ne Shqiperi; dhe kesh-tú me 26 te Tetorit, 1449, Skenderbeu u-shtren-gua t' a ngrente rrethimin e Sfetigradit, passí hum-bi permí dy mije te vrare dhe ca mé teper te plagosur.

Ne krye te motit 1450 Skenderbeu humbi edhe Beratin. Puna ngjau keshtú. Theodór Ko-rona Muzaka, dyke mos patur asnjé trashegimtar ia fali Beratin Skenderbeut me testamént, dhe kur ish me te vdekur e siper, e ftój qe te dergon-te nje ushteri qe t' ia dorezonte fortesen. Sken-derbeu çoj Pal Maneshin me 800 ushtare. Po Pasháj i Gjirokastrës, me te degjuar keté gje, mblodhi nje ushteri te madhe, hyri me tradheti naten ne qytét, kur garnizoni dhe ndénjesit flinin qetesisht dhe e zaptój keshtjellen pothua pa der-dhur gjak. Pal Maneshi u-zu rop dhe u-leshua pas-si u-çperblye prej Skenderbeut per 500 dukate. Theodór Koronen e ngritne Turqit nga shtrati i vdekjes dhe e varre ne trek te qytetit (1).

1).—Per humbjen e Beratit shikó Biemmin, L. III, f. 225. Lehtesia, me te cilen u-muar Berati, nje fortese natyrale, e cila n' até kohe munt te mprohej shume lehte, le udhen te hapur per hipotezen qe princet e Myzeqese dhe disá krere te Beratit kishin gisht ne tradhesi dhe ishin ne marreveshje me Turqit kunder Skenderbeut. Keté hipoteze e forcón fakti qe, pak kohe pas-táj, Skenderbeu e aneksój tere principaten e Myzeqese. Berati, sikunder pame mé siper ishte nje keshtjelle e

Humbja e Sfetigradit dhe e Beratit, njera pas tjetres, dhe lajmat e pregatitjeve të mëdha të Sulltan Muradit, i trempne aqë shumë Shqiptarët sa nisne të humbasin çfaredó shprese dhe ishin të shigurte që edhe Kruja do të pesonte gjithatë mjerim dhe që, me ardhjen e dytë të Sulltan Muradit, fati i Shqiperisë ishte i shiluar.

Per të shtuar deshperimin, të gjithë aliatet e neveritne Skenderbëne në këtë periudë kritike. Arianiti, i zemëruar që Skenderbeu e shtynte për më tutje marrtesën me bijen, refuzó j' i dergonte ndihmë. Skenderbeu u-perpóq t' a zbutte dhe t' ia mbushte koken që s' muntte të bente dasmë, si humbi Sfetigradin me Beratin, dhe kur gjith-aý rezík i turej Krujes e tere Shqiperisë; i zotohej që marrtesa do të bëhej pa vonim, posá të shkonte furtuna që aferohej, po Arianiti s' deshte të degjonte asnjë nga këtë arsye: A dhender thoshte, a s' ka ndihmë. Ngulma e Skenderbeut për mos-marrtesë, si do të shohim më vonë kishte dhe një tjetër shkak me rëndësi kryesore: ishte frika se mos zemerohej, nipi i tij Hamza Kastrioti, i cili kishte shprese t' i zinte kembën sa kohë Skenderbeu s' kishte bij të tijte. Gjithatë shprese

Muzákeve, dhe këtë pa dyshim u-egersuan kur ushtëria e Skenderbeut hyri dhe e zaptó j. Për të marrë gjakun, Muzaket ftuan Turqit dhe i ndihmuan për të rrembyer Beratin, nofta me shpresën që do t' ua jipnin atyre. Turqit e múare dhe e mbajtín për Sulltanin.

e kishin pa fjale dhe te níperit nga motrat, te cilet ishin nonjë dyzine. Dyke u-marrtuar pra ne keté rasje, e cila pa dyshím s' ishte per dasme, Skenderbeu do te futte zjarrin ne shtepí te tij. Kesh-tú pra marrtesa u-la me nj' ane dhe Arianiti mbe-ti i ftohur dhe i armiqesuar. Venetia dha per shkak pagen qe kishte lidhur me Turqine dhe ne-ne rogós shtynte kreret shqiptare qe t' a neveritin Skenderbene a t' i bien e t' a dermojne me keté rasje; Arianiti i egersuar u-emerua keté mot prej Senatit te Republikes kryekumandár i ushterise veneciane me titullin i *shkelqýeri* (1) dhe u-vu ne krye te príncerve shqiptare te zemeruar kunder Skenderbeut. Mbreti Alfóns i Nápolit, miku i tij m' i mire, qe i dergój ushtare dhe ushqime per te rizaptuar Sfetigradin, taní qe ishte ne rezík kryeqyteti dhe tere mbreteria e tij, nuke mundi t' a ndihmonte me gjithe deshiren e tij. Kryepeshko-pi i Tivarit, qe kishte vajtur ne Rome, nuke solli nga ana e Papes Nikóll V veç bekime apostolike dhe shigurime qe Perendia kurre nuke do t' a neveritte Skenderbene, te cilin e kishte mprojtur gjer ahere. Vetem Dukagjinet dhe Thopíat e Dúresit i derguan ca ushtare te pake. Dyké qene ne ne-voje te madhe per pará, mori nje hua nga ca tregeta-re Raguzane dhe Napolitane, te cíleve u dha mi-

1).—"Magnificus." Shih Hahn, Reise, vell. 16, f. 113.

nat e kripes që t' i punonin për hesáp të tyre gjer sa t' u lahej borxhi.

Paniku mbreteronte në tërë Shqipëri. Tmerri i bente njerezine të shikonte kuçedra dhe fantazma me sy hapur. Makthi u kishte shkelur të gjithëve në gryke e në kraherór. Me sy të vrrë e të perlotur, po pútheshin njeri me tjetrin, dyke qarë e dyke vajtuar, sikúr píqueshin për herë e funtme. Afër Petrelles ishin parë dy ushterira fantastike, me arme të ndríquime prej ari, që u-perpoqne në erë me një oshetím shurdhonjes prej trumbetásh; pranë Krujes, disá net me radhë, ishin dukur me míjera lubira, që nxirnin flagë nga sytë dhe nga goja, dhe që i vinin rrotull forteses, dyke dashur t' a perpijnë; në Branteshkoze, në mes të ditës, ishin parë tri hena, që ndritnin aqë sa dhe díelli, kur nga ana e lindjes krisi një furtunë me bumbullima, me shkrepstima e me rruferë, ndonesé ishte dimer; në Muzakiane kishin të rënë shí me gurë; Drini në Rubrë dhe Ishmi në Gjate qënkeshin skuqur e po rritnin gjak të mpiksur; në Petralbë, flámuri i keshtjelles ishte djegur prej zjarri të rënë nga qielli; në Thornaç një foshnjë prej gjashtë muájsh paske berrtitur me llahtarí: "Ardhi Turku!"

Skenderbeu, i trembur më tepër nga frika dhe deshperimi i njëresve të tij se sa nga reziku turk që i varrej mi koke, si u-keshillua me pesh-

kopin e Drishtit (1), beri këtë maryfét që t' ia sillte pópullit shpirtin në vent: Passí përhapí me të gjithë anet që kishte një lajme gazmore, i mblo-dhi të gjithë oficeret, tërë ushterinë dhe pópullin në një fushë të hapur, hipi në një brek dhe u tregój këtë enderr: “Naten e shkuar, kur flinja, pa-she Shen Gjergjin, të veshur me armë që shkël-qenin më tepër se rezet e diellit, hipur mi një ka-le, që dukej sikúr ishte zjarr i tëri, me një shpatë të artë çveshur në dorë, i cili më tha të jem burrë, se do t' a munt Sulltán Muradin dhe ushterin' e tij të tmerruar ashtú si kam dermuar dhe gjenera-let e tij; më tha që krahu i Perendisë do të më mpronjë mua dhe pópullin tim, sa më tepër të na shtohen reziket; që është e shkruar në qiell të rronj e të vdes mbret i Shqipërisë, dhe që mizerít' e Anadollit perpiqen me kot të më tundin nga fronti i stergjýsherve; pastáj Shen Gjergji zgja-ti dorën e m' a dha shpatën e ndrícime me këtë fjale: Merr-e këtë shpatë, armë që t' a dergón ve-të dorë e Perendisë, dhe me këtë shtrih-i në kembet e tua të gjithë armiqtë, që leftojnë Shqipërinë dhe Krishterimin”

Peshkopi i Drishtit dhe prellatet e tjere e mbuluan me dorëtrëkitje dhe brohorí énderren e çuditëshme të Skenderbeut dhe po pergezonin

1).—Pal Engjëlli, i cili pastáj u-bé kryepeshkóp i Dúresit.

njeri-jatrin qe Perendia e kujtoj Shqiperin' e mjere dhe e mori nene mprojtje kunder barbáreve t' Asise. Pastáj u-ngrít nje Peshkóp dhe tregój qe kishte pare ca net mé pare ne enderr vete Sulltán Muradin me nje tufe Pashallaresh, te lidhur me vargónj, qe i lúteshin Skenderbeut me gjunje t' u falte jeten. Nje tjater prellát tregój qe kishte pare fushat afer Krujes te mbulúara me kufoma prej Turqsh. Dy prellate te tjere treguan qe kishin pare, tri dit mé pare, jo ne enderr, po me sy hapur, nga mezi i nates nje tokice engjejsh, te radhitur dy nga dy, me qirinj te ndezur ne dore, qe kendonin litanira dhe i lúteshin Perendise qe t' a marre nene mprojtje Shqiperin' e neveritur. Ketó éndera jo vetem ua nxúare friken Shqiptáreve, po dhe i shiguruan ploterísht qe e kishin luften te fituar, dhe qe e kishin kapexyer rezikun (1).

1).—Panikun e pópullit, énderren e Skenderbeut dhe vizionet e prelláteve na i tregón si me te tallur Biemmi (L. III, f. 227-230), te cilit here-here i mungón hollesia. Mé te shumate e ketyre, qe i kish kenduar ne histor-n' e Tivárasit, i mban per vete, dyké shtuar qe ató qe na transmetój jane te mjaftta: “ *e molti altri casi simili in favola, ed in ispavento sono raccontati dall' Antivarino, i quali is tralascio, sembrandoni d' averne riferiti a sufficienza.*” Merret vesh lehte qe ketó informata jane te paçmúara, se he-dhin drite mi shtetin e mendjes se Shqiptáreve dhe lene udhen te hapur per hipotezen qe Skenderbeu shikonte vizione dhe degjonte zera prej qielli si kryetri-

Si u-mbýll kjo plage, Skenderbeu beri pregatitjet e nevojshime dhe priste qetesisht ardhjen e Sulltán Muradit. Kur mesój qe ushteria turke ishte nisur nga Ederneja, dolli jashte Krujes per te zgjedhur viset qe duhej te zaptonte per te ndihmuar se jashtmi kryeqytetin e rrethuar. Ushteria e tij e tere ishte prej 8,000, nga te cilet dy mije

mja frenge Jana e Arkes, e cila u-dóq ne Rouen njezét vjet mé pare, dhe me te cilen ishte vellá nga shpirti, nga flaga patriotike dhe nga nxehtesia fetare. Eshte fare e mundur qe éndera e tij te kete qene imagjinare dhe nje *pia fraus*, po asnjé historián kritik, qe meritón keté emer, s' munt te neneqeshe per besimin qe Skenderbeu e kishte pare me te vertete keté ender. Te gjithë historianet na thone qe ishte fetár. Kjó, duket, ishte karakteristika e familjes se tij; i áti u fal fshatra manastíreve; i velláj lá principaten dhe shkoj e vdiq si murk ne manastír te Malit Siná. Me 1450, Skenderbeu u-neverít prej Papes, prej fuqive evropiane, prej shókeve te tij, me nje ushterí te demoralizuar nga paniku, dhe s' i mbetej tjater shprese veç Perendise. Nga ana e ketí i vjen Shen Gjergji, mprójtasi i Shqiperise, dhe i thote ne enderr: "Merr-e keté shpate dhe dermój-i armiqtë!" Sidó qe te jete, já nje shkene qe meritón te pavdekesohet nga dora e nonjé piktori prej race: Skenderbeu, i veshur me çelík, fle i qete me shpaten ne duart e kryqesúara mi kraherór, i shigurte qe Perendia s' munt t'a neverite ne luften e shenjte per shpetimin e atdheut; Shen Gjergji kaluar i zgjat shpaten e ndrícime dhe i siell lajmerimin dhe bekimin e qiellit.

kembes dhe gjashte mije kalores, te gjithë te zgjedhur, qofte se nuke mundi te mbledhe më teper, qofte se e quajti te mjaftë ketë numur per pllanin per te ngacemuar ushterine rrethónjese. Ne Kruje lá nje garnizón prej 4,000, nene kumanden e Vrana Kontit, me ushqime te mjafta per tridhjetë muaj, me 30 topa te vegjel nene drejtimin e disá artilerísteve frenq (1), dhe me dyfegje per nje pjese te madhe te garnizonit. Ne armet e zjarrit ishín te stervitur më mire vullnetaret gjermane, italiane dhe dalmatiane, kur Shqiptaret perdorin édhe shigjetat. Femija, grate dhe pleqte uderguan ne qytetet e Venetise anes detit; burrat múare urdher t' i zbrazin fushat dhe te marrin malet a te futen ne keshjtjellat. Pas keshilles se Vrana Kontit dhe Vlladán Givricit, Skenderbeu dha urdher qe te shkretohen te gjitha fushat (2) e Shqiperise Mesme qe te mos gjente armiku asnjé gje qe t' i hynte ne pune (3).

1).—Barleti (L. VI, f. 156) na thote qe Skenderbeu e pagúante cilindó artileríst frenk, si ne kohe páqeje dhe lufte, me nje roge prej pese dukatesh ne muaj.

2).—Taktike qe perdore Ruset kunder Napoleonit te Math, afró kater shekuj më vone.

3).—“Appigliossi secondo la consueta sua franchezza, e confidenza al partito suggeritoli dal Conte Umana, e Uladenio Giurizza suoi intimi amici: e fu di disertare, e spogliare tutto il paese colla stessa forma che avea tenuto al tempo dell' invasioni d' Amurate,

Posá arriu kryerojtja e ushterise turke perpara Krujes ne krye te Majit, 1450, Skenderbeu me ushterin' e tij te vogel u-hoq nene malin Tumenisht, kater mile lark kryeqytetit, dhe atje vendosi kampin e tij.

Me 14 te Majit, arriu Sulltán Muradi me te birin Mehmet me nje ushteri prej me teper se 100,000 (1), me topa per te rrahur keshtjellen dhe me metal per te derdhur topa te rende. Ushteria, si nga numri, si nga artileria, nuk ish m' e vogel se ajo qe rrethoj dhe mori Stambollin tre vjet me vone. Tere trupi i zgjedhur i Jenicereve ish atje. Ishte ushteria m' e forte dhe m' e tmerruar qe ish pare gjer m' ate kohe. Perpara se te niste goditja, u-ftua Vrana Konti qe t' a dorezonte fortesen me te mire. Ky refuzoj me zemerim dhe shtoj qe qenat e ngordhur nuke shkojne ne Kruje, si ne Sfetigrád.

Sulltani, me te marre keté pergjigje urdheroj te derdhen topat e rende, posá arriu metali i revojshim. Kjo pune mbajti nja dy jave; dhe u-fabrikuan dhjete topa prej kalibri te tmerruar, qe

commandando ai villici di ritirarsi coi viveri bestiami, e ogni lor effetto dentro le Città, e Fortezze, senza lasciar alla campagna cosa che potesse servir di nutrimento al nimico." Briemmi, L, V, f. 356.

1).—Pas Laonikut (L, V, f. 350) Sulltán Muradi kishte mbledhur tere ushterin' e Evropes dhe t' Asise: "Amurathes convocans Asiae Europaeque exercitus universos."

nuke perdoren sot mé, kater prej te cílave hithnin gjyle te gurta prej 600 litrash, dhe te tjeret prej 200. Kurre gjer ahere, Turqit s' kishin perdorur artilerí aqe te shume e aqe te forte kunder nonjë fortese. Veçancrisht, nje prej ketyre tó-pave, si na thote Tivárasí, ishte aqe i tmerruar sa, kur hiqte, dridhej dheu disá mile rrotull. Ky me kater te tjere u-vendós kundréjt kryeportes se forteses; te tjeret kundrejt ledhíshtave nga ana e Tiranës (1). Ketó ishín te vétemat ane te qytetit,

1).—“Longuem id opus fuit, quindecim amplius dierum spacio, *decem* confertae dispari aliquantum magnitudine, *quatuor* aequales, quae *sexcentarum amplius librarum* pondo saxa jaciebant, *reliquae ducentarum*, harum quatuor cum duabus majoribus locatae, qua moenia Tyrannam versus Orientem spectant.” Barleti, L. VI, f. 161-162.

“Giammai i Turchi avean avuto per l' addietro in alcun attacco di Piazza tanta quantità di cannoni di batteria, e d'una tale grossezza; uno de quali specialmente era sí tremendo, che al suo tiro tremava sempre la terra molte miglia all' intorno. La moltitudine concorrea a vedere l' effetto di quelli terribili, e non piú veduti istrumenti; e tutti stupianse in vedere con sí orribile tuono, ed empito incredibile volare per aria palle d' una grossezza, e pesso sí enorme, (a quei tempi usavansi di pietra, non di ferro) e dove andavano a percoutere. in quel punto rompere, fracassare, ruínare, nanaltrimenti che saette cadute dal Cielo.” Biemmi, L. IV. f. 239.

nga te cilat ish e mundur te bëheshin sulma, se anet e tjera ishin shkemp i prere si thike.

Kater dite me radhe u-bombardua keshtje-lla gjer sa u-dermuan murret e saj dhe u-çá nje udhe per ushterine rrethónjese. Sulltán Muradi ahere urdherój nje sulme te pergjitheshme, dyke kujtuar qe e kishte fortesen ne dore. Po Vrana Konti me mprójtetit e forteses i prapsne me humbje te tmerrúara. Sulltán Muradi, passí u-perpóg me kot t' a blente kumandarin trim me 200,000 aspra, urdherój sulma te tjera, te cilat múare funt si e para. Kruja, e mprojtur prej shkembit nga te tria anet, mprohej lehte nga pika qe goditéj, dhe asnjé force njerezore nuke munt t' a thýente. Nje llagem qe nisne te hapin Turqit nene muret u-perbýs e u-dermua me gjithe míhesit prej nje gjýleje turke.

Skenderbeu passój até taktike qe mbajti motin e kaluar ne Sfetigrád. Me 8,000 veteranet e tij, nga mali i Tumenishtit, s' i jipte armikut asnjé çast qetesie; kur aferohej, kur largohej; sot e goditte ushterine nga njera ane, neser nga tjatra, gjithenjë atjë ku s' e pritnin Turqit fare; kur ditën, kur naten; kur vetem, kur bashke me te rrethúarit, te cíleve u bente shenja me zjarr nga maja e malit te Kranjes; pergjonte dhe perfshinte konvojat e ushqímeve; copetonte trupe ushteria-ke, qe i hiqte ne pusí, a qe dergóheshin qe t' a

ndiqnin; ndodhej kudó qe t' a deshte nevoja; vinte e fluturonte si rufé (1).

Sjellja e veneciáneve ne kohe te ketí rrethimi ishte aqe e túrpshime sa dhe e pabesc. Tregëtarët e Venetise gjetne rasje per te bere pará, dy-

1).—“Castra quotidie infestabat, nec illum sinebat aliquo momento quiscere, sed ita assidue adoriebatur, invadebat, infestabat, et instar torrentis, qui ex magnis, et inundantibus pluviis ex montibus descendens, omnia secum rapit, prosternit, atque evertit; sic Scanderbeg quoque in Turcica, et hostilia castra alio semper, et alio irrumpens latere, ea undique vexabat, hosti caedem, cladem, damna, et jacturas maximas inferebat.” Barleti, L. XII, f. 354.

Habens autem secum exercitum quem de sua regione conscripserat, iter per montes faciebat; uxores et liberos in loca munitissima deponens, ipse hinc inde cum exercitu vagabatur, ut defenderet regionem; *semperque presens erat, ubicunque ejus opera desiderabatur.*” Laonicus, L. VIII, f. 433; dhe L. VII, f. 335: “Cum regii quidam ascenderent montem, Scenderes eos aggressus est, *praeliabaturque, opera memorabilia edens.*” Ne L. VIII, f. 432 shton: *Quamvis eum debellare ocepisset, vincere nequivit.*”

Levdatat e pahirta te Laonikut orthodóks e turkofil jane te paçmúara: “Ndodhej gjithënjé kudó qe e deshte puna; leftoj dhe beri trimerira per te mbajtur ment; ndonsé Sulltán Muradi u-perpóq shpesh, prape s' qe i zoti t'a thýente.” Nje armík shtrengohet nga faktet te njohe trimerine dhe shpejtesine rrufesore te Skenderbeut.

ke provizionuar ushterine turke dhe puna duro-
hej sa kohe Turqit venin e blenin ne qytetet ve-
neciane anes detit. Po me qene ketó ushqime
binin pergjithërsht ne duar te Skenderbeut, Tur-
qit vune si kondite qe tregetaret veneciane t' ua
sillnin te ngrenat dhe provizionet ne kamp te ty-
re permés ushterive te Skenderbeut, se ndryshe
do t' i deklaronin lufte edhe Venetise. Shqip-
taret i parelajmeruan tregetaret, midis te cíleve
ishin dhe disá Shkodrane, qe venin veten e tyre
ne rezik dyke bere nje gje te tille, po ketá s' ua
vune veshin, dyke qene shigúr qe Skenderbeu do
te mos kuxonte t' i ngiste nga frika se mos ndiste
edhe me Republikën, e keshtú vihej ne mes dy
zjarresh, si dy vjet mé pare. Dhe vertét, Skender-
beu dha urdher qe te líheshin te lire, po Shqip-
taret, te egersuar, kudó qe i gjenin ketá tregetare,
ua konfiskonin plaçkat, dhe ne nje rasje vrane dy
tregetare shkodrane, te quájtur Thomá Begani
dhe Nikóll Gradilaska. Kjo ment shkaketój nje
lufte te dyte me Venetinë, po punen e ndreqi gu-
vernori venecián i Dúresit, qe ishte mik i forte i
Skenderbeut, qe i ndihu me sa i ardhi doresh dhe
qe s' la kurre tregetare te shpien te ngrena ne

Gjith ashtú Laoniku (L. VII, f. 335) levdón trime-
rín' e deshperuar te garnizonit te Krujes: "Nec tamen
(Turcae) superare potuerunt oppidanos, qui praeter
spem fortissime pagnabant."

kampin turk (1).

Asnjé nga sulmat e ushterise turke nuké vajti mbare; ne nje nga mé te tmerrúarat, qe u-bé me 25 te Qershorit, Sulltán Muradi humbi 8,000 te vrare. Nga koha ne kohe benin sulma edhe te rrethúarit. Barleti levdón prape vullnetaret gjermane te cilet, te perzier me Shqiptaret, bene nje dalje nga keshtjella, e shtyne armikun me humbje te medhá, dhe e shijuan aqe shume keté operate sa s' u rrihej mé brenda ne keshtjelle dhe kerkonin me lutje te dalin jashte nga here (2). Kjo gjakderdhje e tmerruar mbajti mé teper se pese muaj pa nonjë shprese fitimi. Sulltán Muradi u-perpóq prape t' a fitonte Varna Kontin me pará, pastáj hapi negociata me Skenderbene qe t' a njohi si mbret te Shqiperise me nje haraç te vogel dhe, kur pa qe ishin me kot qe te gjitha, dhe qe kishin nisur shirat e Vjeshtes, e ngriti me 26 te Tetorit rrethimin e Krujes ku la permí 20,000 te vrare; humbi disá míjera te tjera, nga qe Skenderbeu e ndoqi kemba kembes gjer pertéj kufireve

1).—Shih Biemmi, L. IV, f. 255-260.

2).—“Germani hi omnes, Epirotis mixti fuere, qui vix exorata a praefecto exeundi faclutate, cum singulis tantis scloppis processere non longe a moenibus, aeditaque satis magna caede, ut pro numero pagnantium extemplo recepere se in urbem, rursus infestiores erupturi, sed nullis precibus, ut id rursus facerent, obtinere potuerunt ab Uранаonte.” Barleti, L. VI, f. 168.

dhe Shqiptaret i kishin zene pusine kudó; dhe me germadhet e ushterise tij shkoj i turperuar dhe i vrare ne Ederne, ku i ra pika dhe vdiq ne Jenár, 1451, ne verse 49 vjetsh (1).

Ne krye te Nentorit, 1450, Skenderbeu u-kthye me triúmf ne fortesen e Krujes. Garnizoni dhe pópulli i tere dúalle t' a presin dhe me-zí besonin syt' e tyre kur shikonin qe Turqit kishin ikur. Kur arriu, tere keshtjella oshetiu nga gjemimi i tópaste, i trumbétave, i kembánave dhe nga brohoria e pópullit. Skenderbeu e puthi ne balle Vrana Kontin, trimin kumandár te Krujes, dhe pastáj pershendoshi me radhe oficeret dhe ushtarret e garnizonit. I levdój per trimerín' e tyre, u deklarój qe u detyronte shpetimin e kryeqytetit

1).—Barleti (L. VI, f. 189) na thote qe vdiq nené muret e Krujes dhe shton qe trupi i tij u-ballsamós e u-shpu per varrim ne Bruse. Keté legjende e kopiún nga Barleti dhe Spandoni (shih Sansovino, Historia Universale, f. 195, Venetí 1564) me ndryshimin qe e dergón kufomen e Sulltán Muradit ne Ederne: “Il qual ritrovandosi all' assedio ammaló, e morto ch' egli fu il corpo suo fú condotto in Adrianopoli; la dove fu seppelito dal suo figliuolo honoratamente.” Te gjithë historianet e tjere thone qe vdiq ne Ederne tre muaj passí ngriti rrethimin e Krujes. Fakti qe Turqit, ne kohe shpeditash, e fshihnin vdekjen e Sulltáneve per te mos trembur ushterine i beri shume te besojne qe kjó gje ngjau dhe me vdekjen e Sulltán Muradit, e cila gjoja u-fsheh ne Kruje dhe u-çfáq ne Ederne.

e te mbreterise, dhe i ngarkój me dhurata si pas shkalles dhe sherbimit te tyre. Vrana Kontin e beri Duke te Matit, i fali nje vent te gjere te qú-ajtur Fullgaria, i dhurój pará, roba te púrperta, te éndura me ar, dhe arme te ralla, te punúara me mjeshterí; pas Vrana Kontit, múare dhurata te veçanta kater oficere shqiptare, dy Frenq dhe nje Gjermán, te cilet treguan trimerí te madhe ne mprojtjen e forteses (1). Disá dite me radhe Kruja festój çlirimin e saj me dárkera, valle, tostongale, dhe turesa. Lodra teatrale perjetesonin vijtoren dhe lartesonin ndjenjen kombetare si qemoti ne Athine e ne Olimpí pas lúfteve persiane (2).

1).—“Al Conte Urana con tutta la sua discendenza fu data l' investitura di un largo tratto di paese chiamato Fulgaria. Quanto alla guarnigione, quei che la componeano ricevertero dei considerabili doni, in cui specialmente furone distinti *un Alemano, due Francesi, e quattro Albanesi.*” Biemmi, L .IV, f. 281.

“Postremoque non expectatis fascibus decoratus est, ac totius *Dux Aemathiae disignatus.*” Barleti, L. VII, f. 190.

2).—“Castriotus instructis ludis omnis generis, ea pulchritudine spectaculi famam ipsam victoriae mirum in modum auxit, alter jam exercitus sub Croja videbatur, tanta undique multitudo confluserat, non spectatorum tantum, sed lectissimae juventutis ad proposita sibi praemia expetenda, non videbatur usque adeo mirabile hominibus fractas ab Albanis fuisse vires A-

Lajma e rrethimit te papémeshme te Krujes dhe e ritirates se ushterise turke nene kumanden e Sulltán Muradi II u-perháp si vetetime ne tere Evropen. Múndesi i Varnes dhe i Kosoves me Jeniçeret e tmerruar iku perpara Skenderbeut. Krishterimi nisi prape te marre fryme e te shpre-sonje. Emri i Skenderbeut ishte ne gojen e tere botes evropjane. Qe te gjithë me nje ze e qúanin si gjeneralin mé te math te shékullit. Papa Niko-lla V, Mbreti i Hungarise dhe Duka i Burgonjes i derguan ambasadore qe t' a pergezoinin, me ndih- ma te medhá financiale per te ndrequr demet qe kish pesuar ne keté lufte te gjate. Mbreti Alfóns i Nápolit i kaperxeu te gjithë ne dorchapesí. Jo vetem mori persiper te lante borxhin qe u kishte Skenderbeu tregetáreve Raguzane dhe Napolita- ne, po i dergój edhe disá mijera dukatesh si dhu- rate, 300,000 shinike grure, 300,000 shinike the- ker, edhe disá mjeshter dhe ingjinere per te ndre- qur muret dhe fortifikatat e prishura te Krujes pa nonjë pagese nga ana e Skenderbeut. Gjith- ashtú Arianiti, qe kishte refuzuar ndihmen ne kohe te rezikut, i dergój tre zoterinj te hoborit tij

murathis, intuentibus eam militarem aetatem, et viro- rum robur circa Scanderbegum aspicientibus. Redie- rat vere tunc vetusta nobilitas Macedoniae, et secula illa Alexandri, Pyrrhique jam obsoleta, in integrum restituta videbantur." Barleti, L. VII, f. 191.

me nje dhurate prej 10,000 dukatesh, te cilet, passí e pergezuan i hapne prape fjale per marrtesen dyke blatuar nje paje mé te madhe se mé pare.

Kruja u-bé haxhilleku i tere Krishterimit. Me qíndera te huaj nga anet mé te larkme te Evropes vinin per te vizituar fortesen e lavderuar dhe per te pare me sy Mbretin e Shqiperise dhe luanet e tij. Me qíndera vullnetare vinin te hynin ne sherbím te tij.

Skenderbeu taní qendronte ne kulmin e fames, madherise dhe fatmiresise; Shqiperia ndodhej ne nje ngazellím dhe lumerí qiellore—ngushellím dhe çpagím per vojtjet, qe hoqi perpara e kishte per te hequr pas kesáj periude te shkelqyer.

Me ikjen e Sulltán Muradit nga Kruja, si thote Fallmerayer-i, u-mbarua akti i pare i tragjedise se madhe shqiptare (1).

1).—Fallmerayer, vell. 9, f. 53.

KAPTINE III

SKENDERBEU KUNDER SULTAN MEHMEDIT II.

Hipja e Sulltán Mehmedit II ne fron, 5 Shkurt, 1451.—Marrtesa e Skenderbeut, 26 Prill, 1451.—Ndertimi i keshtjelles se Modrises, 1451.—Kompplót kunder Skenderbeut, 1452.—Beteja e Modrises kunder Hamza Pashes dhe e Meçadit kunder Talíp Pashes, 21 Korrik 1452.—Pajtimi i Skenderbeut me Lek Dukagjinin, 25 Shtator, 1452.—Beteja e Pollagut kunder Ibrahim Beut, 22 Prill, 1453.—Renia e Stambollit, 29 Maj, 1453.—Rrethimi i Beratit, 13-25 Qershor, 1455.—Tradhesia e Moisiut dhe dishfata e tij ne Dibre, 20 Maj, 1456.—Shitja e keshtjelles se Modrises prej Gjerq Stres Balshes, 18 Tetor, 1456.—Lindja e Gjon II Kastriotit, 1456.—Tradhesia e Hamze Kastriotit dhe beteja e Albulenes kunder Isa-Daút Pashes, 2 Shtator, 1457.—Vdekja e Alfonsit te Nápolit, 27 Korrik, 1458, dhe e Vrana Kontit pak mé pastáj.—Ikja e dyte dhe vdekja e Hamze Kastriotit ne Stambóll, 1458.—Beteja e Mokrenes kunder Sinán Pashes dhe Hasán Beut, 27 Gusht, 1459.—Beteja e Shkupit kunder Jusúf Beut, Shtator, 1459.—Beteja e Livadit kunder Karaxhá Beut, 1460.—Pajtimi i dyte i Skender-

beut me Dukagjinet, 1460.—Paqe me Sulltán Mehmedin II, 27 Prill, 1461.

Kemben e Sulltán Muradit II, i cili ishte pak a shume njerezór, e zuri Mehmedi II, Sulltani m' i pabese, m' i tmerruar, mé shpir-lík, mé gjakpires dhe mé dinák qe ka nxiere Turqia. Me hyrjen e tij ne shkenc, lufta ne mes te Shqiperise dhe te Turqise mori nje karakter mé te rrepte dhe mé te terbuar, per jete dhe per vdekje. Midis Skenderbeut dhe Sulltán Muradit nje pajtím ishte i mundur. Po s' kishte asnjé shprese per nje pajtím me Sulltán Mehmedin II, i cili enderonte te zaptonte Stambollin, nga njera ane, dhe nga tjatra Romen, sa kohe udhen e kesáj ia mbyllte Skenderbeu. Njeri nga te dy duhej te thyhej.

Qe te dy pra pregatíteshin per matjen titanike, dhe t' armatisur, prisnin rasjen qe t' i hídheshin njerjatrít per gryke. Sulltán Mehmedi, qe t' i vere ne gjume viktimat e tij, perseriti me fqinjet traktetet e paqes qe kish bere i atí. Skenderbeut, te cilin e urrente mé teper se te gjithë, i proponój nje armepushím, po ky i u pergjéq qe munt te hapte negociata vetem kur t' i dorezóheshin fortesat e Beratit e te Sfetigradit. Dyke mos marre pergjígjie nga Sulltani, e leshój ushterine per te plaçkitur viset turke. Sulltán Mehmedi, i terbuar nga zemerimi desheronte te hidhej me nje here kunder tij, po ngaterime te ra me Princin e Karamanise nuk e

lane t' a vere pllanin e tij ne veperim dhe moti 1451 shkoj ne qetesí.

Shqiptaret ishin te bindur qe do te mos ngíteshin prej Turqve disá vjet dhe keshtú nisne prape lutjet e kréve qe te marrtohej Skenderbeu per te lene nje trashegimtár te fronit. Arianiti i kujtój perserí zotimin, dhe Skenderbeu s' kishte qýsh te shpetonte keté here. Marrtesa ishte e nevójshime, se me keté shigurohej alianca me Princin mé te forte te Toskerise, ndihma ushteriake dhe financiale e te cilit ish e domosdoshme per pasimin e luftes, pa marre ne sy pajen e madhe qe blatonte keté here Arianiti, qe kishte rendesí edhe ajó ne shtrengicen e kohes. Dergój, pra, te kunatin Muzake Thopía (1) ne Kanine qe te merrej vesh me Arianitin per hollesít' e marrteses.

1).—Biemmi, (L. IV, f. 284) dhe Barleti (L.VII, f. 195) na thone qe Muzake Thopia u-dergua nga ana e Skenderbeut per negociatat e marrteses. Gjon Muzaka (Hopf, 275) na thote qe, nga ana e Arianitit, u-dergua i ati Gjin Muzaka, i velláj i se shoqes se Arianitit Maria Muzaka: "Et il detto Scanderbegh adomandó per moglie la figlia del Signor Arayniti Commino, lo quale Signor lo mandó a consultar con lo Signor Ginno mio padre, che il detto Signor Arayniti era cognato a mio padre, perché hebbe per moglie la Signora Maria Mosachi sorella de mio padre." Marrtesa e Arianitit me nje princeshe nga dera e Myzeqese munt te shpjegonje gjer me nje pike persé Arianiti kish te drejta ne Kanine.

Dasma u-bé me 26 te Prillit, 1451, kur Skenderbeu ish 39 vjetsh dhe nusja Marina Andronika 23 (1). Princërit aliate dhe kreret fqinje osé ardhë vetë, osé derguan bajloze për të pergezuar të martuarit e rinj me dhurata të pàsura. Nukë múare pjese në këtë gezim Princet e Dukagjinit, të cilët qenë ftohur prapë (2), dhe të

1).—Biemmi (L. IV, f. 285) e quan *Marina*; Barleti (L. VII, f. 195) *Donica*; Muzaka (Hopf, 275, 284) *Andronica*. *Donica dhe Andronica* janë një emer, po *Marina* ndryshón. Nofta kish dy emra dhe quhej Marina Andronika. Ish e para bije e Gjerq Arianit Komnén Golém Thopisë dhe e princeshes Maria Muzaka. Arianiti (Arajniti, osé Araniti) i Kanines kish tre bij dhe nente bija; një nga të bijat, Voisava, u-marrtua me Gjon Çernoviçin e Malit të Zí, dhe i bir' i saj, i kthyer muhamedán dhe i emeruar *Skenderbé Çernoviç*, zaptój Malin e Zí me ndihmen e Sulltanit; një tjetër e bija, Helena, u-marrtua me Gjerq Dukagjinin, dhe bijt' e saj të gjithë u-kthyen muhamedane, një prej të cilëve quhej *Skenderbé Dukagjini*. Shih Hopf, f. 284-285, dhe 535. Pas Barletit, Marina Andronika ishte shumë e híeshme: "*Non indigna eo parte puella, forma elegantissima.*" Pas Anonimit "*bellissima.*"

2).—Shkakun e kesáj ftohtesie s' na e thote Tivá-rasi, të cilit i detyrojme disá hollesira të shem túara që hedhin dritë mi historín' e Skenderbeut, dhe Barleti as e permént këtë ftohtesí, se e quan për detyrë patriotike t' i fshehe të gjitha gjerat e papëlqýera. Dykë ditur që Dukagjinet u-pajtuuan me Skenderbene pas betesës së Drinit dhe ishín pothua të vétemit që e ndihmuuan ca muaj mé parë në kohën kritike të rrethimit të

vellézerit e nuses, te cilet qene zemeruar qe i ati i dha motres se tyre nje paje teper te madhe (1).

Si u-mbarua dasma, Skenderbeu shetiti tere mbreterine me te shoqen, me qene qe pópulli deshte te shikonte kryezonjen e Shqiperise. ngadó qe shkuan, qytetet dhe keshtjellat i pritne me gezim, dhe njerezia hanin seder me njerjatin kush e kush t' u jipte dhurata mé te mira. Te gjithë hoboret e Evropes i derguan urime. Republika e Venetise dhe Mbreti Alfóns i Nápolit i guan kenagesí te výera. Skenderbeu ua çperbleu, dyke u çuar arme, kuaj, flámure, sklleve (2) dhe plaçka te ndryshme te fitúara nga Turqit.

Krujes, munt t'a marrim me ment qe s' u pelqeu kjó marrtese, nofta nga shkaku qe kishin édhe atá ne dere te tyre nje nuse per té. Mos u kish dhene shprese Skenderbeu per nje gje te tille ne kohe te rezikut? Nuk dihet. E verteta eshte qe ftohtesia u-bé armiçesí e rrepte dhe ment krisi lufta civile pak kohe mé vone.

1).—Per pajen Biemmi (L. IV f. 299) thote qe ishte me te vertete shum' e madhe. Barleti (L. VII, f. 196): “*Dos ad arbitrium soceri relata, et eo statuente accepta, digna quam et il darét, et hic acceperet.*”

2).—Sulltanet s' kujdeseshin t' i çperblenin róberit e luftes, veç po t' ishin oficere te larte me vlere. Te tjeret ia falnin Skenderbeut, dhe ky i dergonte si dhurate neper hoborret e fuçive mike t' Evropes. Barleti (L. IX, f. 275) na thote: “*Caeteri quoque soluti vinculis, quidam novos, et christianos homines induentes,*

Si mbaró j udhetimin me nusen, Skenderbeu pasó j pregatitjet per te pritur furtunen e ushterive te Sulltán Mehmedit. Ndreqi fortifikatat e Krujes, rindertó j lehdishtat qe ishin prishur, me nje menyre qe te muntnin te qendronin kunder tó pave te ra. Pastá j zbriti ne Dibre te Poëhtme, ngaha hynin ushterite turke pergjithërisht. Per te mbyllur deren, e cila ish hapur me humbjen e Sfetigradit, ndertó j fortesen e Modrises ne nje maje te malit Shar, qe zoteronte fushen e Maqedonise. Ne fortesen e re Skenderbeu la nje garnizón prej 400 ushtaresh me disá topa nene kumanden e Gjerq Stres Balshes. Detyra e tij ish te permiqyrte levizjet e ushterise armike ne kufi dhe te lajmeronte me top aferimin e tyre.

Kur u-kthye ne Kruje, gjeti Barthollomé Eperanin dhe Dimiter Basilikun, te cilet kishin vajtur te falenderonin Papen per ndihmat qe i dërgó j Skenderbeut pas ikjes se Sulltán Muradit, dhe ishin kthyer nga Roma me nje sume te re ndihmash, me zotime per mé shume ne te pritmen, dhe me bekime apostolike.

Turqit nuke dúkeshin gjekúnt dhe Skenderbeut nuk i rrihej pa pune. Mblodhi pra keshi-

domicilium fixere in Epiro. Caeteri ad varios, et omnes fere passim Christianorum reges destinati, tum Hispaniae, tum regi Gallorum praeter captivorum sat magnum numerum, equi et spolia omnis generis missa, atque ad alios identidem alia."

llen dhe proponój qe te perfitonin nga lufta e Karamanise, ku i kishte duart te zena Sulltán Mehmedi, t' i binin Sfetigradit e Beratit, e t' a shpinin luften ne toke t' armikut ne vent qe t' a prisnin gjithenjë ne toke te tyre, posá ushteria shqiptare ish m' e forte se mé pare, posá kishte qíndera vullnetare te huaj, dhe posá, per heren e pare, arka e Shqiperise ishte plot me ar e argjént te Papes, te Alfonsit e te princerve te tjere evropjane. Shqiptaret, te djegur nga rrethimi i palumur i Sfetigradit, s' deshnin mé te degjonin per rrethime dhe s' kishin aspák deshire per shpedita sistematike ne toke te huaj veç per te plaçkitur. Nga ana tjater, kujtonin qe Sulltani do t' i linte te qete, po te rrinin urte e te mos i binin me qafe, kur kish andralla te tjera, dhe plaçkitjet e régullshme te víseve turke i quánin gjera fare te urta, per te cilat Sulltani s' kishte persé te zeme-rohej. Kishin urrejtjen e fushátave te jashtme, si e pame ne rasjen e betejes se Varnes, dhe s' merrnin vesh qe menyra m' e mire per te mprojtur veten e tyre ish ofensiva dhe e vena e armikut ne mes dy zjarresh. M' i miri, m' i squári, m' i zoti gjeneral i tij Vrana Konti ishte kunder dhe çdo bisedim qe me kot. Skenderbeu ish i denuar te rrinte duar-kryq e te priste radhen e tij gjer sa te mbaronte Sulltán Mehmedi punet qe kishte gjetke, e t' i vinte me ngé, me duar te çlirúara, dhe me ushteri te çlodhur.

Per te mos humbur kohen, Skenderbeu, i shtrenguar te mbetet ne defensive, nisi te nderto- nje nje tjater fortese ne kap te Rodonit, atjé ku derdhet Drini ne det, qe te kishte ku te hiqej ne kohen e shkéljeve turke. Vente pothua dite per dite per te shikuar mjéshterit qe po ngrenin mu- ret dhe fortifikatat. Nje dite, kur dilte nga porta e Krujes, nje njeri i panjohur i u-afrua dhe e ke- shilló j te ruhet, se ne pyllin e Krabes, ngaha shkonte, i kishin vene pusine qe t' a vrisnin. Me nje here dergó j kapedán Balshen e gardes mbre- terore me nje koshadhe, i cili i ra an' e mb' anc pyllit dhe gjeti tete veta t' armaturur brenda ne nje shpelle; u-perpó q me sa i ardhi doresh qe t' i shtinte ne dore te gjalle, po me qe u-kundershtuan dhe u-perpoqne te çajne udhen e te ikin, vrau pe- se dhe vetem tre prej syresh i zuri rober. Ketá i solli ne Kruje, dhe si u-vune ne tortyre, rrefyen qe ishin Turq, te derguar pastafát prej Sulltanit vete per te vrare Skenderbene; n' até pyll kishin vajtur te udhehequr prej dy Shqiptarësh, te cilet u-vrane bashke me tre shoket e tyre; ketá udh- heqes ua kishin dhene Turqve ca princet shqip- tare, po emrat e tyre s' ua dinin se s' ua kishin çfaqur shoket. Ketó ishin te vétemat çkoqitje qe muntne t' u çkeputnin Turqve para se te japin shpirt ne mes te torménteve.

Armiqesia e Dukagjineve, e cila ndizej mé keq dita me ditën kunder Skenderbeut, dhe fama

e lige e Lek Dukagjinit, i cili gjykohej prej te gjítheve si fare i zoti per te ketija vrasje te pabesa, ishin shkaku qe ketá u-quéajtin prej te gjítheve si auktoret e ketí komplloti te deshtuar; qe te mbéteshin te lare, súalle per keté pune dhe disá Turq, ne marreveshje me Sulltanin, qe t' i bjere ketí barrra e kesáj paburrerie. Skenderbeu, i ndezur prej nje zemerimi aqe te math sa ish reziku nga i cili shpetój per qime, mblodhi me vrap ushterine qe t' u bjere Dukagjíneve dhe t' i benje t' a paguajne shtrenjte poshtersín' e tyre. Kryepeshkopi i Tivarit, Peshkopi i Drishtit dhe i vjehri Arianiti perpíqeshin me kot t' a qetesonin e te ndalonin luften civile, kur si me porosí gjemój topi i Modrises, dyke lajmeruar qe dy ushterira turke te forta po i afróheshin kufirit. Skenderbeu rendi si vetetime ne kufi dhe keshtú hesapi i kompllotit mbeti qe te zgjidhet mé vonë (1).

1) Per keté kompllot shih Biemmin, L. IV, f. 289-290 dhe 298-299. Barleti as e permént fare. Per kúndrazi na thote qe Skenderbeu, kur e thirri topi i Modrises ne kufi, po shijonte nje prehje te embel me mbretereshen ne keshtjellen e bukur te Petralbes. Dhe me keté rasje na pershkruan bukurite idilike te kesáj keshtjelle, ngritur maje malit, si folé shqiponje, rreze lumit te Matit, me brigje te veshur rrotull, dhe tatepjete fusha te mbulúara me peme, dhe bilbilat qe kendonin kenge dasmore. I mjeri Skenderbé! Kú e linin zuzaret, prej te cíleve rrethohej dhe per te cilet vritej, te shikonte nje dite te bardhe!.

Pllani i kumandarit turk, Talíp Pashes, (1), ishte t' a vinte Skenderbene ne mes dy zjarresh. Dergój, pra, Hamze Pashen me nje ushtetrí prej 10,000 perpara dhe aý vete me 15,000 te tjere ardhí nga nje tjater udhe. Skenderbeu, i lajmeruar me kohe, me nje ushtetrí prej 14,000 goditi Hamza Pashen afer Modrises me 21 Korrik, 1452, e mundi ne pak ore, dyke patur ushtetrí mé te madhe, e zuri rop Hamza Pashen yete me tere shtabin e tij, dhe dy ore pastáj bariti kunder Talíp Pashes, te cilin e shtrengój te jape beteje ne fushe te Meçadit, dyke i marre krahet aý vete me garden mbreterore, kur ushteria tjater nene Moisine po e godite per balle. Para se te ndizej beteja, Shqiptaret u treguan Turqve Hamza Pashen me oficeret rober te lidhur dhe flámuret turke qe kishin fituar afer Modrises. Turqit, ndonesé te deshperuar nga kjo pamje, leftuan trimerisht, dhe fati i betejes mbeti ne ballance disá kohe, gjer sa Moisiu dyke e njohur Talíp Pashen nga uniforma dhe kumandat qe jipte me te djatht' e me te mengjer, u-sul kunder tij, çau udhen midís Turqve, dhe me nje te goditur te shpates e shtriu perdhé te vrare. Pas kesáj, ushteria turke, e mbetur pa kumandár, u-çkaterua dhe mori arratine, po Shqiptaret, te lodhur nga te dy betejat,

1).—Biemmi e quan *Tilufo*, emer i panjohur ne turqishten. Barleti permént vetem Hamza Pashen.

s' kishin force t' a ndiqnin e t' a shúanin fare. U-vrane keté dite ne te dyja betejat afró 7,000 Turq, veç róberve dhe te plagósurve. Mbetne ne duar te mún-desve te dy kampet me plaçkat e tyre, míjera kuaj dhe pothua te gjithë flámuret e ushterise turke. Shqiptaret patne, veç te plagósurve, afró nje mije te vrare, midís te cíleve Andrea E-rizi, nje oficer trim dhe i zoti. Si çperblim te Hamza Pashes dhe te oficéreve rober Skenderbeu mori 13,000 dukate nga Sulltani.

Ketó dy vjitore, me roberimin e nje kumandari dhe vrasjen e kryekumandarit, e gezuan pópullin shqiptár dhe e shigúruan qe fati i luftes e favoronte Skenderbene aqe kunder Sulltán Mehmedit II sa dhe kunder Sulltán Muradit II. Skenderbeu vete, pas ketyre vjítórove u-bé nje njeri fare i ndryshme. U-rrethua me madheshtite dhe shkelqimet e nje mbreti. Qe ketú e tutje, Barleti oficeret e shtabit te tij i quan *Purpurate*, domethene zyrtare te veshur me purper.

Gezimi u-shtua ca mé teper me pajtimin e Dukagjineve. Skenderbeu, i qetesuar nga triumfi i pare kunder ushterive te Sulltán Mehmedit II, u-bínt qe t' a ndreqe punen me te mire, dhe veçanerisht posá Dukagjinet ishin gatí te provonin qe s' kishin gjisht ne komplotin e Krabes. Papa Nikóll V, i cili desheronte me çfardó menyre te ndalonte luften civile ne Shqiperí, me nje letre te shkruar me 22 Gusht, 1452, e ngarkój Pal En-

gjellin, peshkopin e Drishtit, prellát me influence te madhe, i cili pastáj u-bé kardinál-kryepeshkóp i Dúresit, legát apostolík i Papes ne Shqiperí, dhe, ne mos me emer, po ne fakt minister i púneve te jashtme i Skenderbeut, te hynje ne mes dhe t' i pajtonje te dy kreret Shqiptare (1). Me 25 te Shtatorit, 1452, Skenderbeu shkoj ne Dures dhe atjé perpara kryepeshkopit te Tivarit, Peshkopit te Drishtit, Arianitit, dhe kumandarit venecián te Dúresit, Princet Dukagjine dhane shpjegime; Skenderbeu deklaróje qe i gjente te kenáqeshme; disá mosmarreveshje te vjetra u-regulluan dhe u-perserít miqesia e vjeter. Si dualle Dukagjinet te lare, dyshimet per komplotin u-drejtuan mi te bijt' e Arianitit, te cilet qene zemeruar per pajen e pazakóneshme te motres se tyre dhe e kallezonin Skenderbene qe ua plaçkiti principaten (2). Ngjarjet e pastajme e ndryshuan keté mejtím dhe faji u ra me radhe Moisiut te Dibres, Gjerq Stres Balshes, dhe Hamze Kastriotit, te cilet, sikunder do te shohim mé vone, dúalle tradhetore dhe rebele, njeri pas tjatrít. Po puna mbeti ne t' erret, dhe bota kurre nuke mundi te mesonte me shiguri cilet qene atá princer shqiptare qe kurdisne

1).—Per letren e Papes shih Pinaldi, *Aunales Ecclesiastici*, mot 1452, dhe Biemmi, L. IV, f. 298.

2).—Te bijt' e Arianitit te Kanines qúheshin Thoma, Kostandín dhe Arianít. I treti u-kthye muhamedán me 1461. Shih Hopf, f. 535.

pusine ne pyll te Krabes; as u-muar vesh cili që njeriu që e lajmeroj Skenderbene dhe i shpetoj jeten; as ngaha kish ardhur; as kúsh e dergoj; as qysh e zbuloj komplotin. Disá thoshin që ishte gjahtár dhe nga nje shtek, ku ishte fshehur per te vrare nje derr te eger, kishte marre vesh pllanin e komplotísteve, kur bisedonin midís tyre te çkujdesur. Pas disá vjetsh dolli fjala që Skenderbeu i zbuloj mé ne funt fajtoret, po që nuk i çfaqte dot per disá aresye rendesore, dhe dyshimet u-kthyen prape mi te bijt' e Arianitit.

Ibrahím Beu (1), nje shok i vjeter i Skenderbeut, me nje ushteri prej 14,000 u-dergua prej Sulltán Mehmedit që te hynte ne Shqiperi nga ana e Kosoves e t' u merrte gjakun Talipit dhe Hamezes. Skenderbeu priste ne kufi se kish mesuar që Turqit gatitnin nje ushteri te madhe, e cila nuke dihej per kú do te nisej. Si u-dúk mé vone, ushteria e madhe u-drejtua kunder Stambollit. Me te mesuar keté lajme, Skenderbeu, pa humbur kohe, kaperxeu kufirin, e goditi pa pritur ushterine turke ne fushe te Pollogut, afer Shkupit, ku ishte kampuar, me 22 te Prillit, 1453, dhe e çkateroj, passí vrau me doren e tij

1.—Barleti e quan *Debreas* dhe *Biemmi Debrea*, emer krejt i panjohur ne Turqishten. Anonimi e quan *Debreambeg*, që eshte padyshím Ibrahím Bé (k. XVI., f. 18v., Veneti 1545).

kumandarin e saj, dyke zbatuar régullen e tij te dashur: “Kur pritet koka, trupi bie prej vetiu.” Afró 3,000 te vrare mbuluan fushen. Shqiptaret, te ngarkuar me plaçka, u-kthyen ne Dibre.

Nje muaj pastáj, me 29 Maj, 1453, ra Stambolli, dhe Sulltán Mehmedi II, i fryre nga suksés i math, u deklarrój lufte te gjithë fqinjve te tij. Kur po leftonte ne Serbí, ne Moré, ne Det te Bardhe, kunder Grékeve, Shqehve dhe Fránkeve, Skenderbeu mblodhi keshillen dhe u-perpóq t’ a binde qe ishte koha te perfitonin keté rasje per te rizap-tuar Sfetigradin dhe Beratit. Keshilla ishte kun-der nga shkaku qe ushteria shqiptare s’ kishte to-pa te rende per te rrahur fortesat. Pas shume bisedimesh u-vendós qe t’ i kerkojne ca topa Mbretit te Nápolit dhe u-derguan per keté qellím si ambasadore Pal Kuka, Nikóll Erizi dhe Gjon Perllati. Ne leter qe i çoj Alfonsit, Skenderbeu i thoshte: “Ushtaret e mi, ô mbret fort katholic, dine te leftojne kunder búrrave, po jo kunder múreve.”

Alfonsi i dergój 5 topa te meðhénj e 13 te ve-gjel me artileriste, nje ushteri prej 1,500 me dy-fegje, dhe nje sume te madhe te hollash. Shtabi vendosi t’ i bjere Beratit, me qene qe kjo keshtje-lle s’ ish e fortifikuar aqe mire sa Sfetigradi. Ishte shprese te fitohet pa derdhur nje pike gjak, nga shkaku qe tere bota besonin qe Skenderbeu do t’ i binte Sfetigradit, dhe garnizoni i Beratit

nuk ish aspák i gatitur per furtunen qe i turej. Puna do te kish vajtur mbare, po nje tradhetór shqiptár ua lajmerój Turqve pllanet e Skenderbeut dhe kur arriu ushteria shqiptare perpara Beratit, Turqit ishin gatí se gjithash. Tradhetori ishte Moisiu, m' i zoti gjenerál i Skenderbeut.

Moisiu ish nga shtepia e Komnén Thopíave, i nip' i Arianitit te Kanines dhe i Vlladán Arianitit te Çermenikes, te kunatit te Skenderbeut, i bir' i te cilit u-miemerua Muzaka i Angjelines qe te çquhej nga Muzaket e panúmerte. Ish i marrtuar me princeshen Zanfina Muzaka, te motren e Gjon Muzakes, e cila u-divorcua prej Muzake Thopise. Nga trimeria, zotesia dhe vlera e tij nderohej prej Shqiptáreve aqe sa dhe Skenderbeu vete, i cili e kapexente vetem ne emer. Skenderbeu ia çperbleu sherbimet, dyke i falur te dy Dibrat, te cilat i qeveriste si princ, dhe keshtú u-miemerua *Moisiu i Dibres*. Po lavdia, qe fitój ne betejat e ndryshme, e beri aqe kryelarte sa s' deshte te shikonte tjtat mé te math, dhe sillej gjithenjë me nje menyre despotike dhe madheshtore. Ky ishte shkaku qe rrinte gjithenjë ne Dibre, lark hoborit te Krujes, si kumandár i ushterive te kufirit, se atjë s' kish njeri mi koke. Moisiu nuke haronte qe stergjyshet e tij ishin princer te Krujes dhe te paret e Shqiperise dhe menyra m' e mire per te rifituar kuroren e saj i u-dúk tradhesia ne kohen mé kritike te Shqiperise. Ne keté u-

shty prej Venetisë, e cila e shikonte me frike lidhjen e ngushte midis Skenderbeut e Alfonsit të Napolit, prej së shoqes, e cila deshte t' i merrte gjakun Skenderbeut dhe Mamices Kastrioti për divorcimin e saj nga Muzake Thopía, prej Sulltán Mehmedit, i cili i u-zotua fronin e Shqipërisë, dhe prej politikës qendrores dhe anti-feodale që kish nisur Skenderbeu, dyke aneksuar principatat e vogla dhe dyke i bashkuar nënë hien e tij.

Sulltán Mehmedi, pas betejës së Shkupit, dyke parë që s' e thýente dot Skenderbeun me forcë, nisi të perdorë të tjera mjete dhe shpesh thoshte që Skenderbeu do të mundej prej shókeve, të cilët e benin të pamundur. U-perpóq, pra, të fitonte me anën e tij Moisiun, i cili quhej prej Shqip-táreve dhe prej Turqve si Skenderbé i dytë, dhe nofta m' i tmerruar dhe m' i zoti. I blatój pra me anën e kumandarit të Sfetigradit kuroren e Shqipërisë, po të hidhej nga ana e tij. Moisiu e mirepriti këtë proponim dhe pergjonte rasjen. Kur e ftój Skenderbeu të merrte pjesë në rrethimin e Beratit, Moisiu gjeti një mënyrë që mos vente, gjoja nga shkakun që ndodhja e tij në kufi ishte m' e nevojshme. Nga ana tjetër, për të provuar sa besnik i ishte kryezotit të ri, lajmërój Sulltanin dhe kumandarin e Beratit për pllanet e Skenderbeut dhe për rezikun në të cilin ndodhej kjo fortesë.

Skenderbeu pá me një herë që u-tradhetua.

Rrethimi i Berati ishte perfunduar pak dite më pare prej shtabit, vendimi u- mbajt i fshehte dhe, pervëç oficereve te larte, te gjithë te tjeret kujtonin qe ushteria shqiptare do te bariste kunder Sfetigradit. Skenderbeu, dyke mos ditur cili e tradhetój, nisi te dyshonje per te gjithë oficeret e shtabit a *purpuratet* qe e rrethonin dhe nuke dinte më kujt t' i jipte besím.

Me 13 Qershór 1455 (1), me nje ushterí prej 14,000 e rrethój Beratin, passí la 4,000 per te rúajtur kufirin e Dibres. Te nésermen dha urdher per te nisur bombardimin e keshtjelles. Ne dit' e siper, nje pjese e murit u-rrezua nga gjylet, nje hyrje u-háp per ushterine rrethónjese, dhe Skenderbeu dha urdher per nje sulme te pergjitheshme. Kumandari turk per te fituar kohe, kerkój te negocionte dorezimin e forteses dhe proponój ketó konditá: Te behej nje armepushím prej nje múaji dhe, ne qofte se ne keté mes nuk i vinte nonjë ndihme se jashtmi, t' i hapte dyert e forteses per rrethónjesit, passí te shkonte garnizoni me armet dhe plaçkat. Skenderbeu s' deshte me asnjé menyre te hinte ne keté gracke. Po *purpuráteve* u-pelqeu ky proponím si shume i aresyshme. Pas nje bisedimi te gjate, Skenderbeu u-

1.—Barleti e ve rrethimin e Beratit me 1453, Bionemi me 1454, po nga arshivat e Nápolit e te Millanit duket qe s' munt te kete ngjare perpara motit 1455.

shtrengua prej shtabit te tÿj t' i jape kumandarit turk njembedhjetë dit kohë. Ushtaret shqiptarë u-gezuan për këtë vendim, se rrethimin e fortësave nuk e shijonin aspak.

Një gabim i dytë ishte që Skenderbeu, të cilit s' i rrihej njembedhjetë ditë pa punë për të bërë sehir Beratit, u-ngrit me garden mbretërore dhe shkoj për të marrë një tjetër fortësë disa milë më tutje. Tivãrasi, që na e jep këtë lajmë, s' na e tregon emrin e keshtjelles tjetër, dhe Barleti thotë vetëm që u-hoq disa milë më tutje pa dhënë nonjë shkak (1). Një gabim i tretë dhe fatal: Kumanden e ushterisë rrethojnë, Skenderbeu ia dha kunatit, Muzakë Thopisë, një djaloshi të papjekur në luftë dhe mendje-fjetur, nga shkak që s' u jipte besim *purpurateve*. Mi këto duhet shkuar dhe një mjerim: Spiunet ushtëriake të Skenderbeut, flenin këtë herë dhe s' e lajmeruan që një ushtëri armike e fortë nënë kumanden e Isá Bë Evrenozit (2) po vinte me vrap për të shpëtuar Beratit nga rrethimi.

Muzaka Thopia u-shtrua sikur ishte në shtëpi të tij dhe e leshoj ushtërinë të bente qef gjer sa të shkonin të njembedhjetë ditët. Ushtaret, ca flenin, ca losnin, ca pinin, ca këndonin, ca dúalle

1.—Biemmi, L. V. f. 317 dhe Barleti, L. VII. f. 223.

2).—Barleti e quan *Sabelia* dhe Biemmi *Vrenese*. Laoniku (L. VIII, f. 432) i jep emrin e plotë: *Isa Bë Evrenozit*.

per gjah, ca çepelitnin anes lumit. Rreth múre-ve te Beratit ishte nje paterdí, nje dasme, nje pannaír prej nje turme te dehur e te çkujdesur qe defrenin. Tanúsh Thopía dhe disá gjenerale veterane e shikonin rezikun, po s' flisnin, as múare nonjë mase, se ishin zemeluar qe Skénderbeu i vuri nene úrdherin e nje çilimiu. Kalóresit, qe ishin vene te rúanin grykat dhe brigjet e te shikonin mos vinte nonjë ushterí armike, dyke pare tavaturin, qe po behej rreth Beratit, e dyke mos patur zot mi koke, ca u-kthyen te marrin pjesë ne deferimin e pergjitheshme, ca zbritne nga kúajte dhe u-shtrine nene hien e lísave qe te mpróheshin nga vapa e tmerruar, dhe ca u-hodhe nga ana e armikut, i cili ua çperbleu mundimin me te teper.

I lajmeruar prej ketyre, Isa Bé Evrenozi (1), me 25 Qershór, 1455, ra pa pritur si rufé, e mori neper kembe dhe e copetój turmen ushteriake te çkaterruar qe defrente rreth Beratit. I vétemi shpetím ishte ikja, dhe ay qe mundi iku. Atá qe u-zune ne gracke u-there pa meshire. Midís

1).—“Misit (Mehmed II) igitur partem exercitus contra scenderem Iuanis filium, quem pater, quam vis saepius eum debellare ocepisset, vincere nequivit. Josuen filium Brenezis ad id bellum ducem constituit, cui tradidit exercitum qui Pherris erat, et eum qui erat apud axium flumen, necnon Thesaliae exercitum.” Laonicus, L. VIII, f. 432.

5,000 të vráreve, që mbuluan fushen, ishte dhe Muzaka Thopía, i cili e çpagój shpejt e shtrenjte çkujdesjen e tij fatale. Napolitanet e Alfonsit, të cilet qëlluan të ndodhen andéj nga ardhe Turqit, pothua u-shuan krejt, me oficerë e me ushtarë, si në kasapanë. Topat, kampi, dhe flámuret rane në duar të Turqve.

Kur merrte funt kjo tragjedi, Skenderbeu, passí ish munduar me kot të merrte até kështjellen tjetër që s' ia dime emrin, po kthehej në Berat, me qenë që të njembdhjete ditët ishin me të mbaruar e sipër (1). Mb' udhë gjeti Shqiptaret, që po iknin, dhe mori vesh mjerimin që kish pësuar ushteria e tij. E vétëma gjë, që i mbetej për të bërë, ish të qëndronte sulmen e Turqve dhe të mbulonte ritiraten nga fusha e Beratit. Kjo gjë ish aq' e rende sa dhe e rezíkeshme, se paniku ish përhapur në të gjithë Shqiptaret, dhe garda mbretërore mënt u-perfshí në ikjen e përgjithëshme. Për fat të mirë, ardhi nata dhe i shpëtój nga një katastrofë tërësore. Nga Shqiptaret, që múare pjesë në këtë rrethím të palumur, pothua asnjë nukë shpëtój pa plagë. Midís të plagósurve rende ishin Gjerq Thopía, i velláj i Tanushit, dhe Muza-

1.—Që Skenderbeu s' ndodhej në Berat kur ngjau kjo dishfate, na e vertetón dhe Laoniku (L. VIII, f. 433), i cili çfaq hidherimin që aý papistán i urryer s' ish atjë e s' pësój gjë të keqe. "Scenderes vero, ut qui abfuisset, mali nihil passus est."

ka i Angjelines. Vete Skenderbeu u-ndóth ne rezík, kur, ne deshperím e siper, u-sul ne mes t' armiqve, u-rrethua prej syresh nga te gjitha anet, dhe mezí çau udhen me shpaten e tij te tmerruar. Nga zemerimi, na thote. Barleti, i ishte çare buza e poshtme, dhe gjaku po i rrithte si rreké (1). Kur u-érr, Skenderbeu u-perpóq te riorganizonte 'ushterin' e tij, po qe te gjithë kishin marre syte dhe iknin si te xhindosur.

Pothua kater shekuj mé vone, me 1830, tragjedia e Beratit u-persedýt perpara Manastirit. Shqiptaret kryengrites kishin rrethuar Manastirin dhe do t' a kishin marre, kur Valiu u-proponój t' a ndreqin punen me te mire. Kreret e kryengritesve rane ne gracke, pikerisht si stergjyshet e tyre ne Berát. Negociatat u-zgjatne gjer sa u ardhí Turqve nje ndihme se jashtmi. Ahere Valiu i ftoj kreret shqiptare per darke dhe i theri si shqera, pastáj u ra kryengritesve jashte dhe i coptój krejt.

Aqe Barleti sa dhe Tivárasí na shigurojne qe, pas kesáj dishfate, Shqiperia do t' ish e humbur, sikúr Isá Bé Evrenozí te kish baritur kunder Krujes, udha e se ciles qe e hapur. Po vijtorja perpara Beratit ish aq' e papritur dhe tmerri nga emr' i Skenderbeut ish aq' i math, sa Evrenozí i urte, nga frika se mos binte ne nonjé pusí, nuk u-

1.—L. VIII, f. 229.

túnt vendit, po ndreqi muret e Beratit, vuri topat e Alfonsit ne keshtjelle, forcój garnizonin dhe shkoj nga Shqiperia me nxitim pas pak ditesh. Si i pari gjeneral turk qe mundi nje ushteri te Skenderbeut, u-prit ne Stambóll me triúmf dhe u-festua si luani i dites. Po Sulltani nuke mbeti i kenaqur, posá Skenderbeu qendronte édhe i gjalle.

Kur u-kthye Skenderbeu ne Kruje, mesój qe Moisiu kishte ikur nga Dibra dhe ish hedhur nga ana e Sulltanit. Kjo lajme e hidherój mé teper se mjerimi i Beratit. “Dhente Zoti, tha, kjo te jete e funtmja trathesi.” Ne krye, kujtój qe tere ushteria e kufirit me te gjithë ndénjesit e krahínave te Dibres ishin bashkuar me armikun. Po, kur vajti ne Dibre, i gjeti Dibranet shqiptare dhe bullgare aqe te patundur ne besnikeri sa dhe mé pare. Moisiu kish ikur vetem me pesembedhete shoke. Ushteria e kufirit ishte ne vent nene kumanden e vellézerve Dimiter dhe Nikóll Berisha. I bindur, qe Skenderbeu do te mos ngrente dot krye pas deshyllit te Beratit, Moisiu kishte arrire perpara Isa Bé Evrenozit ne Stambóll, dhe i ishte zotuar Sulltanit t’ a shtronte Shqiperine nene urdher te tij me nje ushteri prej 15,000. Me qene qe ish vjeshte, puna mbeti per veren e motit t’ áferme. Sulltán Mehmedi i ishte zotuar Moisiut me te shkruar nje qint mije dukate dhe kuroren e Shqiperise pa harác, “po t’ i shpinte ko-

ken e Skenderbeut ne Stambóll.” Natyrísht, po te vente puna mbare, Sulltán Mehmedi, si pas zakonit te tij, do t’ a hithte keté marreveshje ne shporte.

Pas ikjes se Isá Bé Evrenozit, Tanúsh Thopía me nje ushterí prej 7,000 u-dergua ne Berát qe te kujdeséj per varrimin e te vráreve. Me míjera gra e burra vane pás qe t’ i kerkonin te vdékurit e tyre dhe t’ i vajtonin pas zakonit. Kufoma e Muzák Thopise nuk u-gjént, se Turqit e kishin prere cope-cope dhe e kishin hedhur me te kater anet. As u-gjetne kufomat e kalóresve, qe ishin ngarkuar te rúanin grykat, se nje pjese prej syresh kishte zbritur ne fushe te Beratit dhe tjtara ishte bashkuar me armikun. Sa per kufomat e tjera, asnjé nuké njihej nga shkaku qe kishin shkuar mé teper se dyzét dite. Tanúsh Thopía i mblodhi kufomat dhe i varrosi te gjitha bashke ne disá gropa te medhá. Mi ketá varre te perbashkme u-mblodhe graria dhe nisne nje vajtím te mallengjyer per até ushterí te palumur prej trimash veterane te disá betéjave te shkelqýera. Fusha e Beratit oshetiu disá dit’ e disá net nga ule-rimat, lebetite dhe elegjite heroike. Varret e trímave u-vaditne me lotet dhe gjakun e grave te pangushellúara qe shkulnin floket, qe çirnin faqet qe rrihnin kraherorin, e bertisnin me duar perpjete qe, ne ka burra Shqiperia, duhej t’ u merrej gjaku te vráreve te Beratit. Tanúsh Thopía, i

perlotur aý vete si dhe ushtaret e tij, me nje mije mundime, me-zí i çkeputi nga varret, dyke i shiguruar qe Skenderbeu do t' ua merrte gjakun qe te gjítheve me te teper.

Mamica mbajti zi per te shoqin tere jeten e saj dhe, ndonesé shume princer e kerkonin per grua, refuzój te marrtohej per se dyti. Si trashgimtare e te shoqt dhe ne emrin e te bijve te saj te vegjel, e qeverisi principaten e Thopíave me nje urtesí dhe zotesí te çudíteshme gjer sa vdiq. Ish-te m' e zonja nga te gjitha princeshat e deres se Kastrióteve dhe Skenderbeu i kerkonte gjithenjë keshillen per çfardó pune me rendesí (1).

Si pá Skenderbeu qe nuk ardhi nonjë ushterí turke gjer ne funt te vjeshtes, shkoj nga Dibra ne krye te Dhjetorit ne Pulát, ku e kish thirrur Pal Engjelli peshkopi i Drishtit. Pjeter Spani, princ i Shales e i shoshit, kishte vdekur, te bijte ishin zene midís tyre, dhe pushka po jepte e merrte ne malesite. Skenderbeu i pajtój dhe e qetesój vendin ca me te urte, ca me force. Vellán' e vogel Mark Spani, i cili nuke bindej me asnjé me-nyre dhe i cili ishte shkaku i trazires, e lidhi me hékura dhe e hodhi ne burk.

Ne dimer Skenderbeu pati kohe t' a riorganizonte ushterine dhe t' a ngrente moralin e un-

1).—“In rebus agendis sociam consiliorum a Scanderbego adhibitam.” Barleti, L. VIII, f. 238.

jur te Shqiptáreve. Ishte periuda m' e rezíkeshme. Shqiptaret nisme te dyshonin per zotesín' e Skenderbeut; nga ana tjater agentet e Venetise dhe te Sulltán Mehmedit futnin spica dhe perndanin me te djatht' e me te mengjer ryshfete pa kursím per te blere krere dhe gjenerale, aqe sa njerí s' i kishte besím tjatrit. Per fat te mire, pópulli i tere qendrój besník dhe shumica e kréreve vane ne Kruje qe t' i blatonin Skenderbeut tere perkrahjen e tyre. Gjithashtú Alfonsi i Napolit, Papa i Romes, dhe príncërit e tjere evropjane i derguan ambasada me ndihma dhe me fjale te mira qe te mos e humbiste kurajon nga mjerimi i Beratit dhe tradhësia e Moisiut.

Prendvera e motit 1456 pritej pa durím prej te dy páleve: prej Turqve, te cilet kishin shprese keté here t' a dermonin Skenderbene, dhe prej Shqiptáreve, te cilet deshnin te merrnin gjakun e Beratit. Moisiu u-nís nga Stambolli ne funt te Príllit me nje ushterí prej 15,000 qe t' i ngulte atdheut te tij thiken ne zemer. Skenderbeu e priste ne Dibren e Poshtme me nje ushterí prej 12,000. Me 19 te Majit te dy ushterite ishin te radhítura per beteje, kur nje kalores turk, i quájtur Ahmed, dolli ne fushe dhe provokój ne dyél até mé trimin prej Shqiptáreve. Zaharia Gropa kerkój dhe mori lejen nga Skenderbeu qe te matej me trimin anadollák. Dyeli qé i gjate. Kalóresit u-ture kunder njerjatrit, po ushtat e tyre u-dermuan mi

shqytet e hékurta dhe kúajt e tyre u-perpoqne me aqe hov sa u-permbysne me gjithé kalóresit perdhé. Zaharia dhe Ahmedi u-ngritne dhe me shpatat qveshur e nisne dyelin me kembé, po fati e deshte qe te mos merrte funt puna as me keté menyre, se ne nje perpjekje te terbuar u fluturu-an shpatat nga dúarte qe te dyve. Ahere, Zaharia e kapi armikun prej trupit, i nguli kamen ne gryke dhe e shtriu te vrare perdhé. Vitorja e Zaharia Gropes ishte nje shenje e lige per ushterine turke dhe Moisiu, per te prishur keté pershtypje, dolli ne shesh dhe ftoj per dyél vete Skenderbene. Ky nuke vonój t' ia mbaronte deshiren, ndonesé zyrtaret e tij perpíqeshin t' a ndalonin. Po qofte nga turpi, qofte nga frika, Moisiu, me te pare Skenderbene perpara, iku me vrap midís brohorige dhe tálljeve te ushterise shqiptare.

Nje shi i tmerruar e ndalój betején, e cila u-bé te nésermen, 20 Maj, jo shume lark Oronikut, ku u-thye Mustafá Pasha me 1448. Moisiu leftój me aqe trimerí sa Skenderbeu tha: "Tradhesia e ka bere mé trim se sa besnikeria." Me gjithé keté, ushteria turke u-dermua, dyke humbur afró 10,000 te vrare, te plagosur e rober. Shqiptaret s' u fale jeten e as te plagósurve, as róberve, po i shkuan te gjithé ne shpate per te lare gjakun e Beratit. Nga ana e tyre humpne afró nje mije ushtaré dhe dyzét e dy oficere te vrare, midís te cíleve Dimiter Erizin dhe Marín Spanin, dy

trima veterane, dhe afró dy mije te plagosur. Zaharia Gropa dhe Pal Maneshi treguan trimerí te madhe ne keté beteje dhe u-ngarkuan me dhurata prej Skenderbeut.

Kjo vijtore i beri Shqiptaret te harrojne krejt dishfaten e Beratit. Vete Moisiu, i mundur prej Skenderbeut, i kontemnuar prej Turqve, dhe i rrahur prej vetedijes iku nga Stambolli, ardhi ne Shqiperí, i ra ner kembe Skenderbeut me nje bres te lidhur ne qafe, dhe me lot ne sy i kerkójd ndjese per fajin e tmerruar qe kish bere. Skenderbeu e ngriti, e puthi ne balle, si birin prodik i ati ne Ungjill, i dha shkallen e vjeter qe kishte ne ushterine kombetare dhe nxori nje urdher qe asnerí te mos i flase per tradhesín' e shkuar.

Ne keshillen mbreterore u-bé nje bisedím i gjate per çeshtjen e plengut te Moisiut, te cilen e kish konfiksuar Skenderbeu motin e shkuar dhe ua kishte ndare si dhurate Nikóll Erizit, Andrea Gropes, Gjon Perllatit, Gjerq Thopise dhe Gjerq Stres Balshes. Ketá, dhe veçanerisht i funtmi, kundershtonin dhe protestonin qe nuk ish e drejte t' u rrembehej gjeja, qe e kishin fituar me besnikerín' e tyre, e t' i dorezohej prape nje tradhëtori. Po Skenderbeu, pas keshilles se Vrana Kontit dhe Vlladán Givricit, pesembedhete dit passí u-kthye Moisiu, dha urdher qe t' ia kthenin prape tere plengun. Te gjithë u-bintne, perveç Gjerq

Stres Balshes, i cili me proteste dhe kanosje mbajti nje krahine afer Elbasanit (1). *h*

Gjon Muzaka na thote qe Moisiu u-hóth nga ana e Sulltanit, passí i rrembeu Skenderbeu *principaten*, te cilen nuk ia dha prape mé; Barleeti dhe Biemmi na thone qe Skenderbeu i konfiskój *plengun* e tij, domethene proprietetin personál, passí iku, dhe keté ia dorezój, kur u-pendua dhe u-kthye prape. Ketó deshmime nuke kundersh-tohen, po plotesohen njera prej tjatres. Skenderbeu, i merzitur prej princerve feodale te vegjel, te cilet i kishte si gjyle ne kembe, ne mos krejt armíq a tradhetore, i vuri kazmen sistemit feudal dhe atá prej princerve qe mundi i *mediatizój*, do-

1.—Biemmi, L. V, f. 346.—Gjon Muzaka (Hopf, f. 300) e tregón punen ndryshe: “Skenderbeu i rembeu Moisiut *shtetin e tij*, qe ish ne Dibre; pas kesáj, Moisiu i zemeruar u-hóth nga ana e Sulltanit, i cili e dergón me nje ushteri kunder tij, ahere Skenderbeu i dergój fjale qe te kthehej se do t’ a kishte si vellá; dhe Moisiu, dyke ditur qe s’ kishte nonjë shiguri prane Sulltanit dhe dyke mos dashur t’ i rrite forcen Turkut me gjakun e te Krishtéreve, u-kthye prape.” Duhet vene re qe Gjon Muzaka flet per rembimin e *principates*, dhe Biemmi per dorezimin e *plengut*, “*suoi beni*” a “*suo avere*” pas kthimit te Moisiut. Si Biemmi, dhe Barleti flet per dorezimin e *plengut*, jo te *principates* (L. VIII, f. 250): “Neque multos post dies, quae ablata Moisi, aut fisco adjudicata, aut divisa inter privatos fuerant, reddi omnia curavit.”

methene ua hoqi te drejten e mbreterimit dhe i aneksó j principatat e tyre nene hien e tij, po u la, nga ana tjater, proprietet personale, te cilat nuk ua ngau, edhe titujte ashtú si i kishin. Keté mase e gjykonte si te vétemin shpetím te Shqiperise, e cila duhej te ish e lidhur e bashkuar ngushte dhe me nje guverne te qendralesuar ne keté periude kritike. Si kryekumandár i ushterise, deshte te ishte ay vete zot dhe jo te varrej nga miredashja dhe qefi i princerve aliante, te cilet ne oren e rezi-kut, si ne rethím te Krujes, e neveritne ne meshi-re te fatit, pa kuptuar qe humbja e tij ishte dhe humbja e Shqiperise. Keshtú Skenderbeu del i pari princ evropján, qe i deklaró j luften feodaliz-mes dhe beri ne Shqiperi te Mesme até qe u-bé tre shekuj pastáj ne France ploterisht dhe kater shekuj pastáj ne Gjermani vetem pjeserisht. Kjo politike e Skenderbeut, e cila kishte per qellím kryesor bashkimin e kombit nene nje flamur e nje krye, ishte nje nga shkaket e tradheseve te kréreve te ndryshme si Moisiu e te tjeret, qe do te shohim mé vonë. Nga ana tjater, shpjegón adhu-rimin dhe besnikerín' e pakufishme te pópullit, te cilin Skenderbeu e çliró j jo vetem nga Tirani i huaj po dhe nga tiranet e vegjel te vendit, qe i thethinin gjakun dhe e venin te vritej vella me ve-lla per interesat e tyre vetiake. Prishja e sistemit feodal ishte n' até kohe nje mase aqe radikale, sa Gjon Muzaka e kallezón Skenderbene si rrembé-

njes dhe uzurbatór, Tivárasí hesht dhe as e permént gjekúnt keté riforme te tmerruar, dhe Barleti e paspallós dhe na e tregón vetem ne dy rasje terthori (1), po aqé çkoqur sa qíelli i kthjellët.

Keté mot Sulltán Mehmedi nisi nje fushate kunder Hungarézeve me nje ushterí te forte dhe

1.—Príncerit e Myzeqese, na thote Barleti (L. II, f. 34) ishín te bashkuar me Skenderbene nga zemra aqé ngushte, sa principatat e tyre s' kishín kufire te veçanta qe te ndáheshín nga e tija: "His (Musaciis) sicut idem voluntatis, idem etiam Labitus animorum erat cum Scanderbego, ita neque imperium ab illo ulla ex parte separatum, distinctumve habebant." Me fjale te tjera Skenderbeu e kish aneksuar principaten e Myzeqese, dhe Gjon Muzaka na e thote me sepate, qe ua rrembeu me force. Hamza Kastrioti qahet qe Skenderbeu jo vetem s' i dha pjesen qe i binte nga principata aterore, po dhe até cope vent qe i kish falur, nga turpi i botes, do t' ia kish marre prape, posá te gjente nonjë shkak, sikunder kish bere me Balshet: "Recuperavit, auxi imperium Scanderbegus non sine multo labore, et opera nostra. Expectavimus diu, si non aviti, et paterni juris, portionem saltem, ut mercedem aliquam sudoris, et periculorum tantorum nobis daret. Ducta est non multo post uxor illi, quaesitus et susceptus novus haeres, imperii successor. Nobis prae pudore quodam hominum, ne privati omnino degeremus, assignatus vilis quidam Epiri angulus, ubi (illo caetera obtinente) infamem traheremus vitam. Vix poteram animo imperare, neque unquam satis eam concoquere ignominiam. Coëgit tamen temporis ratio, et insolens ingenium viri caelare omnia, dissi-

Skenderbeu, si u-kthye Moisiu, mblodhi prape keshillen qe t' a binde te marrin ofensiven, osé te paken te perpíqeshin per te rifituar Beratín dhe Sfetigradin. Ishte rasja m' e mire, se Sulltán Mehmedi u-dermua prej Huniadit perpara Belgradit me 6 Gusht, 1456, dyke humbur tere artillerín' e tij dhe 24,000 te vrare, po keshilla s' desh-te te degjonte gje as per njerin as per tjatrín pllan. Shqiptaret u-gezuan per dishfaten turke aqe sa ishin helmuar per humbjen e Stambollit dhe Skenderbeu i dergój Huniadit nje ambasade me letra pergezimi. Per fat te keq, gjashte dit pas

mulareque, ne suspicionem aliquam causatus me circumvenieret, ut nuper Georgio Stresio, sororis suae filio fecit, quem confictis criminationibus insimulatum *omni ferme imperio nudavit.*" Barleti, L. IX, f. 253.

Paja qe mori Skenderbeu nga Arianiti permblythte, si pas zakonit t' ahéreshme, dhe disá krahina, dhe perandáj qáheshin te vellézerit e se shoqes qe ua plaçkiti principaten. Pas vdekjes se Arianitit me 1461, si duket, Skenderbeu ia aneksój tere principaten dhe i mediatizój te bijte, se nje prej syresh nga inati u-bé muhamedán pikerisht pas ketí moti. Sidomós, dime me shigurí qe Himaren e trashegój Gjon Kastrioti, i bir' i Skenderbeut, dhe jo te bijt' e Arianitit. Nofta kjo politike ishte shkaku i shérreve periodike me Dukagjinet, se Skenderbeu, si pame pak mé siper, kapexeu Drinin dhe i *shtroj* malesít' e Shoshit e te Shales, te cilat munt t' a marrim me ment qe i aneksój nje her' e mire.

vijtores se shkelqyer te Belgradit (11 Gusht, 1456), kryetrimi Hungarës i lavderuar u-semur edhe vdiq nga ethet.

Me 18 te Tetorit, 1456, Turqit zaptuan me tradhesi keshtjellen e Modrises. Kumandari i saj ish Gjerq Stres Balsha, i bir' i Jelles, se motres se Skenderbeut, njeri pas parase, i cili s' e kishte per gje te bente ate turpin me te math, po sa te kish nonje fitim personal. Sulltan Mehmedit, pra, s' i vajti me kot mundimi, kur u-perpog t' a blere me anen e agjenteve te tij. U-muare vesh, si u-perhap fjala, per 30,000 dukate t' argjenta. Po qe te dukej se keshtjella ra nga moskujdesja, jo nga pabesia, dhe keshtu te vogelohej faji i tij, kumandari i Modrises dolli per gjah me tere garnizonin ditën e caktuar, dyke lene porten e forteses hapur, dhe Turqit, pas marreveshjes, hynë dhe e zaptuan pa derdhur asnje pike gjak. Ne krye u-besua pergjitherisht qe Modrisa humbi nga mos perkujdesja, dhe ahete oficeret dhe ushteria nisne te qahen kunder Skenderbeut, i cili nuke vuri ment nga deshylli i Beratit dhe po u jipte kumanda me aqe rendesi disa oficereve te rinj e te papjekur, qe s' kishin tjater vlere veq qe ishin gjirnje te tij. Po keto qarje pushuan shpejt. Gjerq Stres Balsha u-arrestua me urdher te Skenderbeut, u-hoth ne burk si tradhetor, dhe me te pare veglat e tortures e rrefeu fajin me gojen e tij. Principaten e tij Skenderbeu e aneksoj;

plengun e tij ia dhuró j te vellájt Gjon Stres Balshes; Moisiu mori prape krahinen prane Elbasanit qe s' ia kthente; dhe Skenderbeu konfiksó j dukatet e fitúara me tradhesí dhe i perdori per te ndertuar fortesen e Rodonit. Tradhetori u-denua ne burk per jete bashke me te vellane Gjoke Stres Balshen dhe u-derguan ne Napoli qe t' i rúante Alfonsi. Pastáj me lutjet e papushú-ara te Jelles u-qliruan, po kurre mé nuk u-qasne ne ushteri a me nonjé tjater sherbím te shtetit. I velláj i tyre Gjon Stres Balsha sherbeu nene Skenderbene besnikerísht gjer ne funt (1).

1.—Barleti s' na thote gjekúnt asgjé per humbjen e Modrisces, hollesít' e se ciles i mesojme nga Biemmi (L. V, f. 346-348). Ky na tregón vetem Gjerq Stres Balshen si fajtor, po nga Muzaka mesojme terthori qe ne keté tradhesí kishte gjisht edhe i velláj Gjoke Stres Balsha, se qe te dy bashke u-derguan ne Nápoli: “e fé prigione il Signor Giovanni (kendó *Giorgio*) e il Signor Coico Balsa fratelli e li mandó al Ré Ferrante vecchio (kendó *Alfonso*) in Napoli, che li tenesse prigionì, e li tolse il stato loro ch' era tra Croia et Alessio, dico il paese della Misia.” Hopf, f. 300.—Barleti, (L. IX, f. 253) e vertetón aneksaten e principates se Bálsheve, qe zgjatej nga Kruja gjer ne Lesh, prej Skenderbeut pa dhene asnjé hollesí tjater. Gjoke Stres Balsha duket qe u-fal ploterísht prej Skenderbeut, se ne betejen e Oranikut, 1465, Barleti (L. XI, f. 339) e permént si kumandár te nje krahu te ushterise shqiptare.

Keté mot i lindi Skenderbeut nje djale, i cili u-emerua Gjon pas gjyshit te tij. Pópulli e festój keté ngjarje se taní kishte nje trashëgimtár per fronin e Shqiperise. Po ky gezím nuke mbajti shume kohe, se pak dite pastáj, Hamza Kastrioti, me gjithë te shoqen e femijen shkoj ne Stambóll dhe u-vú ne sherbím te Sulltanit kunder atdheut te tij. Kjo tradhetí e tronditi tere Shqiperine, se keté here tradhetori ishte princ i shtepise mbreterore. Kur e mesój Skenderbeu tha: “Kjo vetem me mbetej, te leftónj kunder gjakut tim!” dhe qau mé teper per fatkeqesín’ e vete se sa per pabesín’ e te nipit (1).

Barleti nuke na i shpjegón drejt per drejt shkaket qe e shtyne Hamzen ne dezertím, se i pelqén mé mire te heshte per gjerat e papelqýera (2). Po Tivárasí (3) na e thote çkoqur: Hamza kishte shprese te hipte ne fron te Shqiperise pas vdekjes se Skenderbeut; kur u-marrtua me te bijen e Arianitit, Hamza nuke mundi t’ a fshehe zemerimin as ne mes te dasmes; edhe nje here

1.—“Pianse, accusando piú la propria disavventura nei suoi piú cari, che la perfidia del nipote.” Biemmi, L. V, f. 352.

2.—“Multa scribentem hoc loco deterrent, et ad silentium quasi me invitant, quod ea domestica scelera ac ingratitude mortalium sicut meminisse, ita referre horret animus.” Barleti, L. IX, f. 251.

3.—Biemmi, L. V, f. 350-353.

kishte deklaruar botërisht përpara një shumice që Skenderbeu, dyke u-marrtuar, ia paguante shërbimet me mosmirenjohje; kur lindi Gjoni i vogël dhe s' i mbeti më asnjë shprehje për trashëgiminë e Skenderbeut, atëherë çfaqti një zemërim të turbuar, sikur ia kishin rrembyer nga koka kuroren e Shqipërisë.

Sulltân Mehmedi, i cili tjetër s' mejtonte veç t' a demoralizonje e t' a shtype Skenderbënë me anë tradhetirash, pasi nuk i vajti mbare goditja e Moisiut, i vuri syne Hamzes. Për marreveshje të dërgoj t' emen, e cila ishte turke, dhe i proponoj t' a bente Vezir të Shqipërisë, po të kthehej kundër Skenderbeut. E ëma e Hamzes arriti në një çast psikologjik, pikërisht kur lindi Gjoni i vogël, dhe nuk u-mundua shumë që t' a mbaronte misionin e saj, se i biri ishte gati. Dyke patur një krahinë përtej Dibres, afër kufirit, që ia i kish falur Skenderbeu, s' kishte veç të bente një çap që të hidhej nga ana e Sulltanit, i cili e ftonte me një kurorë në dorë. Po të mos i vinte mbare s' kishte frikë mos pesonte gjë, se Skenderbeu do t' a falte me atë lehtësi që fali dhe Moisiu (1).

1.—Fallmerayer-i (vëll. 9 f. 66) shton me ironi që tradhësia falet lehtë e shpejt prej Shqiptarëve si një mekatë krejt i natyreshme dhe pa rëndësi: "Ver-rath wird beiden Schkyptaren als eine der natuerlichsten und am wenigsten gravirenden Suenden leicht und schnell verziehen."

Hamza u-prit prej Sulltanit me nderime te medhá, se ky s' munt te ikte si Moisiu, posá solli ne Stambóll te shoqen e bijte si penk te besnikerise tij. Dhe ketú Barleti, ató qe s' na i thote ve te drejt per drejt, ia ve me mjeshtreí dhe hollesí ne goje Hamzes, kur ky i flet Sulltanit per shkakket e ikjes se tij dhe i qahet kunder Skenderbeut, qe e genjeu me shpresa, e shpuri ne udhe te lige, dhe pastáj i dolli i pabese: E para, Skenderbeu nuk i dha Hamzes pjesen e principates se Matit qe i binte jo vetem si trashegím nga i atí, po dhe si qperblím te ndihmes, te mundímeve dhe te lúf-teve prane tij; e dyta, shpresa qe t' i trashegonte te gjitha sa fitój Skenderbeu humbi posá ky u-marrtua dhe beri nje djale; e treta, kishte frike qe Skenderbeu, dyke zbatuar politiken e tij qendralesore, do te gjente nje shkak qe t' i rrembente dhe até krahine te vockel, qe i kish falur ne nje çip te Shqiperise, nga turpi i botes, qe te mos e lente te ngordhe per buke (1).

1.—Barleti, L. IX, f. 253.—Kesh tú ben Barleti per çdo gje te papelqyer: a hesht fare, a e thote terhori, si pa te keqe, a e shpjegón bukur, po ahete fut me nonjë vrime ku duhet t' a kerkósh me qirí qe t' a gjesh. Me gjithë keté nuk duhet t' ia hame haken, se ne ca pika me rendesí kryesore e kapexen Tivá-rasin, si historián: me kater a pese fraze elegante, te vena ne goje te Hamzes, na i tregón te gjitha shkakket e ikjes se tij dhe na ndriçón mé teper se kater faqet e

Ne vere të motit 1457 Hamza Kastrioti hyri në Shqipëri me një ushtri prej 50,000 nene kryekumanden e Isák Daút Pashes (1). Ushtria e Skenderbeut ishte vetëm 12,000. Kerkój pra ndihmen e Papes (2), të Alfonsit, dhe të Princëve aliata. Papa Kalisti III (1455-1458) i dergój 200 ushtare me një shumicë të madhe ushqimesh e municionesh. Aliatet i derguan 5,000 ushtare dhe të holla. Alfonsi nukë mundi t' a ndihmonte se ndodhej në lufte me Gjenovezet.

Ketë here, Skenderbeu ishte i shtrenguar të perdorte një taktikë të re, se Hamza ia dinte të

Biemmit mi këtë çështje; terthorí, po fare çkoqur, na informón për politiken qendroresore dhe anti-feodale të Skenderbeut, të cilën as e permént Biemmi fare dhe të cilën e verteton Gjon Muzaka plotërisht.

1).—Barleti e quan Isak Pashe dhe Tivárasí Daút Pashe. I japim që të dyja emrat.

2).—Si ambasador pranë Papes, Skenderbeu dergój priftin e pallatit, të quajtur Gjerq Kuka: "*Georgium Cuccam suum sacerdotem.*" Shih Biemmi L. V, f. 359, shením latinisht i hequr nga teksti i Tivárasit. Veç këtí dergój At Dimitër Frëngun, arkëtarin e tij që të kerkonte ndihmen e flotes papale, e cila ndodhej në Det të Bardhë nene kumanden e Kardinalit d' Aquileja: "*Spacció parimenti per la via del mare Demetrio Franco suo Tesoriere verso Levante alla flotta Pontifizia ch' era commandata dal Cardinale d' Aquileja, a fragli istanza di rivorlgersi⁴ in suo ajuto.*" Biemmi, L. V, f. 359.

gjitha te fshehtat strategjike dhe kishte marre masa. Beri pra sikúr u-trémp dhe u-hoq me tere ushterine ne kufirin venecián afer Leshit. Hamza ne krye kujtój qe kjo ritirate ishte nje nga manevrat e zakóneshme te Skenderbeut, po dyke pare qe ushteria shqiptare s' bente asnjé levizje, ndonesé kishin shkuar disá jave qe kur hyri ne Shqiperí, u-bínt qe Skenderbeu iku me te verte te nga frika ne Lesh. Ushteria turke u-çkujdés, disiplina u-laverua, dhe ushtaret nisne te perndáheshin me te djatht' e me te mengjer per te plaçkitur. Kampi i ushtrise turke ishte vendosur ne fushen e Albulenes, prane lumit Mati, ne perendím te malit Tumenisht. Skenderbeu zaptój keté mal, e ndau ushterín' e tij me tri pjesa, te paren nene veten e tij, te dyten nene Moisin' e Dibres, te treten nene Gjon Stres Balshen dhe Pjeter Emanuelin, dhe i goditi Turqit pa pritur nga disá ane te ndryshme, me 2 Shtatór, 1457, ne mes te dites, kur bente nje vape e tmerruar. Luftethirrjet e Shqiptárove, oshetimet e trumbétave, dhe kercellimat e dyfégjeve lajmeruan qe Skenderbeu ish atjé, kur Turqit ia kishin humbur fare tragen. Kúajt' e tyre kullosnin pa shale, ushtaret qlódheshin, rúajtesit flenin te shtrire nene hien e lísave, dhe kumandaret po bisedonin ne duhej te prisnin pa pune ne Albulene apo t' i binin Krujes. Keté dite u-lá ploterisht dishfata e Beratit. Turqit kundershuan sa muntne, po

beteja ish e humbur qe ne krye, dhe atá qe s' u vrane múare aratine. Afró 20,000 Turq te vrame mbuluan fushen, 1,500 u-zune rober, míjera te tjere u-copetuan prej Malesóreve kur iknin, dhe tere kampi mbeti ne duar te múndesve. Midís róberve ishte nje Sanxhák Bej, i quájtur Mesíd dhe Hamza vete, te cilin e zuri te gjalle Zaharia Gropa me dy ushtarë, te quájtur Stefán Ubini dhe Vincént Raleni, te cilet i lidhe me hékura dhe ia shpune t' ungjit. Si Davidi per Abesallomin, Skenderbeu kishte dhene urdher qe te mos vri-tej tradhetori i shtepise, i fese dhe i atdheut te tij, po te zihej i gjalle.

Plaçkat qene te panúmerta. Pothua cildó ushtár mori nga nje kale te ngarkuar me plaçka te ndryshme. Skenderbeu gjeti ne tenden e kryekumandarit nje qint mije dukate. Gjysmat e ketyre ia dha Moisiut perpara tere ushterise me nje fjale, ne te cilen i tha qe nderi i vijtores i binte atí mé teper se cilitdó tjtater. Moisiu, nga ana e tij, ua perndau Dibráneve dhe u-kenáq me nderin qe i beri Skenderbeu. Si legjionet e Jul Qesarit ne Farsalle, ushtaret e Skenderbeut i gjetne sofrat te shtrúara ne tendat armike, dhe kryetenda e kumandarit ishte ngritur e stolisur me aqe luse sa s' kishin pare Shqiptaret as ne ender.

Skenderbeu, si varrosi te vraret, u-kthye ne Kruje me triumf. Dhe keté here, Shqiptaret i hoqne robat e zise qe mbanin per te vraret e Be-

ratit, per te kremtuar keté vijtore te shkelqyer. Beteja e Albulenes u-kendua me vjersha an' e mb' ane Shqiperise dhe ambasadoret e Skenderbeut, me plaçka turke dhe letra te kurorezúara me dafine e shpune lajmen e mire ne hoborret e Romes, Napolit, Budapestit, Venetise dhe Frances.

Stambolli u-trondit nga kjo dishfate e papriur. Sulltani pagó j 15,000 dukate per Mesíd Be-ne dhe 40,000 per oficeret e tjere. Hamza Kas-trioti, per te cilin Sulltani s' u perkujdés aspák, u-dergua prej Skenderbeut ne Nápoli prane Alfonsit si rop bashke me 12 kuaj, 4 flámure te Turqise dhe tenden madheshtore te Isák Daút Pashes.

Ambasadoret e Sulltanit qe súalle çperbli-min e oficéreve rober, i proponuan Skenderbeut paqe osé armepushím me konditen *uti possi detis*, domethene ciladó ane te mbante ató qe kish ne dore. Keshilla shkelte kembe qe te akseptohet ky proponím, kur Skenderbeu s' deshte te bente paqe veç me konditen qe t' i kthéheshin fortesat e Beratit e te Sfetigradit. Mi bisedím e siper ar-dhi nje ambasador i Papes, Imzot Giovanni Navar-ro, i cili i solli Skenderbeut nje sume te hollash, qe ishte mbledhur me perpjekjet e Vatikanit ne Raguze dhe ne Dalmatí. Ky u-paraqít perpara keshilles dhe, passí i pergezój Shqiptaret per vij-toren e Albulenes u bëri te njohur zyrtarisht qe Papa Kalisti III po organizonte nje kryqesate prej mbréterve te Krishtere te Evropes kunder Turq-

ve dhe qe shpresen mé te madhe per mbarevajtjen e saj e kishte nga Shqiptaret dhe veçanerisht nga Skenderbeu i cili, pas vdekjes se Huniadit, ish i vétemi gjenerál i zoti qe te vihej si kryekumandár i Kryqetáreve (1). Kjo i bindi Shqiptaret t' i hedhin poshte proponimet e paqes dhe t' a vazhdojne luften.

Ne keté mes, Sulltán Mehmedi dergój nje ushteri nene Sinán Pashen dhe Omer Pashen me úrdherin qe te rúajne vetem kufirin, po te mos e goditin Skenderbene, as t' i japin beteje po t' i provoktonte.

Me 1458, Skenderbeu, si u-perpóq me kot t' i hiqte ushterite turke ne beteje dhe pá qe ish e pamundur, lá dhe ay nje ushteri per te rúajtur kufirin dhe u-kthye ne Kruje. Atjé i ardhi lajma e vdekjes se Alfonsit te Nápolit dhe pak kohe pastáj i la shendét edhe Vrana Konti. I pari ishte miku i tij m' i ngushte dhe mprójtasi i tij mé besnik, i cili e kishte ndihmuar me dore te hapur ne disá rasje kritike; i dyti ishte nje nga gjeneralet e tij mé te zotet, kumandari i degjuar qe mprojti Krujen me aqe trimeri dhe nder kunder Sulltán Muradit II, veterani i disá betéjave te lavderúara kunder Turqve, stratigjisti qe i dha bashke me Vlladán Givricin pllanin, me te cilin e mun-

1.—Biemmi, L. V, f. 378-379, dhe Rinaldi, Annales Ecclesiastici, mot 1457, no. 15, ku eshte teksti i letres se Papes per Skenderbene.

di Hamzen, dhe burri i patronditur ne besnikeri. Vdekja e Alfonsit, e cila ngjau ne 27 Qershor, 1458, ishte nje mjerim i math edhe nga nje shkak tjater: si do te shohim me vone, pas vdekjes se tij, krisi lufta civile ne mbreteri te Nápolit dhe kongresi i Mantoves, i cili u-mbloth prej Papes per te organizuar kryqesaten kunder Turqve, ne vent qe te dergonte ushterite kryqetare t' Evropes ne Shqiperi, e thirri Skenderbene si ndihmes per te shtruar Italine Jugore.

Pas vdekjes se Alfonsit, kemben e tij e zuri i biri Ferdinandi dhe Skenderbeu i dergoj nje ambasade, te perbere prej Tanush Thopise, Villadan Givricit dhe Muzakes s' Angjelines, qe t' a ngushellonin per vdekjen e t' ett dhe t' a pergezonia per hipjen e tij mi fronin e Nápolit. Kjo ambasade kishte porosi te sillte ne Kruje edhe Hamzen, pas shume lutjesh nga ana e tij dhe e miqve.

Hamza Kastrioti, si u-kthye ne Kruje, vuri tere forcen qe t' i ndjehej faji dhe flitej lart e poshte qe Skenderbeu do t' a falte si Moisine, a te paken do t' a qlironte si Gjerq Stres Balshen. Ne keté mes, Hamza iku prape ne Stamboll, ca thone me lejen e Skenderbeut qe te merrte s' andejmi te shoqen me te bijte, ca perseri fshehtazi e me tradhesi. Ne Stamboll, Hamza u-prit shume ftohte dhe pak kohe pastaj vdiq i helmuar prej Sulltanit, duke lene pas te shoqen e te bijte, te

cilet ishin kthyer muhamedane. Hamza, sikúr te mos kishte dale tradhetór, s' eshte çudí qe te zinte kemben e Skenderbeut, passí Gjon Kastrioti ish teper i vogel qe te hipte mi fron te Shqiperise pas vdekjes tij. Ne Shqiperí vinte i dyti pas Skenderbeut ne shkalle te nderit, jo vetem si i nipi i tij nga i velláj m' i math, po dhe si mé trimi nga gjeneralet e tij, dhe pas Moisiut quhej ay m' i sqúari dhe m' i zoti ne punet e luftes. Nga rritja, nga dituria, nga fjala s' kishte shok. Ishte i embel, popullór, dorehapur dhe te gjitha sa kishte, a fitonte ne beteje, ua perndante ushtáreve. Ne nje cilesí e kaperxente edhe Skenderbene: ne te fituar zemrat. Ushtaret dhe oficeret e deshnin aqe shume sa, kur ish i burgosur, qáheshin fáqeza kunder Skenderbeut qe s' e falte, ashtú si kish bere per Moisine dhe Gjerq Stres Balshen. Ketó qarje dhe frika e kryengritjes ishin shkaku qe e dergój te mbahet i burgosur ne Nápoli. Hamza kishte gjithaté dashuri per luften dhe urrejtje per paqen, si Skenderbeu, te cilit i shembellente ne te gjitha veç ne madheshti morale dhe bukurí trupesore. Ishte i shkurter nga shtati, i thate nga trupi, dhe jo i híjeshme a madheshtór nga pamja, si princet e tjere te deres se Kastrióteve, po ish plot me energjí dhe i lindur per kumandár. Me tradhesín' e tij, Shqiperia humbi nje Skenderbé te dyte potencial, i çili munt t' a kishte ndryshuar krejt historín' e saj te pastajme.

Me 1459 Sulltani adoptój nje tjater pllan per te dermuar Skenderbenc: te dergonte kunder tij ushteri pas ushterie, pa pushim, pa prehje, gjer sa t' a lohte e t' a shuante. Sinan Pasha e hapi ketë fushate me 20,000. Skenderbeu e priti ne grykat e maleve te Mokrenes, afer Ohrit, dhe e dermój krejt me 27 te Gushtit, 1459. Gjithatë dite goditi Husein Bene, i cili vinte te bashkohej me Sinan Pashen, e çkaterrój ushterin' e tij prej 30,000 dhe e zuri kumandarin e saj te gjalle. Pake dite pastáj, Skenderbeu, i lajmeruar qe nje tjater ushteri turke prej 18,000 nene Jusuf Bene po zbriste nga Kosova ne Dibre, s' i dha kohe t' afrohet as ne kufi po e goditi dhe e shtypi afer Shkupit, ne fushe te Pollogut.

Gjithashtú e pesój edhé Karaxhá Beu me nje ushteri prej 40,000 ne Livád, afer Ohrise, ne vere te motit 1460. Karaxhá Beu ishte shok i vjeter i Skenderbeut dhe gjenerál i çprovuar, po plak nga versa. Ky i ish levduar Sulltan Mehmedit qe munt t' a thyente Skenderbenc me 30,000. Sulltani e besój, po qe t' a shigurate punen mé mire, i dha 10,000 mé teper se sa kerkój. Dishfata e tij ish e plotte, po nje shi i tmerruar i ndalój Shqiptaret t' a ndiqnin armikun e tmblithnin pemet e vijtores. Keshtú Karaxhá Beu u-kthye ne Stambóll me humbje te paka dhe thuhet qe Sulltan Mehmedi e pergezój qe shpetój aqe lehte nga thonjt' e Skenderbeut.

Sulltán Mehmedi, dyke humbur shpresen i dergój perserí ambasadore Skenderbeut per te negociuar paqe a armepushím. Skenderbeu, si gjithenjë, s' deshte te degjonte as fjale per negocia-ta pa marre prape Beratin me Sfetigradin, dhe lufta do te kishte vazhduar, kur ardhi ne Kruje nje ambasador nga ana e Ferdinandit te Nápolit, i quájtur Marco Caravasio, qe t' i kerkonte ndihme kunder Dukes Jean nga dega Anjou e shtepi-se mbreterore Bourbon te Frances, i cili perpi-qej t' i rrembente fronjn. Ferdinandi ish thyer me 7 te Korrikut, 1460, ne Sarno, njezet dite mé vone ne Puglie, dhe ndodhej aqe liksht sa e sho-qja, mbreteresha Isabella, dolli ne ruget e Nápo-lit qe te mblithte ndihma per te paguar ushtaret. Pothua te gjithë princërit e Italise u-trazuan ne keté lufte: Duka i Milanit Francesco Sforza dhe Papa Pius II (1458-1464) múare anen e Ferdi-nandit; shumica e te tjéreve dhe te gjithë bujaret e Italise Jugore anuan nga Duka Jean d' Anjou. Ne shtrengice, Ferdinandi kerkój ndihmen e Skenderbeut, dhe Papa i u-lút veçanerisht qe te hidhej ne Itali. Skenderbeu iu pergjéq Papes keshtú: "Edhe sikúr te mos me shtynte zemra per te ndihmuar te birin e mikut tim, deshira e Papes do t' ish per mua nje urdher, qe do te me bente te shkonja ne Itali."

Po per keté fushate kishte dy ndalime: luf-ta kunder Sulltán Mehmedit dhe reziku i nje luf-

te civile me Dukagjinet. Dergój pra ne Itali Gjen Stres Balshen me 500 kalores si kryerojtje dhe aý vete iu-vú punes per te regulluar punet me Dukagjinet dhe me Sulltán Mehmedin. Batleti s' ben fare fjale per zihjen me Dukagjinet dhe Tivárasi e permént pa dhene asnjé çkoqitje. Po nga nje letre qarketore e Papes Pius II (1), drejtuar ne kryepeshkopet e Dúresit e te Tivarit, me date 10 Shkurt, 1461, merren vesh ketó: qe Lek Dukagjini, i ndihmuar prej Spáneve te Pulatit, e kishte zaptuar Danjen me pabesí dyke vrate kumandarin e saj venecián, dhe kish kerkuar ndihmen e Skenderbeut kunder Venetise (2); passí ky refuzój, Lek Dukagjini dhe Spanet lidhe nje aliance me Sulltán Mehmedin aqe kunder Venetise nga njera ane dhe Skenderbeut nga tjetra; lufta civile ishte me te krisur e siper, se Sken-derbeu gatitej t' i shtronte Dukagjinet dhe Spanet me force; po para se t' u deklaronte luften, i ulút Papes te perdorte influencen e tij prane Malesóreve qe te ndreqej puna me te mire; Papa u dergój kryepeshkópeve dhe peshkópeve shqiptare letren qarketore, qe permentme mé siper, me anen e se ciles u bente te njohur qe Dukagjinet, Spanet dhe pasaniket e tyre jane te çkishruar,

1.—Rinaldi Ann. Eccl., 1460, no. 104.

2.—Danja ra ne duar te Dukagjineve me 1456, pas arshíave te Venetise.

ne qofte se brenda ne 15 dite nuke presin çdo lidhje qe kishin me Turqit. Kryepeshkopi i Dúresit, Pal Engjelli, me keté letre ne dore, i solli ne udhe Dukagjinet, Spanet dhe Malesoret, te cilet e prishne aliancen me Turqit dhe u-kthyen prape ne Ligen e Príncerve shqiptare.

Tani mbetej armepushimi a pagja me Sulltanin, delegatet e te cilit ishin ne Kruje, gati te neneshkrúanin nje paqe te nderçime per te dyja anet, posá qe Skenderbeu te hiqte konditen e dorézimit te fortésave te Sfetigradit e te Beratit. Sadó qe nje marreveshje e tille s' i pelqente, Skenderbeu, i shtrenguar ca nga qarjet e pópullit te lodhur qe kerkonte paqe me çfaredó çmim, ca i shtyre nga deshira per te marre pjese ne fushaten e Italise pa rezík, neneshkrój nje paqe, a mé mire armepushím per dhjete vjet me Sulltanin, me 27 Prill, 1461, me konditen *uti possidetis*, domethene qe cilidó prej paqebéresve te mbante ató vise qe kishte ne dore, qe tregeria ne mes te dy mbreterive te ishte e lire, dhe Sulltán Mehmedi II t' a njihte Skenderbene si mbret te Shqiperise. Konditen qe te zbrázeshin fortesat e Beratit e te Sfetigradit prej Turqve nuk e akseptój Sulltani, po as Skenderbeu nuk akseptój konditen qe t' i jipte Sulltanit te birin si penk, edhe t' i linte ushterite turke kunder fortésave veneziane anes detit. Tanúsh Thopia u-dergua prane Papes, i cili s' e pelqente keté paqe me asnjé me-

nyre, qe t' i tregonte shkaket, per te cilat u-bé dhe duhej bere me doemós. Sidó qe te jete, Skenderbeu arriu sa t' a shtrengonte Sulltán Mehmedin II, ngadhenorin mé te tmerruar dhe mé kryelarte t' atí shékulli te negocionte nje paqe me té, *si nje me nje.*

Me neneshkrimin e paqes se dhjete vjéteve mori funt akti i dyte i tragjedise madhe shqiptare.

KAPTINE IV

SKENDERBEU DHE VENETIA KUNDER SULLTAN MEHMEDIT II.

1461—1502

Fushata e Italisë, beteja e Ursares, 18 Gusht, 1462.—Kryqesata e Papes Pius II, Nentór, 1463.—Dekllarata e luftes, 27 Nentór, 1463.—Beteja e Ohrisë kunder Sheremet Beut, vdekja e Papes Pius II, 14 Gusht, 1464.—Fushata e Ballabán Pashes kunder Skenderbeut Prill-Shtatór, 1465.—Rrethimi i dyte i Krujes, udhëtimi i Skenderbeut ne Rome, çlirimi i Krujes, Korrik-Tetór. 1466.—Rrethimi i trete i Krujes, 1467.—Vdekja e Skenderbeut ne Lesh, 17 Jenár, 1468.—Rrethimi i katerte dhe rénia e Krujes, Prill 1477-15 Qershór, 1474.—Rénia e Shkodres, 25 Jenár, 1479.—Rénia e Dúresit, 1499.—Paqja e Venetisë me Turqinë, 14 Dhjetór, 1502.

Paqja u-prít nga te dy anet me gezím dhe brohorí. Njerezia nisne prape te lerojne arat, te rindertojne fshatrat dhe qytetet e prishur, te merren me tregetí, te hyjne e te dalin nga njeri vent ne tjatrín pa ndalime. Pas nje lufte te pa-prere prej 18 vjetsh, po merrnin fryme per heren e pare.

Vetem Skenderbeu, i rritur ne fushe te be-
tejes, ne mes te shamates se luftes, e shijonte je-
ten e qete aqe pake sa dhe kundersh-tari i tij Sull-
tán Mehmedi II. Vetem ne kamp e ne armorine
e çelnikte e ndjente veten mire. Ftimin e Papes
e te Ferdinandit, pra, e priti me gezím jo vetem
per aresye qe treguam mé siper, po dhe per shka-
kun qe s' i rrihej pa lufte. Gatiti pra me nxitím
nje ushteri te zgjedhur prej afró 5,000 dhe ne
krye te vjeshtes 1461, u-nis nga Shqiperia per ne
Itali me Moisine, Vlladán Girvicin, dhe Zaharia
Gropen. Regjencen ia la Mbretereshes, se ciles i
dha si keshilltare Anastás Rumicin per punet ush-
teriake dhe Pjeter Engjellin, te vellán' e krye-
peshkopit te Dúresit, per punet civile. Ushteria
u-imbarkua ne Dures, Vlore dhe Lesh dhe flota
qendrój ne Raguze, ku Skenderbeu u-prit me nde-
rime te medhá prej pópullit dhe Senatit te Re-
publikes, u-festua, u-lavderua me fjale panegjiri-
ke, u-percuall me brohorí si gjenerali m' i shkel-
qyer i shékullit te tij (1). Nga Raguzza Skender-

1.—Barleti, L. X, f. 285-289 dhe Luccari, f. 106.—
Barleti na thote qe, kur u-prit Skenderbeu zyrtarisht
prej Senatit te Raguzes, e pershendoshi me nje fjale
kancellari David nga ana e Republikes dhe u-pergjéq
Pal Engjelli, kryepeshkopi i Dúresit, nga ana e Sken-
derbeut. Biemmi s' e permént fare viziten e Sken-
derbeut ne Raguze dhe ky fakt e dobesón hipotezen
e Fallmerayer-it qe *Tiváras* ishte Pal Engjelli.

beu u-hoth ne Itali (1), ku arriu ne kohen mé kritike per birin e mikut qe vente te shpetonte nga humbja. Pas deshmimit te kronikáneve italiane (2), Ferdinandi ishte i rrethuar ne Bari prej ushterive franko-italiane te Dukes Jean d' Anjou dhe Kontit Giacomo Picininos dhe s' i mbetej veç njera nga te tria: a t' a linte fortesen dhe te ikte nga ana e detit per te shpetuar jeten; a te sulej kunder ushterive armike dhe te vdiste me armet ne dore pa nonjë shprese fitimi; a te jipej i gjalle ne duar te armiqve te tij.

Ardhja e ushterise shqiptare nené kumanden e nje luftetari te degjuar ne tere boten e tmerrój ushterine rrethónjese aqe shume sa Konti Picinino e ngriti rrethimin me vrap dhe u-hóq tridhjetë mile mé tutje. Ferdinandi, i çliruar me nje here prej nje reziku aqe te math, hapi dyert e forteses dhe plot me gezím dolli t' a prese çlirónjesin e tij. E perqafój Skenderbene, i beri nje mije falenderje, i tha qe kurre s' kish per te harruar shpirtmadhesine, me te cilen la shtetin e tij dhe ardhi ne nje vent te huaj per te ndihmuar nje mik, dhe çfaq i shpresen e shigurte qe me ndihmen

1).—Kur nisi te duket toka e Italise, Skenderbeu pyeti si quhej mali qe shikonte dhe u-gezua, dhe e mori per shenje te mire, kur mesój qe ish mali i Shen Mehilit, se keté engjell luftetar e adhuronte shume. Barleti, L. X, f. 291.

2).—Biemmi, L. VI, f. 398.

e tij do t' i dermonte armiqte, te cilet múare aratine posá e pane. Skenderbeu i u-pergjéq qe me ardhjen e tij pagúante nje pjese te vogel te borxhit qe i kishte t' ett, Alfonsit, dhe çfaredó qe te bente kurre do mos arrinte t' a lante plóterisht.

Si u-mbaruan pershendoshjet, u-mbajt nje keshille lufte, ku u-vendós qe Ferdinandi te shkonte ne Abruzzi qe te bashkohej me fuqite aliante te Papes e te Dukes se Milanit, dhe Skenderbeu te qendronte per te mprojtur fortesen e Barit dhe pjecat e tjera te Apulise. Per te nisur, Skenderbeu leshój nje pjese te ushterise tij per te rrahur viset e kréreve italiane kundershatare, te cíleve ne ca dite u-beri aqe deme sa s' u ishin bere me tere kohen e luftes..

Me hyrjen e Skenderbeut ne shkene, fati i luftes u-kthye krejt dhe ushteria italo-frenge e Kontit Picinino dhe e Dukes Anjou nga ofensiva u-hóth ne defensive te deshpeluar. Beteja decisive, e cila i dha fund luftes, ngjau ne Ursar me 18 Gushte, 1462. Ne keté beteje Skenderbeu me Moisine dhe Vlladán Givricin kishte kumanden e krahut te djathte te ushterive se Ferdinandit. Qe te dyja anet luftuan qenerisht, po mé ne fund ushteria italo-frenge u-dermua krejt prej Shqiptárove te Skenderbeut dhe Italiáneve te Ferdinandit dyke lene 4,000 te vrare ne fushe, 1,000 rober dhe njezét e pese flámure ne duar te múndesve. Duka Jean d' Anjou iku ne France pas kesáj beteje;

Konti Picinino, disá kohe pastáj, u-pajtua me Ferdinandin dhe vdiq i vrare me te pabese.

Ferdinandi hyri me triúmf ne Nápoli dhe per pak kohe e shtroj tere mbreterine aterore nene úr-dherin e tij. Skenderbeu u-festua me shkelqím ne Nápoli dhe i ngarkuar me dhurata nga Papa, Ferdinandi dhe Duka i Milanit, u-kthye ne Shqiperí ne vjeshte te motit 1462, se mbreteresha e lajmerój qe Turqit, dyke perfituar nga largimi i tij, kishin nisur te shkelnin e te plaçkitnin toka shqiptare, dhe ishte frike mos kerciste lufta prape. Ferdinandi, veç dhuratave te pásura, e emerój Sken-derbene gjenerál te deres se Aragones si shenje nderimi me nje pensión prej 1,200 dukatesh ne mot dhe i fali tre qytete, te quájtur Trani, Gargano dhe San Giovanni il Rondo, te cilat t' i kishte ay dhe trashegimtare e tij, po te zaptuhej Shqiperia prej Turqve. Papa, veç bekímeve, i u-zotua qe do te organizonte nje kryqesate kunder Turqve, do t' a emeronte kryekumandár te ushterive te krishtera dhe do te vinte vete ne Shqiperí qe t' a kurorezonte zyrtarisht mbret te Shqiperise, Maqedonise dhe Rumelise.

Me fushaten e tij italiane, Skenderbeu ngjalli kohet e Aleksandrit te Mollosise dhe te Piros, me ndryshimin qe dolli m' i lumur, se u-kthye i ngarkuar me lavdí dhe passí e mbarój ploterisht punen per te cilen u-nís.

Per fushaten e Italise historíanet jane ne

kundershtím mi disá pika: mi daten e vajtjes se tij ne Itali; mi númerin e ushterise tij; mi ndodhjen e tij ne beteje te Ursares.

Barleti e pershkruán gjer' e gjate fushaten e Skenderbeut ne Itali, po s' na jep motin e vajtjes se tij dhe nuk eshte as aý vete i shigurte per númerin e ushterise tij, i cili, na thote, ish 5,500 pas cave, 7,200 pas disá te tjéreve (1). Na shigurón vetem qe vajti me nje here pas vdekjes se Alfonsit, domethene dy vjet perpara paqes me Sulltanin, passí beri nje armepushím prej nje moti dhe qe ndenji ne Itali·nje mot.

Tivárasí na thote qe vajti ne funt te Korrikut, 1461, me 5,000, po fushaten e pershkruán shkurtter dhe çfajesohe per keté gje, nga qe i velláj, i cili ishte oficér ne shtab te Skenderbeut dhe i cili i jipte gjithenjé hollesít' e fushátave, keté here ish i semure dhe s' vajti dot ne Itali. Edhe ky e ben Skenderbene te shkonje ne Itali pas nje armepushimi prej nje moti, si Barleti, po paqen me Sulltán Mehmedin e heth dy vjet mé vone, 1463 (2).

Moti i vajtjes se Skenderbeut ne Itali munt

1.—Barleti, L. X, f. 290.

2).—Biemmi, L. VI, f. 391-406. Ne parethénie te historise tij, Biemmi na jep fjalet me te cilat çfajesohe Tivárasí per fushaten e Italise: "Veniam mihi detur si in hac transmarinâ Scanderbegi expeditione aliquid aut veri omiserim, aut falsi immiscuerimi cum frater meus qui in ipsis Domni stationariis ordines ducebat,

te vihët me shigurí ne vjeshtë te motit 1461, pas dokuméntave ne arshivat e Nápolit dhe Milanit (1). Qe vajti, passí u-bé armepushimi i dhjete vjéteve me Sulltán Mehmedin, na e mesón Luccari, kroniku i Raguzes (2), dhe ky armepushím u-bé me 1461, pas historianit te Turqise Hammer-Purgstall (3).

Ca kronikane italiane e zbresin ushterin' e Skenderbeut gjer ne 600, kur te tjere e ngjitin gjer me 8,000. Ambasadori i Milanit ne Venetí, Antonius Guidobonus lajmerón guvernën e tij me 12 te Gushtit, 1461, qe Skenderbeu gatitej te hi-

cujas traditiones ego potissimum sequebar, eo tempore morbo implicitus domi manere coatus est."

1).—Pisko, Skanderbeg, Appendix.

2).—"Giorgio Castrioto, *conchiusa la tregua con li Turchi*, domandato da Papa Pio secondo, s' indusse a dare ainto Ferdinando Re di Napoli contra Renato Duca di Angio, e fece scala in Rausa, et mentre vi dimoró fu spesato dal publico, secondo l' antico costume della città." Luccari, f. 106.

Ne formen qe e ve Luccari, Skenderbeu shkoj pas armepushimit te dhjete vjéteve, te njohur prej te gjítheve: *la tregua*. Mentimi i Pisko's qe Skenderbeu shkoj, pas nje armepushimi prej nje moti, pa u-kuptuar prej Turqve, s' munt te merret seriozisht, se Shqiperia dhe Ragusa ishin plot me spiune te Sulltanit.

3).—Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vell. I, f. 461, Pesth, 1840. Ne keté mendje eshte dhe Fallmerayer-i.

dhej ne Itali me 2,000 kembes dhe 1,000 kalores (1). Deshmimi i keti e forcón besimin qe ushteria e Skenderbeut ishte 5,000, si na thote Tiváras, se munt t' a marrim lehte me ment qe Skenderbeu i fshihte pregatitjet e tij ushteriake qe te mos i merrnin vesh armiqtë, dhe te jashtmit kujtonin se ushteria e tij ish m' e vogel se sa ishte me te vertete. Deshmimi i ca kronikáneve italiane qe Skenderbeu zbriti ne Itali me 600 kalores eshte nje moskuptim, i cili shpjegohet lehte nga fakti qe garda mbreterore kalórese e Skenderbeut ishte e perbere prej 600 Krujanesh. Gjeja m' e interesme per sypámesit ishte Skenderbeu ne krye te gardes kalórese dhe te gjithe flisnin per Skenderbene me 600 kalóresit me fame, qe ishte, pamja m' e bukur dhe m' e çudíçime e atí shékulli. "Im-ate, na thote nje kronikán italián (2),

1).—Pisko, Scanderbeg, f. 86.

2).—"Solebat Johannes Cocius, pater meus, qui Calabro bello sub Ruberto Ursino, viro fortissimo, aliquamdiu militavit, adolescenti mihi enarrare: vidisse se Epirotam hominem, qui cum sexcentis equitibus Ferdinandi nomine in Apuliam transiverat." Sabelico, f. 568.

Perqás me te sípermen ató qe thote Biemmi (L. VI, f. 484) per pamjen e Skenderbeut ne krye te ushterise tij: "Era un' egregio spettacolo a vederlo quando uscia armato alla testa della sue truppe."

Ishte fare e natýreshme qe Skenderbeu me garden kalórese u la Italiáneve nje pershtypje te paharrúarsh-

kishte zakón te me tregonte, kur isha i ri, qe e pá me sy trimin shqiptár me gjashte qint kalóresit.” Nga menyra, me te cilen na e thote, merret vesh qe ky njeri s’ e harronte dot pamjen e Skenderbeut me 600 Krujanet dhe *kishte zakón t’* i tregonte te birit qe i pá me sy atá trima te degjuar. Ushteria tjater e Skenderbeut s’ e interesonte, s’ u-mundua t’ a numeronte, a dhe ne e dinte númerin e saj s’ e permentte, se s’ ishte fjala per statistike ushteriake, po per madheshtine dhe shkelqimin e kryetrimt legjendár me kalóresit e tij te zgjedhur. Per ketá flisnin e çudíteshin qe te gjithë. Te tjeret shkuan pa u-vene re. Sidó qe te jete s’ duhet harruar qe sa m’ e vogel te ishte ushteria e Skenderbeut aqe m’ e madhe eshte lavdia e tij per fushaten italiane, se eshte çudí qýsh me nje grusht trimásh e theu rrethimin e Barit, e ktheu fatin e luftes dhe vuri Ferdinandin prape ne fron te Nápolit. Llogjika e dó qe Skenderbeu s’ munt t’ i bente ketó çudira me ca te pakja qindra kalores kunder luftetáreve frenq te çprovuar dhe Konti Picinino, qe ishte gjenerali

me, kur te marrim ne sy qe Italianet e juges jane te shkurter e te shemtuar dhe Geget te gjate e te híjeshme. Barleti na tregón qe Konti Picinino ish aqe i shkurter sa, ne nje bashkefjalim, kur Skenderbeu vigán deshte t’ a pershendoshte, e mori si foshnje, e ngriti, e puthi ne balle dhe pastáj e leshój me ngadale perdhé qe te mos pesonte gje.

italián m' i zoti i kohes se tij. Eshte, pra, mé lehte te besojme Tivárasin qe Skenderbeu u-hóth ne Itali me 5,000 ushtare, veç pese qint kalóresve qe kish derguar ca mé pare nene Gjon Sres Balshen.

Kronikanet napolitane nuke na thone ne u-ndóth Skenderbeu ne betejen e Ursares, si na tregón Barleti, Dimiter Frengu dhe Anonimet. Po ndodhjen e tij ne keté beteje na e vertetón Mariana, historian spanjóll i asáj kohe, njekombás i Alfonsit dhe i Ferdinandit te Nápolit, te cilet ish-in princet spanjolle nga dera mbreterore e Aragonës (1). Historiane te pastajme, si Lavaradin, Duponcet, dhe Fallmerayer, jane te mendjes qe u-ndóth, dhe qe Skenderbeut i bie nje pjese e madhe e nderit per vijtoren e Ursares, e cila i dha funt luftes me fitim te plotte te Ferdinandit. Po ne nje pike kryesore jane me nje mendje te gjithë historianet, te vjeter e te rinj: qe Ferdinandi ish i humbur krejt dhe Skenderbeu me ushterin' e tij, te vogel a te madhe, e ngriti me kembe, i dha krahe qe t' i thýente kundertshtaret, dhe te rizaptonte mbreterin' e tij. Te tjerat jane gjera te dores se dyte, qe interesojne kerkónjesit e hollësive per qime.

Kur u-kthye Skenderbeu ne Shqiperi, u-

1.—Mariana, Historia e Spanjes, L. 23, kap. 2 Shih dhe Duponcet, Histoire de Scanderbeg, parenthénie.

háp shkena per aktin e trete, te funtme dhe mé te hidhur te tragjedise shqiptare.

Midís Republikës Veneciane dhe Sulltán Mehmedit II mbreteronte nje paqe e paprere qe me 18 Prill, 1454. Me Skenderbene dhe Ligen Shqiptare kishte nje armepushím prej dhjete vjetsh qe me 1461 gjer me 1471. Sulltani, pra, pati kohe te mjafte per te thyer dhe per te shtruar nene urdher te tij ploterisht mbreterine bizantine te Trapezundes, principaten e Karamanise, Rumanise, Bosnjen dhe Morene. Qe te mbaronte ketó shpedita te ndryshme, Sulltani kishte nevojë per paqe me fuqite evropjane dhe me Skenderbene. Ideja per te shpetuar te Krishteret e Lindjes dhe per te dbuar Turqit nga Evropa kishte vdekur ne príncërit e perendimit, po rronte ne Rome, dhe veçanerisht ne zemer te Papes Pius II me nje gjallesí medievale. Me qetesimin e Italise jugore habori i Papes, me nje force te re, nisi perpjekjet per te lidhur príncërit e Perendimit ne nje kryqesate kunder Turqve. Venetia, e para fuqi e detit, dhe Shqiperia, e vétëma fuqi e sterese e lire dhe e forte ne Ballkán, do te lousnin rollet e pare ne keté drame madheshtore dhe titanike. Po qe te dyja kishin lidhur paqe me Sulltanin. Papa u-perpóq qe t' i binde qe te dyja t' i çierin traktetet e tyre dhe ne Nentór, 1463 (1), i deklaróq lufte Sulltanit zyrtarisht. Repu-

—“Nense Novembri, 1463, Pius II in curia be-

blika Veneciane i deklaró j edhe ajó lufte dhe dergó j ne Kruje si ambasador Gabriél Trevisano'n qe te shiguronte ndihmën e Skenderbeut. Ky hezitonte ne krye, dhe keshilla e tij ishte me nje ze kunder perseritjes se luftes. Gjon Stres Balsha i kujtoj keshilles si u-suall Venetia ne kohen e rrethimit te Krujes dhe ahere qe te gjithë i thane Skenderbeut me zemerim t' a priste shkurte bisedimin me Trevisano'n. Po bajlozi venecián s' u deshperua nga kjo pritje armiqesore dhe ngarkó j Pal Engjellin, kryepeshkopin e Dúresit, qe t' a perkrahte ne misionin e tij. Pal Engjelli u shpjegó j kréreve shqiptare qe Sulltán Mehmedi do t' a hithte ne shporte traktetin e dhjete vjéteve, posá t' a mbaronte punen qe kishite gjetke, dhe do te sulej per te dermuar Shqiperin' e vogel me ngé dhe me duar te lirúara; qe Shqiptaret s' kishin sí te shpetonin nga nje lufte e perfuntme me Turqit; qe rasja m' e mire per te shpetuar Shqiperine nga reziku turk ishte tani qe do te kishin ndihmen e tere Evrópes dhe jo te prisnin t' u binte Sulltani kur te ndodheshin te vetem, pa nonjé aliát; qe Papa po gatitej te hidhej ne Shqiperi ne krye te Kryqetáreve evropjane, t' a emeronte Skenderbene kryekumandár te ushterive te krishtera, dhe t' a kurorezon-

lum decrevit in Turcos." Spondanus, Annales Ecclesiastici, Tom II, f. 93, mot 1463, Edicje Lyon, 1678.

te zyrtarisht mbret te Shqiperise, te Maqedonise e te Rumelise; qe Shqiperia me ketë rasje hynte ne radhen e pare te mbreterive evropjane; qe kjo lufte ish e nevojshime aqe per nderin sa dhe per shpetimin e Shqiperise. Keshilla u-bínt; lufa u-deklarua me 27 Nentór, 1463; krypeshkopi i Dúresit, per çpagim te mundímeve te tij, u-emerua prej Papes kardinál.

Sulltani, i cili, kunder zakonit te tij, e kish nderuar besnikerisht traktetin e armepushimit, dhe pagój per demet qe kishte bere nje ushteri turke plaçkítese,—natyrisht, per interesin e tij—u-perpóq t' a ndalonte Skenderbene nga shkelja e traktetit, po ish teper vone. Skenderbeu ish i patundur dhe, ne pergjigje te tij, e ftonte Sulltán Mehmedin te kthehej i krishtere (1). Per te prere çdo shprese per marreveshje, kapexeu kufirin, u vuri zjarrin víseve turke dhe u-kthye ne Shqiperi me kopera te plaçkítura prej 60,000 lopesh e qesh, 80,000 dhensh e dhish, e 3,000 kuajsh. Pas kesáj, çdo pajtím me Sulltán Mehmedin ishte jashte bisedimit, po Skenderbeu dhe Shqiptaret e prisnin me qetesí furtunen qe afrohej, se ishin te shigurte qe ushterite kryqesore ne ne kumanden e Papes po vinin dhe i prisnin dita me ditën.

1.—“Si perfidia ista et Muhamedanae sectae erroribus depositis ad christi fidem et veritatem te convertere volueris.” Barleti, L. XI, f. 325.

Per te mpruar kufiret, Sulltán Mehmedi dergój Sheremét Bene me nje ushterí prej 14,000, po Skenderbeu e futi ne nje pusí afer Ohrise dhe e dermój krejt me 14 Gusht, 1464. Gjysma e ushterise turke mbeti e vrare ne fushe. Midís róberve ishin i bir' i Sheremét Beut, tefterdari i ushterise dhe dymbedhjetë oficerë te lartë. Ketá u-çperblene per 40,000 dukate (1), dhe tefterdari e çlirój veten, dyke i dhene ushterise mjaft peshk per te ngréne até dite, me qene qe ishin kreshmet e Shen Marise, se ushteria e Skenderbeut i mbante régullat e fese dhe ne kohe te fushátave (2).

1.—Ketó pará Skenderbeu i shtroj ne nje qellim dhe ua perndau ushtáreve me doren e tij: “Allora Scanderbeg fece scaricare sopra li tapeti ogni cosa, et con bocco da ridere dispensava con lemani sue proprie quelli denari a tutto l' esercito.” Anonim, k. 31, f. 34v.-35.

2.—Pishqit e Ohrise ishin me fame qe ne kohen e Skenderbeut, se Anonimi (k. 31, f. 33v.) nuke harrón te lepinje gjishtrinjte kur i kujtohen: “Ochrida, overo Aelcria, non é lontana dal paese di Scanderbeg et é appresso un lago dal quale nasce il fiume Drino, nel quale lago ogni giorno si pigliava assai carpioni, trutte, et piú altri *delicati et nobili pesci* in abundantia.”

Me ketó duhen perqasur ató qe thote Muzaka (Hopf, f. 282) pothua me gjitható fjale: “Questa città d' Ocrida é appresso ad un lago, dal quale nasce il fiume Drino, nel quale lago se piglia assai carpioni, trutte e piú nobili pesci.”

Skenderbeu u-kthye ne Kruje dhe gatitej te shkonte ne Dures per te pritur Papen me ushterite kryqesore. Kishte arrire tani ne kulmin e lavdise qe munt te te enderonte nje generál i atyre kóheve. Pas meshes pontifikale, qe do te behej ne katedralen e Dúresit, Papa do t' i jipte me doren e tij kryepeshkopit te Dúresit dhe kardinalit te emeruar kapen e kuqe, pastáj do t' a kurorezonte Skenderbene mbret te Shqiperise dhe do t' i dorezonte stapin e kryekumandarit permí ushterite kryqesore per te dbuar Turqit nga Evropa. Ne vent te flotes dhe ushterive kryqesore, ardhi lajma e zeze qe Papa Pius II kishte vdekur ne Ankone kur gatitej te hipte ne anie, me 14 te Gushtit, pikerisht ditën kur Skenderbeu dermój Sheremét Bene afer Ohrise. Pas vdekjes se tij, ushterite kryqesore ishin perndare dhe tani Skenderbeu dhe Venetia mbéteshin te vetem qe t' i benin balle terbimit te Sulltán Mehmedit. Natyrisht, rrebeshi m' i math do te pelciste mi Shqiperine.

Dishfata e Sheremét Beut e bindi Sulltán Mehmedin edhe nje here qe me gjenerale turq s' munt te bente asgjé kunder Skenderbeut dhe qe Shqiptaret munt te thýheshin vetem prej nje Shqiptari. Këtë here, pra, dergój Ballabán Pashë Baderen, nje renegát shqiptár me nje ushterí prej 18,000. Ballabani ishte aq trim dhe i zoti ne lufte sa Skenderbeu, te cilin e urrente me

perpoqne me kot te çanin udhen, rane te plagosur te Gjon Kastriotit. Ishte nga Badera, nje fshat i Matit ne lindje te Krujes. E kishin marre Turqit ne nje nga shpeditat e tyre ne Shqiperi, kur ish djal' i vogel, dhe me trimerin' e tij kish arrire shkallen me te larte ne ushterine turke. Ishte nje nga ushtaret e pare qe hyne ne Stamboll me 1453.

Qe ne betejen e pare, u-duk qe Skenderbeu gjeti shokun e tij. Ne fushe te Valkalise, afer Ohrise, Ballaban Pasha u-munt ne Prill, 1465, po manovroj aqe mire sa zuri tete oficere te degjuar te Skenderbeut. Ketá, dyke pare qe Turqit u-çkateruan, nuke qendruan atje ku i kish porositur Skenderbeu, po u-shtyne brenda ne nje gryke, ku u kish vene pusine Ballabani, dhe passí u-tere zemren, si renegát dhe si bir' i nje bariu ne duar t' armikut. Ishin Moisiu i Dibres, Villadán Givrici, Muzaka i Angjelines, Gjin Muzaka, Gjon Perllati, Nikoll Berisha, Gjerq Kuka, dhe Gjin Maneshi me nje qint ushtare te tjere. Skenderbeu dergoj me nje here pallamentare qe t' i çperblente, gati te paguanje çfaredó sume, a t' i çkembenje me çfaredó numer robersh turq. Po Ballabani ia dergoj Sulltan Mehmedit ne Stamboll, i cili passí i mundoj 15 dite qe te ndronin fene e te kthéheshin kunder Skenderbeut i ropi te gjalle, i preu cope-cope dhe ua hodhi qénave

t' i hane (1). Asnjé nga te tete nuk u-túnt, asnjé nuke lypí meshire, asnjé nuke deshi te mohonte fene dhe atdhene: kishin leftuar si trima, dhe taní vdiqne si deshmore. Tere Shqiperia mbajti zi

1.—Omnes excoriari suo more jussit." Barleti, L. XI, f. 337.

"Con una crudeltá delle piú detestabili comandó che tutti si scorticassero vivi ed a liste, affine di render piú durabile il tormento; e non saziato della pena dei vivi, fece gitta i lor cadaveri divizi in pezzi ad esser divorati dai cani." Biemmi, L. VI, f. 433.

Gjon Muzaka dhe Anonimi e tregojne roberimin dhe mundimet e tyre prej pesembedhjetë ditsh pothua me gjitható fjale dhe duket çkoqur që i pari kaptoj te dytin, gje e cila provón që nje perkthím italisht i historise prej Dimitër Frengut u-botua perpara motit 1510:

"E lá stava un' i mboscata dei Turchi, che allora se mossero tutti contra questi Signori e cavalieri, li quali combattendo virilmente passaro per mezo de quella valata e montarno sopra un certo calle, e nella cima di quello stavano li fanti Turcheschi, e da detti cavalieri non consociuti, credendo fossero christiani, furno presi e menati avanti a Balaban Bendera loro capitano, e subito li mandó al Gran Turco; et il Signor Scanderbego mandó al Gran Turco che le restituísse quelli prigioní, che le daria il cambio d' altri Turchi et anco l' offerrea denari; ma avisato dal detto Balaban del valor loro, non volse restituirli, anzi per piú crudeltá li fece scorticare vivi a poco a poco, talché per quindici dí continui con simile afflittione e dolore pasarno da questa vita." Muzaka Hopf, f. 297.

per tá; kembangan e kísheve gjemuan kudó; qytete, keshtjella, male dhe fusha vajtuan; ushteria e tere la mjekren dhe floket; te gjithë, oficerë dhe ushtare u-betuan t' ua merrnin gjakun me nje menyre te tmerruar. Skenderbeu ish aq' i egersuar, kur e mesó j keté lajme, sa urdheró j ushterine te derdhet mi token armike, dhe vuri zjarrin kudó qe shkó j: keté here, s' kishte mé plaçkitje, po prishje, shúajtje, dhe shkretím pa meshire.

Sulltán Mehmedi, i kenaqur me oficeret shqiptare qe u-ropne te gjalle, e ngarkó j Ballabán

“Allora la squadra nimica, che stava dentro nascosta, corse insieme tutta adosso quelli otto fortissimi cavalieri, liquali dapo molta aspra et crudel battaglia fatta per difendersi, passorno per forza per mezo di quella vallata, et montorno certo monte sopra la cima del qual stavano li fanti turcheschi, da essi cavalieri non conosciuti perche si ingannorno credendo, che fossero christiani di suoi, et furono presi da detti Turchi, et menati nelle mani empie di Ballaban, il quale subito li mandó al Gran Turco che era in Constantino-poli. Inteso tal flebile et daloroso caso, Scanderbeg mandó subito un imbasciatore a esso Gran Turco, pregando assai quello che li restituisse quelli prigionni sani, che li daria altri all' incontro o pur tanto argento, quanto pesavano. Ma lui pieno di furia et crudelta, avisato già da Balaban de valore loro, non volse compiacergli per alcun modo, anzi per singulare dispetto fece scorticarquelli a poco, a poco per quindici giorni continui. Si che con simile afflittione et dolore passorno da questa vita.” Anoním, k. 32, f. 36.

Pashen me dhurata, i dha nje ushteri te re prej 18,000, dhe e urdheroj t' a pasonte fushaten e tij pa pushim. Ballaban Pasha hyri nga ana e Ohrise ne Qershor, 1465, dhe pas zakonit t' ahéreshme, i dergoj dhurata te pásura Skenderbeut. Ky, ndonesé heren e pare nuk i qasi dhuratat e nje renegati dhe tradhétori, keté here i mori dhe i dergoj, nga ana e tij, nje krabe, nje çape dhe nje pluar qe t' i tregonte qe do te kish patur mé teper nder, sikur te kish mbetur barí dhe bujk ne Mat, se sa te behej gjenerál dhe te leftonte kunder atdheut te tij. Ballabani, i terbuar nga ketó dhurata qe e doqne mun ne zemer, u-betua te çgjakesohet. Dyke blere me tradhesi rúajtesit e kampit, arriu pa pritur, nje ore perpara mengjezit qe t' a goditte ushterin' e Skenderbeut, e cila ndodhej ne Meçád te Dibres se Síperme, afer Oranikut. Po Skenderbeu, dyke ditur me ç' fare armik kish te bente, nuke flente, dhe tek shetitte naten per te permiqyrur kampin, e vuri re aferimin e armikut, u-kthye me vrap, regullój ushterin' e tij dhe priste gati per beteje. Ballaban Pasha, i cili shpresonte t' i gjente Shqiptaret ne gjume, qendroj pa ditur ne duhej te hiqej a t' a goditte ushterine shqiptare. Ne keté mes, Skenderbeu me nje trup kaloresie shqiptare dhe vullnetaresh italiane, u merr krahun Turqve, i ve ne mes dy zjarresh, e shtrengón Ballabanin te jape beteje dhe e dermón krejt. Kampi turk me te gj-

the flámuret mbeti ne duar te mún-desve. Balla-bani vete me-zí shpetój me germadhat e ushterise tij, po kthehet per se treti ne Korrik me nje ushterí prej 20,000 dhe kámpón afer Sfetigradit. Skenderbeu e rrethój, e goditi nga te gjithë anet dhe nga tere ushteria turke me-zí shpetój e gjalle nje e káterta; te tjeret a u-vrane ne beteje e siper, a u-zune rober dhe u-therre pa meshire per te marrë gjakun e tete oficérove te rjepur. Nga ana e Shqiptárove kishte mé teper te vrare dhe te plagosur se me çdo tjater beteje qe me 1443. Per te paren here, Shqiptaret e blenin vijtoren rende dhe shtrenjte. Pas deshmimit te Barletit e te Tivárasit, asnjé beteje s' u leftua nga te dyja anet me aqe terbím sa kjo. Vete Skenderbeu ment humbi jeten ne fushe te Sfetigradit ne dy rasje. Heren e pare, u-rrethua prej Turqve, nje prej te cileve e rrembeu per qafe dhe perpiqej t' a zvarniste nga kali perdhé; e shpetój nje ushtár, i qú-ajtur Liveta, i cili e vrau perqafesonjesin turk. Heren e dyte, kal' i tij, ne sulm' e siper, u-perpóq pas nje lisi, dhe u-permbýs bashke me Skenderbene, i cili goditi shpatullen e djathte dhe koken aqe rende sa mbeti disá kohe i shtrire, gjysm' i vdekur. Turqit i u-derdhe persiper qe t' i prinin koken, u-perháp lajma qe Skenderbeu u-vrá, Shqiptaret ngrine dhe nisne te trondíteshin. Po garda mbreterore e rrethój mbretin e shtrire, qe besohej i vrare, per te shpetuar kufomen e tij te

paken, dhe rreth tij u-bé nje perpjekje qenerish-te, e terbuar, e deshperuar. Skenderbeu u-ngrit me pahír, qendrój pak kohe si i zalisur, u-shkúnt si i squar nga nje ender, mori veten, hipi mi nje kale tjater, kapi shpaten nga dora e mengjer dhe u-vervít kunder armiqve me nje sulme dhe ter-bím mé te math. Kjo i dha funt betejes dhe Tur-qit múare arratine. Ketú rrefyen trimerí te pa-shémbellte Gjoke Stres Balsha, Tanúsh Dukagji-ni, nje Muzake, Pal Maneshi, Dimitër Bersha dhe Raján Kuka.

Po ne ketó tri vijtore Shqiptaret humpne aqe te vrare dhe te plagosur sa Sulltán Mehmedi mbeti i kenaqur nga Ballabani dhe e nderój per te káterten here me nje ushterí prej 24,000 nga ana e Ohrise, kur nje ushterí tjater prej 16,000 po hynte ne Shqiperí nga ana e Beratit nene Ja-kúp Arnautin, nje tjater renegánt shqiptár. Ba-llabani vinte nga lindja, Jakupi nga juga, dhe qe te dy barisnin kunder Krujes. Pllani ishte bere shume bukur. Te dyja ushterite do t' a vinin Skenderbene midís dy zjarresh dhe, dyke bashku-punuar ngushte, do t' a shtypnin Shqiperine. Ishte manovra qe u-perdór prej ushterive austro-ruse kunder kryengritesve hungareze ne verën e motit 1849. Ne Stambóll asnjé s' kishte dyshím qe keté here pun' e Skenderbeut kish marre funt, se veç ushterive te forta, kumandaret shqiptare te Sulltanit sillnin suma te panúmerta per te blere

oficere dhe ushtarë tradhetore. Pozita e Skenderbeut ishte më kritike se kurdoherë tjetër. Tannush Thopia, Zaharia Gropa dhe Pjeter Emanueli e keshillonin të mbahej në defensive. Po Skenderbeu, më tepër i ndezur se sa i trembur nga reziket e shtuar rëndi në Dibër me një ushtër prej 12,000 që t' a spastronte Ballabanin para se t' arrinte Jakupin. Para se t' a goditte, dërgoj tre veta që të shikonin dhe t' a lajmeronin për levizjet e armikut. Po këtë u-blene prej Turqve, u hodhe nga ana e Ballabanit, dhe i treguan planet e Skenderbeut. Nga kjo tradhësi, Skenderbeu ment humbi jetën, dyke rënë në një pus armike. Ballabani dinte që Skenderbeu do të vinte vetë për të shikuar pozitën dhe levizjet armike, posë s' u kthyen të tre ushtaret. I vuri pusin, pra, dhe e ruan. Nukë doli i gjyter. Skenderbeu, dyke mos ditur cilin të besonte, vijti vetë dhe do të kish rënë në pus, sikur të mos e kish shpetuar një ushtër besnik, i cili me të parë Turqit e fshehur, i bertiti me zë të fortë që të largohej me vrap. Si u-kthye në kamp, Skenderbeu e regulloj ushterin' e tij, e rrethoj Ballabanin në Gusht, 1465, e shtrengoj të japë betejë pa dashur në fushën e Valkalisë, pikerisht atje ku u-zune rober të oficeret e palumur dhe fitoj një nga vijtoret më të mëdha e më të gjakëshme. Dishfata e Ballabanit ishte e plotë dhe dermónjese.

Shqiptaret po mblithnin pemet e betejës,

kur i ardhi Skenderbeut lajma nga ana e Mami-
ces qe Jakupi po i afrohej Tiranës së Vogel.
Skenderbeu rendi me ushterin' e tij, i dermój
Turqit në fushe të Kasarit dhe e vrau Jakupin
me dorën e tij. Në këtë dy beteja Turqit hump-
ne më tepër se 20,000 të vrarë dhe afro 6,000 ro-
ber. Atë që shpetuan u-farosne me të ikur prej
Shqiptarëve të egersuar që i prisnin me çdo gry-
kë ngaha shkonin. Disa nga oficeret e keshilluan
Skenderbenc t' a ndiqte e t' a shúante Ballabán
Pashën, që po kthehej në Stambóll me gërmadhat
e ushterisë tij, po Skenderbeu, i lodhur për herën
e parë nga kjo fushatë prej gjashtë muajsh, u-per-
gjéq: "Léreni të shkojnë; dikúsh duhet të arrinje
në Stambóll i gjallë që t' a lajmeronje Sulltanin
për viktoret tona."

Në Krujë, lajma e këtyre dy viktóreve ish
aq' e papritur sa askúsh nukë deshte t' a besonte.
Njerezia dridheshin nga frika dhe s' muntnin të
besonin në një lumëri aqë të madhe. Kishet i-
shin plot me gra dhe pleq, që fáleshin nat' e ditë.
Vetëm, kur ardhi Tanúsh Thopía, ahërë besuan
dhe me një herë, pas úrdherit të mbretereshes,
oshetitne kembanat e kísheve (1), gjemuan topat
e keshtjellave, dhe pópulli dolli i stolisur për të

1) Degrand-i në libren e tij mi Shqiperinë Veriore
(Souvenirs de la Haute-Albanie, f. 219, Paris 1901)
na përshkruán një kembanë të derdhur në motin
MCCCCLXII (1462, domethënë gjashtë vjet përpara

kremtuar disá dit me radhe vijtoret e shkëlqýera te Valkalise dhe te Kasarit. Ambasadore te veçante, me dhurata te pásura dhe me letra te da-finúara u-derguan qe t' a shpinin lajmen e mire ne hoborret e Evropes.

Me gjithë ketó triumfe, Shqiptarët e ndje-nin veten te lodhur. Njerezia deshnin te gezo-nin ne paqe pemet e kaqe vijtóreve, e kaqe mun-dímeve, dhe te sheronin plaget e hápara te nje lufte prej mé teper se 20 vjetsh. Barren kryeso-re te luftes e hiqte gjithenjë principata trashegim-tare e Skenderbeut dhe pópulli i kesáj ishte rra-hur aqe shume sa s' kishte mbetur veç nje pakice e vogel burrash qe munt te sherbenin ne ushteri. Dhe me gjithë keté, taní po vinte kunder Shqipe-ri-se me tere ushterin' e tij Sulltán Mehmedi II vete, i cili kishte mbaruar ngadhënimet e tij ne Karamaní, Trapezunde, Rumaní, Serbí, Bosnje dhe Moré. Mé pare u-perpóq t' a spastronte Skenderbene me pabesí. Po te dy asasinet, qe u-ngarkuan me keté pune, u-zune dhe u-varre.

vdekjes se Skenderbeut), te cilen e gjeti te hedhur mi patomen gjysme te kalbur te keshtjelles se vjeter te Krujes, dhe gfaq hidherimin qe kjo kemban' e neveri-tur e Skenderbeut s' munt te qendronje atjé shume ko-he pa fundosur ne katua, ku do te behet copra-copra. Esh-te çudí qysh nuk e vurí re njerí e t' a shpetonte, keté kembane historike, qe lajmerój me brohorí vijto-ret e funtme te Skenderbeut dhe vajtój vdekjen e tij me ze te mbytur nga shkemi i Krujes.

Shqiptaret ishin te trembur keté here mé te per se ne rrethimin e pare te Krujes, se nuke shikonin me ç' fare mjete do t' u benin balle mizerive turke. Po Skenderbeu, me buzeqeshjen dhe vetebesimin e tij te zakóneshme, ua solli shpirtin ne vent dhe nisi pregatitjet kunder rrethimit qe po afrohej. Ne Kruje la nje garnizón prej 4,400 ushtaresh geqe, toske dhe veneciane nene kryekumanden e Tanúsh Thopise (1), i cili ishte gjenerali i tij m' i zoti, qe i kish mbetur, dhe te cilit i

1) "In Croja pose di guarnigione quattro mila e quattro cento soldati; e ne diede il governo a Tanusio Topia, ch' era il piú accreditato Uffiziale delle sue truppe ed in cui maggiormente confidava." Biemmi, L. VI., f. 448.

Barleti (L. XII, f. 353) na thote qe kumanden e Krujes e kishte nje Venecián, i quájtur Balthasar Perducci: "Scanderbegus omnia loca praemunuit, praesertim urbem Crojae, in qua firmissimum praesidium tum Albanorum, et Epirotarum, tum Italorum posuerat, quibus Baldesarem Perducem Italum, virum aequae strenuum, atque fidum praefecerat." Ketó deshmime munt te pajtohen lehte: Kryekumandár ish Tanúsh Thopía; Baltasár Perduçi ish kumandár i artillerísteve veneciane, nga zotesia e te cilit varrej mproj-tja e Krujes. Ne keté mendje eshte dhe Pisko-ja (f. 101).

Dergand-i (f. 225) na jep perkthimin frengjisht te nje vjershe populllore, ne te cilen lavderohet Tanúsh Thopía, qe refuzój t' i jipte Sulltanit fortesen e Krujes, te cilen e mproj dy vjet me radhe.

kishte besim te plotte. Passi vuri garnizone, ushqime dhe municione te mjafta ne te gjitha fortesat, mblodhi restat e ushterise qe t' a mbante ne fushe, ashtu si kish bere kunder Sulltan Muradit II. Po forcat e tij ishin aqe te paka, nga qe shumica e oficereve dhe ushtareve te tij ishin vrare ne betjat e mepareshme, sa i dergoj Papes Pal III (1464-1473) Zaharia Gropen dhe Venetise Pjeter Engjellin, te vellan' e kryepeshkopit te Duresit, qe t' u kerkonte ndihme ne rezikun e math qe perballte. Papa dhe princet e tjere italiane, veg Republikes se Venetise, i derguan urime dhe bekime te thata. Evropa s' u-tunt, se ishte e shigurte qe Skenderbeu ishte mjaft i forte sa t' a prapste ngadhenorin e Stambollit.

Ne mes te Qershorit, 1466, Sulltan Mehmedi vete e rrethoj Krujen me nje ushteri prej 15,000. Blatoj ar e ndere, e rrahu keshtjellen me topa, qpoj llageme nene muret, beri sulma te deshperuara, po te gjitha i vane me kot, si Sulltan Muradi 15 vjet me pare. Forca natyrale e keshtjelles edhe trimeria e mprojtjesve saj e benin Krujen te pangadhenuarshme. Skenderbeu passoj taktiken e tij te vjeter, derdhej pa pritur, e perfshinte, e tmerronte, e qkateronte, e lothte ushterine rrethonjese nga mali i Tumenishtit, pa i dhene prehje as dite, as nate, aqe sa Sulltan Mehmedi, i merzitur dhe i deshperuar shkoj nga Kruja me 1 te Gushtit, 1466, dyke lene Ba-

llabán Pashen me 70,000 per te vazhduar rrethimin e bllokaden e Krujes. Po Sulltán Mehmedit i vinte turp te kthehej ne kryeqytét pa bere gje. Bariti, pra, kunder Kidnes, nje fortese natyrale afer Struges, e rrethój, e mori me tradhesin' e dy Shqiptáreve renegate me zotimin qe t' a linte garnizonin dhe ndenjesit te dilnin jashte lirisht me armet dhe plaçkat e tyre. Posá e shtiu ne dore Kidnen, therri pa meshire 8,000 burra, dhe afró 20,000 pleq, gra dhe çilimínj, qe ishin mbledhur atjé nga fushat rrotull (1), e shkretój tere Shqiperin'e Mesme me zjarr e me hekur, dhe i ngopur me gjak, u-kthye ne Stambóll (2).

Ballabán Pasha e mbylli Krujen, si Titua nje here Jerusalemin, me nje vargua keshtjellash, dhe pasój bllokaden me shpresen qe t' a mernte qytetin nga uria. Kruja duhej shpetuar me çfarédó çmim dhe Skenderbeu, i veshur si kalores simpel, shkoj vete ne Itali qe te kerkonte ndihmen e Papes. Dhe ahere u-pá ky mprojtës i degjuar

1)Biemmi, L. VI, f. 454: "Presso a trenta mila furono tra huomini, e donne, e fanciulli che restarono in quest' occasione sacrificati alla rabbia di Meemetto, e ammazati inumanamente, tra cui computavansi dintorno otto mila ch' erano abili all' armi."

2)Laoniku turkofil na shigurón qe Sulltán Mehmedit iku nga Sheqiperia, passí e shkretój aqe sa mundi, pa bere asnjé veprë per te mbajtur ment (L. VIII, f. 433): "Tandem cum satis evastata esset regio, exercitum abduxit, cum nihil sane memorabile designasset."

i Krishterimit, ky mbret i math i nje vendi te vogel, ky luftetar i patrembur qe mbushi boten me lavdin' e tij, i cili kish kapexyer detin ca vjet me pare me nje ushteri te lulezuar per te shtruar Italine, te shtrengohet ne pleqeri te neverite atdhen' e mbytur prej armiqve per te lypur mjetet e mprojtjes nga Evropa, per te cilen leftonte, nga Roma, e cila e shtyri me pahir ne ketë lufte te deshperuar. Ne qytet t' ameshuar u-prit si shpetimtar i Krishterimit, u-sallutua kudó qe shkonte me entuziazme dhe brohori. Gjindje pa numer kishte rjedhur ne Rome qe t' a shikonin me sy e t' a pershendoshnin, si ne kohet e vjetra gjenerallet Romane qe kthéheshin mundes me triúmf. Papa Pal III u-çudit me pamjen e tij madheshtore, e priti me nderime te medhá dhe e shpuri perpara mbledhjes se Kardináleve (1), te cíleve

1) Farlati (Pisko, f. 103) e pershkruán keshtú priten e Skenderbeut ne Rome: "Urbem itaque ingressus, quam sui nominis suaeque virtutis celebritate repleverat, statim in Pontificis praesentiam venit; quod, ut a Romanis cognitum, *incredibilis hominum motus concursusque ad eum* conspiciendum suspiciendumque facti undique fuerunt; Paullus autem, cum Georgium vidisset, *miratus est tanti viri adspectum et maximo honore exceptit*; quem etiam in Patrum collegium adduci voluit, et coram de Epiri statu dicere, ac de Turcarum rebus et imperio, quippe qui verius certiusque haec nosset, atque de his copiosius, quam ceteri, sciret disserere."

Skenderbeu u tregó j perparimet e Turqve dhe rezikun, i cili dita me ditën po i afrohej Italisë, shërbimet që i kishte sjelle botes evropjane me lúftrat e tij dhe nevojen e perkrahjes së Shqipërisë, e cila ishte gardhi i Evropës në Ballkán. Fjala e tij u-doretrokít po pemet e udhëtimit s' qene te shuma. Papa i dhuró j Skenderbeut një shpatë dhe një helmé te bekúara me dorën e tij, i dha Dimiter Frëngut, arkëtarit te Skenderbeut dhe kushëritit te kryepeshkopit te Dúresit, tri mijë dukate, dhe shkroj letra në te gjithë mbretërit' e Evropës që t' a ndihmojnë me pará dhe me ushtarë. Nga Roma Skenderbeu deshí te shkante në Venetí, po koha s' priste dhe u-kthye në Shqipëri me vrap. Në këtë mes, kumandari venecián i Shkodrës Josafát Barbaro kishte mbledhur një ushtëri vullnetarësh, mercenarësh dhe kryqësorësh italiane, dalmatiane, dukagjinás, shkodrane, tivarás, drishtane, leshjane dhe dursake nënë Lek Dukagjinin dhe Nikóll Moneten nga Shkodra, te cilet, te bashkuar me ushtërin' e Skenderbeut, kapërxenin te trembedhjetë mijet. Në krye te kesáj ushtërie te perzjer dhe te papjekur Skenderbeu bariti kunder Ballabanit. Kur i afrohej Krujës mesó j që Jonuzi, i velláj i Ballabán Pashes po vinte me një ushtëri për te forcuar ushtërinë rrethónjese. E goditi natën, e dermó j dhe e zuri rop me gjithë te birin Hajdár. Në mengjëst bëri një sulmë kunder kryekeshtjelles së

rrethimit mi malin Kranje, e zaptó j dhe e theu vargun e keshtjéllave rrethónjese. Nga ma ja e atí mali i tregó j Ballabán Pashes te vellane Jonúz dhe te nipin Hajdár, te lidhur me hékura. Ballabán Pasha, i deshperuar, beri nje sulme te funtme kunder Krujes dhe u-vrá prej nje Krujani, te quájtur Gjerq Aleksí. Ushteria turke, e vene midís dy zjarresh dhe e mbetur pa kumandár ushtrengua t' a ngrente rrethimin me nxitím, dyke neveritur tere kampin, te hiqet ne fushen e Tiranes, tete mile lark Krujes dhe nga rrethónjese u-bé e rrethuar, se Skenderbeu ia kishte prere udhen e ritirates. Turqit i proponuan Skenderbeut t' i jipnin armet, municionet, dhe kúajt me konditen t' i linte te shkonin te lire nga Shqipëria. Skenderbeu s' deshte mé mire dhe ishte gatí t' a akseptonte keté proponím (1), po tere keshilla dhe kreret aliante ishin kunder. Ketá s' ishnin te kenaqur veç po t' u merrnin Turqve edhe shpirtin. Lek Dukagjini, kur u-pyét te jipte mendimin e tij, u-pergjéq me dy fjale: "Mi tá!" (2) Te gj-

1)Biemmi (L. VI. f. 466) e ve ne keté forme: "Mon dispiacque questa offerta a Scander Begh, cui cominciavano i continui pericoli a far piacere i partiti sicuri." Barleti (L. XII, f. 363) thote qe Skenderbeu nga luftetár i rrepte u-bé i ngadáleshme: "De acerri-mo bellatore cunctator factus."

2)"Dipoi parló l' inclito Lech Ducagino, et disse con audatia: *Embetha*, che in Albanesco uol dir adoe-

the ishin te mendjes, veçanerisht mercenaret dhe vullnetaret, qe t' i binin armikut e te mos linin kembe te gjalle, pa bere hesáp qe ushteria turke, me gjithë humbjet e saj ishte mé teper se dy here m' e madhe, kur ushteria shqiptare s' ishte mé ajó e para, po nje turme e paorganizuar, te cilen Skenderbeu e çprovój, s' gjeti tamám, dhe s' kuxonte t' i hinte nje armiku te trimeruar nga deshperimi (1) me nje arme aqe te pashigurte.

Pas shume bisedimësh u-vendós qe as t' i goditin Turqit, as t' akseptojne konditat e tyre, po te zene te gjitha grykat dhe t' i shtrengojne Turqit te jipen nga uria. Kjo edhe u-bé. Po Turqit, kur Skenderbeu ndreqte fortesen e Krujes dhe sillte ushqime dhe municione, me nje sulme te deshperuar dhe me humbje te tmerrúara çane udhen dhe kaperxyen kufirin, te ndjekur kamba-kembes prej Shqiptáreve. Pas kesáj, garnizonet turke, te lena ne disá pika te Shqiperise

so, perche non gli pareva douerso usare misericordia uerso l' infideli nemici, ma quelli in pezzi tagliare." Anoním, k. 37, f. 42.

Lech Ducagin parla plus librement, selon qu' il était brusc, et prompt de la main et de la cervelle, et dit en un mot, *Embeta*, qui signifie en Albanais, A doz." Lavardin, L. XII, k. 2, f. 357.

1) Me keté rasje Barleti i ve ne goje Skenderbeut nje epigrame te bukur per trimerín' e deshperimit: "*Omnia timentes nihil timent*" domethene, atá qe kane frike nga te gjitha s' kane frike nga asgjé.

Mesme, si ne Kidne e gjetke, u-zune dhe u-therre pa meshire.

Per te lare trupin e ritirates se tij dhe per te çgjakosur dishfaten e Ballabán Pashes, Sulltán Mehmedi u-hóth perseri ne Shqipëri ne prendvere te motit 1467. Methuda e tij keté here ish e ndryshme: Ne vent qe te bariste drejt per drejt kunder Krujes, mori anen e lumit Shkumbín, dyke lene garnizone ne disá vise te forta rindertój ne fushen e Shen Savres qytetin Valm (Elbasanin e sotme), ku ngriti nje fortese, qe t' a kishte si baze operatash (1), dhe arriu ne

1) Rrethimi i trete i Krujes me 1467, i kontestuar prej disá historiáneve, te genjyer nga besimi i gabuar qe Skenderbeu vdiq me 1466, a 1467, provohet nga kronikanet turq dhe nga Franza:

“Mohammed, da er fuer jetz Croja nicht erobern konnte baute und befestigte, um Albanien im Zaume zu behalten, die alte Stadt der Walinier, welche, heute Ibessan genannt, der Sitz eines Sandchakbeg's ist.” Hammer-Purgstall, vell. I, L, XIV, f. 492, shením 9.

“*Quo autem tempore nos Romae morabamur* (9 Qershór—16 Korrik, 1467), impiorum princeps et ameras adversus Albanitas expeditione suscepta, horum duces Scanterinum clade afflixit, omnia cepit, ac vastavit, et, *condito oppido* prope urbem eorum principem, quae Crua appellatur, *ad eum inde lacessendum*, Constantinopolim reversus est.” Franza, L. IV, k. 22, f. 425.—Franza, si na thote aý vete shkoj nga Morea me 18 Prill te motit bizantin 6975, domethene me 1467 pas Krishtit, arriu ne Ankone me 17 Maj, ne Viterbo

Adriatik me qellimin te zaptonte fortesat e anedetit, Dúresin, Çivrilin dhe Leshin, nga te cilat hynin ushqimet dhe municionet per Krujen, te cilen u-bínt qe s' e merrte dot veç me urí, dyke e bllokuar nga deti e nga stereja. Dúresin (1) e rrethój dhe e rrahu me top nja dy muaj, po s' beri dot gje me gjithë sulmat e terbúara te Jeniçereve. Çivrilin, fortesen e Skenderbeut gjysme te ndertuar dhe te pamprojtur, e zaptój pa kunderstím dhe e sheshój me top. Pastáj i ra Krujes dhe beri disá sulma te gjákeshme, po u-shtrengua

me 1 Qershór, ne Rome me 9 Qershór, shkoj s' andejmi me 16 Korrik dhe arriu me 18 Korrik ne Ankone dhe s' andejmi ne Korfús me 5 Shtator, 1467. Shih dhe Fallmerayer, vell. 9, f. 93-94.

1.—Me keté rasje Barleti (L. XIII, f. 364) na pershkruan Dúresin, ashtú si ish ahere, me tempuj, monumente, statuja, amfiteater, dhe kollosin e perandorit Arián qe nga koha e Romes: “In ea sunt aedes sacrae, templa augusta, atque magnifica. Ibique conspiciuntur imagines Regum, et Imperatorum. Ibi visuntur antiquissima Principum monumenta. Ibi statu Adriani Caesaris, seu potius Colossus ingens ex metallo conflatus, in aeditum locum erectus est ad portam. Caballinam eptentrionem versus. Arena praeterea, sive Amphitheatrum, mira arte ingenioque constructum. Muri urbis munitissimi, turribus, aliisque insignibus operibus ornati, decoratique. Spectanda quoque ea civitas est maxime in maritimarum specie, salinarum, ac mercium commoditate. Quae demum qualis quantaque fuerit, ipsa ruina docet.”

prape te shkonje si heren e pare pa bere gje dhe i ndjekur kamba-kembes prej Skenderbeut gjer pertej kufirit. Prane Ohrise, Sulltán Mehmedi la nje ushteri per te ruajtur kufiret dhe shkoj i turperuar ne Stambóll.

Skenderbeu i spastrój prape garnizonet turke, te lena ne disá pika te Shqiperise, po kunder forteses se Valmit s' kishte as topa, as ushteri te mjaftë. Vendi ish i djegur, i shkretuar prej armikut; pópulli ish therrur e shuar; dhe ne fortesat turke te Sfetigradit, Modrises dhe Beratit ushtua tani dhe Valmi. Hallka e hékurte rreth Krujes forcohej dhe ngushtohej. Armiku, nga dale po qenerisht, pa bere hesáp therorite, po futej thell' e me thelle ne zemer te Shqiperise. Skenderbeu deshte t' a thýente keté hallke. Si pas çdo fushate, doli ne krye te komisionit te rekrutimit, beri lista te ra te njéresve te zotet per arme, dhe mblodhi nje ushteri te re qe t' i binte forteses se Valmit (1). Pastáj thirri Kuvendin e Princerve ne Lesh qe t' u shtronte aliáteve dhe Venetise pllanin e tij dhe t' u kerkonte ndihmen ushteriake dhe financiale. Atjé u-semúr nga e-thet dhe u-shtí ne shtrat nga i cili s' ungrít mé. "Si Ajaksi i Sofokliut (2), Skenderbeu u-hóq nga shkena, para se te mbarohej akti i trete dhe i funtme i tragjedise shqiptare."

1.—Barleti, LXIII, f. 366.

2.—Fallmerayer-i, vell. 9, f. 94.

Katastrofa po afrohej. Zemerimi i Sulltanit kunder Shqiptáreve dhe Veneciáneve ishte aqë i math, sa ne mes te dimrit, nje turme prej 15,000 Turqsh, permés máleve te mbuluar me debore, u-dúk perpara Shkodres. Kur ardhi lajma ne Lesh, kryetrimi, i semure ne shtrat te vdekjes, u-perpóq te ngrihej e te kapte armet, dhe dha urdher qe t' i gatitnin kalin. Po trupi i tij, i tretur nga ethet, nuke leviste nga vendi, dhe garda mbreterore shkoj keté here te leftonte pa mbretin ne krye te saj. Po tmerri i emrit te tij ish aqë i math sa Turqit, me te pare *kohorten preto-riane*, kujtuan qe vinte edhe *ay*, múare aratine dhe u-shuane krejt prej Malesóreve neper grykat dhe pusirat. Skenderbeu me-zí merrte fryme, kur i súalle lajmen e mire te vijtores se funtme. Kur i thane mjeket qe s' kishte mé asnjé shprese per sherím, thirri princet shqiptare dhe bajlozet e Venetise, te cíleve u la shendét dhe i keshillój t' a vazhdojne luften e perbashkme kunder Turqve. Mbreterín' e tij ia la te birit, Gjon Kastriotit, me mbretereshen si regjente, dhe i porositi qe, po te ndódheshin ne rezík, te shkonin ne qytetet qe i kishte falur Ferdinandi i Nápolit. Munt t' a marrim me ment hidherimin qe ndjeu Skenderbeu, kur hodhi rreth tij syrin e mjegulluar nga hija e vdekjes dhe s' pá asnjé princ shqiptár, te zotin per te pasuar vepren, te cilen vdekja s' e la t' a mbaronte. Pastáj u-pershen-

dósh me te gjithë, kungój, e dha shpirt me 17 te Jenarit, 1468 (1), ne verse prej 56 vjetsh, pas nje mbreterimi prej 24 vjetsh e dy muajsh, te shkuar ne lufte kunder Turqve per lirín' e Shqiperise dhe per mprojtjen e Evropes.

1)Daten 17 Jenár na e japin Barleti dhe Dimiter Frengu me Anonimet, motin 1468 Franza, L. IV, k. 22, f. 430: "*Mense Ianuario ejusdem anni* (6976 temotit bizantin, domethene 1468 pas Krishtit) *Albanitarum princeps Scantares morbo obii.*" Ky mot i vdekjes se Skenderbeut vertetohet nga arshivat e Millanit e te Venetise:

Bajlozi i Millanit ne Rome, Augustinus de Rupeis, ne nje rapórt zyrtár qe i ben guvernës se tij me 3 Gusht, 1467, e lajmerón guvernën e tij per rrethimin e Krujes e te Dúresit dhe çfaq besimin qe, pas lútjeve te bajlózeve veneciane, Papa do t' i dergonje nonjë ndihme financiale Skenderbeut (Pisko, Appendix): "De le cose del Turcho se la adviso, che le molto grosso in Albania et fa contra Croya et anche Durazzo grandissima et et crudelissima guerra. Questi ambascadori Venetiani ancora a questa parte sollicitano molto el papa di provisione. Credo se manderá de qua qualche soccorso de denari a Scanderbegho." Me fjale te tjera, Skenderbeu s' kish vdekur gjer me 3 Gusht, 1467.

Nga ana tjater lajma e vdekjes se tij arriu ne Venetí me 13 Shkurt 1468, se keté dite mblidhet Senati i Venetise dhe dergón kryepeshkopin e Dúresit me porosí qe te benje ç' te jete e mundur qe te mbetej Kruja dhe principata e Skenderbeut ne dore te Gjon Kastriotit, dhe po te ndódheshin ne rezik, t' i merrte ne-

Kur vdiq Skenderbeu, asnjé sy nuke mbeti i paperlotur. Mbretresha dhe i biri dymbdhjete-vjeçar, te gjunjzuar perpara kufomes se tij po lebetiteshin. Prínccrit, rreth e rrotull, po qanin si foshnja, dhe e vajtonin pas menyres shqiptare

ne mprojtjen e Republikes *me zotimin e shkruar qe do t' ia kthenin prape* (S. Romanian, Storia Documentata di Venezia, vell.IV, f. 333): “Fino dal 13 febbraio 1468, era giunta a Venezia la notizia della morte di Scanderbeg in Alessio, e testo partí a quella volta l' arcivescovo di Durazzo con commissione di fare il possibile per conservare Croja e gli altri luoghi nel possesso dei figli di lui, e quando fossero in pericolo accettassa tutti quei luoghi sotto la protezione della Republica, promettendo questa anche con carta di restituirli (Secr. XXIII, p. 94); andasse Francesco Cappello, che già trovavasi in quelle parti, a tutelare il paese, al quale scopo gli si mandavano truppe e Munizioni.”

Nga te sípermet provohet qe Skenderbeu vdiq ne Jenár 1468; qe si trashegimtár la te birin; qe Krujen dhe mbreterín' e tij nuk ia dha Venetise as me traktét perpara vdekjes, as me testamént pastáj, ndryshe nuke do t' ish nevoje per Senatín e Republikes te bente kártera me te birin qe t' a merrte Krujen nene mprojtje dhe pastáj t' ia kthente prape; qe Kruja *nuke ndodhej ne rezík*, kur vdiq Skenderbeu, se Kryepeshkopi i Dúresit shkon me porosí te perpiqet qe Kruja t' i mbetet te birit te Skenderbeut, dhe po te kthéheshin prape Turqit e te ndodhej ne rezík, ahere t' a merrte Krujen nene mprojtje te Republikes.

me kenge (1): “O trim Gjerq, Zot e Mbret, ô ate i shenjte dhe mprójtési yne, qýsh na lé jetime dhe te shkrete si dhente pa barí? Kú te vemi taní te kerkojme ndihme ne shtrengimet? E kúsh do te na mpronje taní nga armiqtë dhe nga terbimi i Turqve? Mjere ti, ô Shqiperí, mjere né derezes-te, mjer’ i math, e mjer’ i vogel, mjere tere Krish-terimi qe humbi nje te ketille kryemprojtes!” Lek Dukagjini, si i marrosur nga hidherimi ren-di ne shesh te qytetit e, dyke çjerur kraharorin, e dyke çkulur mjekren dhe floket, bertiti (1): Ejani, ô Shqiptare! Sot rá kryekeshtjella e Shqi-perise; fortesat tona u-permbysne; fuqia jone humbi; qytetet tona rane perdhé; tere shpresa jone u-shua me vdekjen e nje burri!” Klithmat ze-mer-çjérese dhe te mallengjýera te pópullit e mbuluan keté lajmerím te Dukagjinit, te cilin e vertetonin tingellimet vajtimtare te kembánave.

Atjé tej degjohej hingellimi i deshperuar, i mallengjyer, i ngjirur, i keputur i nje kali. Ish-te kali luftetár i Skenderbeut, qe vajtonte te zo-tin. Mihte dhene me terbím, renkonte si i pla-gosur per vdekje, dritherohej e ngjethej si nga e ftohta e étheve, çfrynte avull e leshonte lote si njerí. Qe kur u-shtrí Skenderbeu ne shtrat, u-semúr edhe ay; dhe kur vdiq, u-egersua, s’ qaste njerí tjater qe t’ i hipte, s’ deshte mé te hante,

1)Dimitër Frengu, k. 40, f. 216.

s' deshte më te rronte, e u-shtrí e vdiq pake dite pas te zotit (1).

Skenderbeu u-varrós ne katedralin e Shen Kollit ne Lesh. Te gjithë princërit, oficeret dhe ushtaret e tij me garden mbreterore e percúalle ne banoren e funtme. Gjemimi i tópave dhe ker-cellimi i púshkave lajmeruan qe kufoma e tij zbriti ne varr dhe, bashke me té, edhe Shqiperia e lire.

Shqiperia e qau dhe e vajtoj vjete me radhe. Evropa derdhi lote te hídhura. Te gjithë hoboret, an' e mb' anc Evropes mbajtin zi, se ish e perhapur aqe shume ne bote sa dhe armiqve u vinte keq per vdekjen e tij.

Kur e degjój Sulltán Mehmedi tha: “ Nje Iur-án te tille do mos linde më dheu kurre!” dhe pas-táj shtój: “Taní Evropa dhe Asia jane te miat! Mjere Krishterimi, se i humbi shpata dhe mburonja!”

Per te hapur udhen e Romes, qe ia kish ve-ne syrin taní, Sulltán Mehmedi vazhdój fushaten e tij kunder Shqiperise. Lufta mbajti 11 vjet pas vdekjes se Skenderbeut dhe s' munt te mbaronte veç me shojtjen e plotte te njerës pale. Taní s' mbetej më asnjé dyshím cila anc ish e denuar prej fatit. Aresyet, per te cilat Shqiptaret u-thyen nuke jane te renda per te gjetur: 1) Tur-

1) Anoním, k. 41, f. 45 v.

qia ishte nje pus ushteriák i pasosur, kur kapita-
 li njerezór i Shqiperise nisi te pakesohej dhe ish-
 te me te shuar e siper. 2) Turqia, qe kur nisne
 lúfterat shqiptaro-turke me 1362, pati nje serí
 Sulltanesh te medhénj, si Muradi I, Bajazidi I
 Jillderemi, Mehmedi I, Muradi II, dhe Mehme-
 di II, kur fati doreshtranguar nuk i dha Shqipe-
 rise veç *nje* Skenderbé. 3) Turqit ishin nje komp
 i bashkuar si nje shkemp rreth Sulltanit, aqe nga
 fanatizma sa dhe nga disiplina ushteriake, kur
 Shqiptaret kane qene ahere, si dhe sot, nje ele-
 mént qender-ikes, te pabindur e te pabashkuar,
 te cilet me-zí i mbante pak a shume te lidhur kry-
 emendja sipernjerezore e Skenderbeut. Çudia
 eshte vetem qýsh, pas vdekjes se tij, Shqiperia e
 kapitur, jetime, e neveritur krejt prej Evropes,
 mundi me Venetine bashke te qendronte kunder
 kollosit turk njembdhjete vjet me kembe.

Fryma heroike, qe kish perhapur Skenderbeu,
 si gjysme-perendi, e vjeterise, rronte e gjalle ne
 zemrat e Shqiptáreve vjete passí fluturój ne qiell
 shpirti i ndriçim i kryetrimit. Valle vajzash
 shqiptare, si Vallkyrat e legjéndave gjermanike,
 mblídheshin regullisht çdo tete dite mi keshtjellat
 ku kishte mbreteruar dhe, midís buçitjes dhe oshe-
 times se betéjave, kendonin hymne levdatore per
 kryetrimin e vdekur te kombit dhe i lúteshin, si
 nje shenjti, qe t' i shpetonte nga armiku i terbuar
 dhe t' u falte vijtoren flámurit dhe ármeve kombe-

tare (1). Shqiptaret, te ndezur nga ketó kenge trimerore, e shikonin me sy hien e Skenderbeut kaluar ne krye te tyre dhe leftonin si luane me force te perseritur.

Lidhja e kréreve shqiptare ishte laveruar, posá u-çdúk ay qe i kish dhene shpirt e force bashkimit. I biri, Princ Gjon Kastrioti, i cili ish dymbedhjetë vjetsh kur i vdiq i ati, kishte emrin dhe te drejta dinastike, po ish teper i vogel qe te vihej ne krye te Ligës dhe duket qe s' kish trashëguar cilesít' e pazakóneshme t' ett. Me 1474 ia dorezój Republikës se Venetise Krujen dhe principaten aterore dhe shkoj me mbretereshen ne Trani te Italisë. Pjesat e Shqiperise, te zap-túara prej Turqve, u-vune nene qeverimin e nje te nipi prej motre te Skenderbeut, i cili ishte kthyer Muhamedán e rronte prane Sulltanit (2).

1)“Quod factum esse ajunt, ut post ejus mortem eximia viri admiratione populi imbati, quasi in illo aliquid vidisset quod humanum excederet fastigium, grati principis memoriam solemnibus consecrabant carminibus. Reluterant mihi digni vivi, vel medio ardore belli, et tum quum Barbarorum armis omnia strepabant, puellarum coetus in his rubibus, quibus ille imperavit, octavo quoque die mediis triviis coire solitos, ac defuncti principis (ut veteres magnorum heroum in conviviis solebant) laudes decantare.” Sabtlico Decad. III, f. 568, Basilea 1570.

2.—“Cujus (Scanderbegi) regions et domini partem res publica Venetorum, partem sororis ipsius fi-

Arianiti kishte vdekur me 1461 dhe te vétemit princer luftetare, qe permenden pas Skenderbeut jane Lek Dukagjini dhe Gjon Muzaka. Shqiptaret nuke pushuan se leftúari, po pushuan se shkrúari. Asnjé kronikán s' na ndriçón mi luf- ten e ketyre vjéteve te funtme dhe s' dime hohe- síst veç rrethimet e Krujes e te Shkodres, te ci- lat na i pershkruan Barleti (1), dhe me te cilat mbyllet akti i trete dhe i funtme i tragjedise shqiptare. Dy here ne mot, me te korre e me te vjele, ne vere e ne vjeshte, vinin ushterite turke regullisht perpara Krujes, Dúresit, Leshit e Shkodres, te cilat mpróheshin prej garnizonesh te perziera veneto-shqiptare (2). Ne çdo rasje e shkretonin vendin me zjarr e me hekur qe t' i shtrengonin fortesat te jípeshin nga uria. Mun perpara kryeportes se Krujes, Turqit kishin ngri- tur nje keshtjelle me nje garnizón te forte per te vazhduar bllokaden e kesáj fortese te urryer di- mer e vere.

lius Turca, qui apud Ameram vivebat, missus ab eodem occuparit." Franza, L. IV, k. 22, f. 430.—Cili ishte ky nip i mbare dhe nga cila moter nuke dime.

1) Marini Barletii, De Expugnatione Scodrensi, Venetí 1504.

2.—"In Epiro, ab initio suscepti belli, quasi statis diebus bis quotannis circa Scodram, hissum, crojam et alia oppida, quae in ea ora Venetí tenebant, sub messium et vindemiarum dies Barbarorum equitum alae erumpebant." Sabellico, Decad. III, f. 568.

Me 1476, Sanxhák Beu i Bosnjes Omár i mundi ushterite veneciane nene Geronimo Novello'n afer Gradiskës, zaptó j provincën e Friulit qe nga lumi Isonzo gjer ne Tagliamento, dhe bariste kunder Venetisë. Qendrój perpara fortesës se Udine's dhe, qe te çgjakesohej per mosmarrjen e saj, e plaçkiti dhe shkretój me zjarr e me hekur krahinen e Friulit.

Ne prendvere te motit 1477, Ahmed Beu me nje ushteri prej 8,000 e rrethój Krujen nga te gjitha anet. Atjé kish arrire puna sa Turqit, me nje ushteri kaqe te vogel, kishin shprese t' a merrnin Krujen, perpara se ciles u-práps me turp tere ushteria turke nene Sulltán Murad II e Mehmed II. Kumandár i Krujes ishte veneciani Pietro Vettori. Ahméd Beu, mé i mençur se Sulltanet, nuk e humbi as kohe as gjak ne sulma te papémeta, se pesimet e tyre e kishin bindur qe Kruja s' munt te merrej me force. E bllokój pra dhe e la urine t' ia mbaronte punen. Sa humbi Shqiperia me vdekjen e Skenderbeut duket ne keté rasje. Nje ushteri veneto-shqiptare prej 13,000 nene kumandarin e Shkodres Francesco Contarini dhe Lek Dukagjinin ardhi me 6 te Satorit, 1477, per te shpetuar Krujen, e goditi dhe e mundi Ahméd Bene ne fushe te Tiranës se Vogel, kater mile lark Krujes, dyke zaptuar kampin e ushterise turke. Ne vent qe t' a ndiqnin e t' a farosnin Ahméd Bene krejt, Contarini dhe Dukagjini i lane

ushtaret e tyre te plaçkitin kampin e te pernda-
 hen me te djatht' e me te mengjer. Ahméd Beu,
 si i pá keshtú te perndare e te çkujdesur, i goditi
 naten, me driten e henes, dhe i copetój krejt.
 Midís te vráreve, ishte dhe vete kumandari vene-
 cián Contarini. Pas kesáj dishfate Vënetia, e
 goditur prej Turqve nga te gjitha anet, ne Shkod-
 re, ne Dalmatí, ne Isonzo e ne Tagliamento, e
 shtrydhur dhe e dobësuar nga financat e nga ush-
 teria, e shtyre vete ne buze te gremines, e neveri-
 ti Krujen ne fatin e saj. Me te ngrenat e plaçki-
 tura nga Turqit ne betejen e Tiranës se Vogel,
 garnizoni u-mbájt tere dimrin dhe pasój kunder-
 shtimin. Vetem prej nje bllokade prej mé teper
 se trembedhjetë muajsh, si u-mbaruan ushqimet
 dhe s' kishte mé asnjé shprese ndihme se jashtmi,
 garnizoni dhe Krujanet nisne te mendohen per
 kapitullate. Kur u ardhi lajma qe vete Sulltán
 Mehmedi kish rrethuar Shkodren, derguan me
 15 Qershór, 1478, parlamentare ne kryeqendren
 turke dhe proponuan t' a dorezonin fortesen me
 konditen qe te líheshin te shkonin lirísht me armet
 dhe plaçkat e tyre. Sulltani e akseptój me gezím
 keté kondite dhe shkeli pastáj me pabesín' e tij
 te zakóneshme. I la Krujanet dhe garnizonin te
 dalin nga fortesa, te cilen e shtiu ne dore, dhe
 pastáj dha urdher t' i therrnin burrat pa meshire,
 t' i skllaveronin grate dhe femijen, dhe te mba-
 nin vetem kumandarin venecián dhe kreret e

pasur, te cilet munt te çperbléshin me pará. Keshtú u-çgjakesua Sulltán Mehmedi II per dish-fatat e tija, te t' ett e te gjeneráleve te tij perpara Krujes. Veç ndénjesve, Turqit deshnin t' i shú-anin Krujes edhe emrin, dhe e pagezuan Ak-Hi-sár, domethene Keshtjella e Bardhe.

Gjithe keté vere rane fortesat e Leshit, te Drishtit e te Xhabjakut. Me 25 Jenár, 1479, pas nje rrethimi te dyte prej 15 muajsh dhe pas nje mprojtjeje heroike, Shkodra kapitullój nga uria me konditen qe garnizoni dhe ndénjesit te delnin lirisht me armet dhe plaçkat e tyre. Sulltán Mehmedi, keté here, s' munt t' a shkelte fjalen e tij, se kumandari venecián Antonio de Lezze kerkój dhe mori nga Sulltani disá veta, si penk te besnikerise se tij. Shkodranet refugjiate u-vendosne ne Venetí me perkrahjen e Republikes. Nje dite para se te binte Shkodra, Venetia kishte bere paqe me Turqine, se ciles i leshonte tere Shqiperine, veç Dúresit.

Te gjithe príncërit shqiptare qe kishin leftuar kunder Sulltanit, si aliate te Venetise u-neveritne ne fatin e tyre. Nje nga ketá ishte Gjon Muzaka, auktori i Gjeneallogjise. Ndonesé Sulltani i blatonte pasurira dhe nder, i kish refuzuar te gjitha dhe vazhdój luften trimerísht gjer sa ra Shkodra. Ahere e gjeti veten ne meshire te Sulltanit dhe, i lajmeruar prej disá miqsh iku naten me te birin, me te bijen dhe me te shoqen, prin-

ceshen Maria nga dera e Dukagjimit, ne Dures. Atjë e shoqja, e cila që me barre, lindi nje foshnje, që u-pagezua fshéhtazi pa ditur e kujt ishte. Komisare turq ardhe ne Dures dhe kerkonin Gjon Muzaken, i cili ishte hedhur me nje varke ne Itali. E shoqja u-fsheh nene nje shtrat dhe shpetój per qime, kur bastisne komisaret turq shtepine ku ishte fshehur. Keshtú e pesuan dhe që te gjithe princërit e tjere, te cilet u-shtrenguan a te iknin, a te kthéheshin muhamedane (1).

Me míjera shqiptare, që s' duronin dot zgjedhen turke ikne ne Evrope, veçanerisht ne Itali, ku ndodhen gjer me sot afró 200,000 prej syresh që flasin shqip e kanë mbajtur zakonet dhe traditat kombetare. Kur Shqiptaret e Shqiperise,

1.—Muzaka, Hopf, f. 276-277. Muhamedanizma ne Shqiperi u-perháp mé pare neper kreret, ca prej te cíleve u-kthyen nga interesi dhe pa shtrengice që nga koha e Bálsheve, dhe te tjeret nga e keqja pas vdekjes se Skenderbeut. Ne popull u-perháp dale nga dale ne shekujt e pastajme. Çermenika u-kthye ne kohen e kryengritjes frenge me 1793, dhe pjesa m' e madhe e Laberise ne kohen e Ali Pashes, ne krye te shékullit te nentembedhjetë. Atá prej te Krishtëreve që s' u kthyen muhamedane, që te shpetonin nga vdekjet, u-hodhe nga katholicizma ne kishen orthodoxe te Patrikanes se Stambollit. Mbetne katholicë vetem Malesoret e veriut me armet ne dore. Himariotet qendruan besnike te Papes gjer ne mes te shékullit te tetembedhjetë, dhe u-kthyen orthodoxe ne kohen e Katerines se Madhe.

qindra vjete pastáj, i kishin harruar Skenderbeut edhe emrin, Shqiptaret e Italise e mbanin kujtimin e kryetrimnit te kombit me kenge dhe legjenda tradicionale. Papa Pal II ne nje letre i pershkruan Filipit, Dukes se Burgonjes, mjerimin e ketyre refugjiáteve: “Nuke munt t’ i shohe njeriu pa derdhur lote ketá refugjiate neper limanet e Italise, te urret e te çveshur, te çkulur nga vatrat e tyre, qe rrine anes detit, e ngrene dúarte ne qiell, e qajn’ e vajtojne ne nje gjuhe qe s’ ua marrim dot vesh.”

Me 1481, i bir’ i Skenderbeut, Gjon Kastrioti, i thirrur prej Shqiptáreve shkoj nga Italia ne Shqiperi, zaptó j nje pjese te madhe te mbreterise aterore me ndihmen e Himarjóteve dhe theu nje ushteri turke prej 2,000 qe u-dergua kunder tij (1). Kryengritja u-perháp ne veri e ne juge dhe me-zí u-thye pas disá vjetsh. Dhe ahere nisi nje tjtater ikje kreresh dhe Shqiptarësh ne Itali. Po keté here, mbreti Ferrante i Nápolit nuke e qasi Gjon Kastriotin me Shqiptaret e tij dhe s’ e lá te zbrese as ne Palermo as ne Napoli, nga frika se mos i deklaronte lufte Sulltani. Shkoj pra dhe i ra ner kembe Papes, i cili e ndreqi punen dhe keshtú Shqiptaret u-vendosne ne Sicili e ne Kallabri po te perndare, jo me nje vent, dhe s’ kishin

—Annali di Domenico Malipiero, Shih Pisko, Skanderbeg, f. 160.

te drejte te ndertonin qytét a keshtjelle (1). Me 1488, Gjon Kastrioti beri nje perpjekje te dyte per te rifituar mbreterine aterore dhe me 1500 e gjejme ne Venetí, ku Senati me nje dekrét me 9 Prill, 1500, vendós t' a ndihmonje me ushteri dhe pará e t' a dergonje ne Shqiperi (2).

Me 1499, Turqit zaptuan me pabesi Dúresin dhe Venecianet, per çgjakesim, u rrembyen Leshin. Mé ne funt, Turqia dhe Venetia bene paqe me 14 Dhjetór, 1502, pas se ciles Shqiperia e tere i mbetej Sulltanit, veç Tivarit dhe Ulqinit, te cilat i zaptój me 1571.

Keshtú ne kohen, kur Evropa dilte nga koha e Mesme dhe hynte ne Rilindjen e Qytetesise, Shqiperia shuhej nga lista e shtéteve te lire dhe hynte nene zgjedhen e urryer te nje fuqie barbare, nene te cilen vúajti mé teper se kater shekuj.

1.—Historin' e Gjon Kastriotit, te birit te Skenderbeut, e tregón, pas tradites pópullore, nje doreshkrim i shkruar prej Agostino Tocci-t me 1650. Pas keti doreshkrimi, Gjon Kastrioti nuke vajti ne Nápoli, pas vdekjes se Skenderbeut, po vazhdój luften per dymbedhjete vjet gjer sa u-kthye dhe u-shtrengua te ike nga Tivari me ca anie veneciane per ne Sicili. Doreshkrimi i Agostino Tocci-t u-botua prej Girolamo de Rades ne gazeten e tij La Bandiera d' Albania (Flámuri i Shqiperise). Per fat te keq, s' munda t' i gjenja númeroat e kesáj gazete, ku u-botua ky doreshkrim i interesme, qe t' a perdornja ne keté histori.

2.—Shih Pisko, Skenderbeg, f. III.

Vendi u-shkretua krejt; tregëria u-venit; qytetëria u-shua; çdo lidhje me Evropën u-prë. Kesh-tjella dhe qytete, të lulezuar në kohë të Skender-beut, me pallate dhe monumente, si Patrella, Petralba, Stellushi, Tornaçi, Sarda, Drishti, Danna, Vulpiani dhe Sfetigradi humpne fare nga faqja e dheut; të tjera si Kruja, Dúresi, Shkodra, Leshi, Vlora, Kanina, Berati dhe Gjinokastër u-venitën dale nga dale dhe mbetën si hëra të bukurisë dhe shkelqimit të tyre të vjetër.

Sa rendesí jetësore kishin për Evropën fuqishatat e Skenderbeut u-dúk pasí ra Kruja dhe Shkodra. Me 1480, Sulltán Mehmedi, posá zaptójt Shqiperinë, u-dërth kundër Italisë. Amirali Ahméd Gjedík Pasha, Shqiptár nga raca, me një flotë dhe me një ushtërí të fortë, u-hóth nga Vlora në Otranto. E zaptójt këtë qytét dhe gatitej të hidhej kundër Romës. Italia e tere dridhej, Papa mendohej të ikte nga Roma, kur më 3 të Majit, 1481, Sulltán Mehmedi, midís përgatítjeve që bente për të zaptuar tere Evropën, vdiq para se të realizonte énderen e tij, gje që do t' a kishte bërë, sikúr të mos ia kishte mbyllur udhën më parë Shqipëria nën Skenderbënë.

Kjo është mjaft që t' i japë Skenderbeut, në historín' e Evropës, një vënt të nderuar midís mprójtësve më të medhénj të saj kundër barbarisë asiaticë. Sikúr t' a kishin ndihmuar fuqitë evropjane, ashtú si duhej, Skenderbeu do të loste

nje roll shume mé te math e munt t' a dermonte fuqine turke para se te rritej. Po Evropa ndenji e ftohte, dhe fati e desh qe Papa Pius II, nje nga te vétemit burra te kohes se tij, qe e çmonte Skenderbene pas vleres dhe deshte t' i jipte punen qe meritonte, te vdese pikerisht kur gatitej te hidhej ne Shqiperi ne krye te kryqetáreve evropjane.

Nga forca e rásjeve Skenderbeu u-mbajt ne defensive dhe çudia eshte si mundi te qendronte me kembe aqe vjet. Me nje ushteri te vogel, pa topa, pa pará, me niper dhe shoke, qe e tradhtonin osé e pengonin me çdo çap, mbeti i pamundur, i patundur, i padeshperuar, mproj lirin' e Shqiperise dhe mbajti fatin e sinisise ballkanike njezét e kater vjet ne ballance, leftój gjithenjë i pari ne sulme, i funtmi ne ritirate, dhe fitój beteja te shkelqýera qe e vene ne radhen e gjeneráleve te pare te botes.

Turqit, te mundur gjithenjë, kur e kishin kunder, arrine te besonin qe ishte gjysme-perendí dhe e nderonin jo mé pak se Shqiptaret. Kur e múare Leshin, e hapne varrin e tij, jo qe t' a desekronin, po qe t' ia ndanin midis tyre koskat, te cilat i peshtillnin me ar e argjént dhe i varrnin me qafe si hajmalira te shenjta dhe çudibérese qe t' u shtohet trimeria e te mos i zinte plumbi.

Bukuria e pamjes se tij dhe madheshtia e shtatit bashkóheshin me nje force trupesore te perminjerishme. Shpata e tij bente çudira. Me

nje te goditur te saj ia preu koken nje demi te eger qe shkretonte arat e se motres Mamice. Ne rrethmin e Krujes, per te çgjakesuar rjepjen e pashpirtme te Moisiut dhe te shtate oficereve, me nje goditje te shpates i coptoj me dysh te vellán' e Ballabán Pashes, Jonúz me te birin Hajdár. Ne beteje, e kishin pare te çante me shpaten e tij burra t' armatisur nga koka ne kembet. Turqit kujtonin qe shpata e tij ish e magjepsur dhe, pas paqes se motit 1461, Sulltán Mehmedi ia kerkój si dhurate. Skenderbeu ia dorezój me nje here, po Sulltani ia ktheu prape, dyke thene qe s' ishte shpata qe kerkój, posá nuke ndryshonte nga te tjerat me te prere. Skenderbeu, dyké neneqeshur, i tha ambasadorit turk: "I dergova shpaten e mire, po s' munt t' i dergonja dhe krahun bashke!"

Energjia morale dhe kuraja e tij jane ca mé te çudiçime, dhe me ketó Skenderbeu fitój nje vent ne radhen e pare te kryetareve te pavdekur. Keshtú, ne kohën, kur fuqia turke ishte me t' arrire kulmin e saj, niset me treqint veta per te shpetuar Shqiperine nga zgjedha. Qýsh ndodhej Shqiperia, kur vajti t' a shpetonte? Kishin mbetur vetem pleqte, na thote Gjon Muzaka (1), se te rinjte pothua ishin vrare qe te gjithë ne lúfterat e paprera kunder Turqve. Ne nje lufte per vdekje prej njezét e kater vjetsh, me ç' ushteri u bente

1.—Muzaka, Hopf, f. 274.

balle mizerive turke? Me nje grusht trimash, qe i frymezonte me heroizmen e tij. Sa mé teper rríteshin reziket, aqe mé teper i çelej fytyra; ne syrin e tij shkrepetinte vijtorja.

Shume here Turqia, tmerri i Evropes i blatoj paqe. Skenderbeu hithte poshte kryelartesisht çdo proponim qe nuke pajtohej me dignitetin dhe independencen e Shqiperise; dhe keté gje e bente ne kóhera kritike, kur humbja e tij dukej fare e shigurte. Jo vetem s' kerkójk paqe kurre, po e theu dhe até te vétemen qe beri, posá u bint qe ashtú e deshte e mira e Shqiperise dhe e Evropes, pa u-trembur nga bara e nje pergjigjesie aqe te madhe.

Ish i palodhur nga shpirti dhe nga trupi: gjithenjë ne levizje, kurre ne prehje, hante me ushtaret, flinte i armatisur ne kamp, me gunen, e ne rrogós. Pese ore gjumi i shin mjaft ne kohe qetesie, dy a tri ore vetem ne kohe shtrengice. Hante dhe pinte shume, po duronte dite me radhe pa ngrene. Si Hannibali dhe Napoloni, vishej vete pa lluse e pa madheshtí, po ushtaret i deshte te stolisur me ar e mendáfsh, te ushqyer mire dhe te paguar pasurisht.

Ne betejat, kursente mé teper ushtaret se sa veten e tij. Edhe leftonte edhe e drejtonte betejen. Nga shpejtesia e çudíçime dhe rreptesia dermónjese e godítjeve te tij munt te barabitet vetem me Jul Qesarin, ne mos me shkrepitimen e rrufese.

Me ushterira te vogla thýente gjithnjé ushterira dy a tri here mé te medhá, dhe çdo here e ndronte methuden. E shijonte betejën ne te gjitha format: ne fushe te hapur, ne pyll, me nonjë vent te forte, kur i binte ne kamp te fortifikuar; kúr e shtynte, kúr e zvarniste gjer ne pusín' e zgjedhur; ne te thyer ushterite rrethónjese, nofta s' ka shok ne histori te botes. Armiku e gjente gjithenjë t' armatisur dhe gatí. Me te mbaruar njerën betejë, gatitej per tjetren. Pjesën e rende e merrte vete, te lehten ua jepte gjeneráleve te tij. Plaçkat dhe parate qe fitonte nga armiku ua perndante qe até dite oficéreve dhe ushtáreve.

I eger dhe i rrepte ne betejë e sipër, ishte zakonërisht aqë zemermirë sa jo vetëm vullnetarë nga anet e fundme t' Evropës po edhe Turq nga Turqia vinin e kthëshin te krishterë qe te shërbenin nënë kumandën e tij. Ndonesë rronte në një kohë, kur zakonet ishin te égera dhe lufta pa meshirë, prapë ishte njërezór dhe kurrë s' i kishte lenë ushtaret, në plaçkitjet e víseve armike, te ngisnin grua, placke, a çilimí.

Nga moralí, ndonesë i rritur në një hobór te korruptuar, mbeti puritán malesór. Si Gustáv Adolfi i Suedisë s' linte gra, te mira a te liga, t' i afróheshin kampit te tij, dhe ndiqte me ashpersí prej fanatiku çdo fare immoraliteti. Si Skipión Afrikani, s' u qasej grave, dhe u-shtrengua te

marrtohet vetem per shkake politike, pas shtyrjes dhe lútjeve te keshilltáreve te tij.

Luftetár i math ishte edhe diplomát nga mé te hollet se munda jo vetem te fitonte simpathín 'e fuqive evropjane, te cilat pak e shume e ndihmu-an moralisht dhe materialisht per te pasuar luften e lirise, po qé dhe i zoti—i vétemi ne tere historín' e kombit—t' i lidhe kreret e palidhur, t' i bashkonje e t' i organizonje Shqiptaret e pabashkúarshme e te pabíndurshme ne nje ushteri te régullshme dhe te disiplinuar. Per te bere keté s' i arrinte zotesia ushteriake, po i duhej nje durím dhe nje hollesí diplomatike nga mé te rallat. Nje anekdote, qe e kendojme ne historín' e Anonimit (1), na tregon me ç' fare elemente organizój Skenderbeu nje ushteri: Nje dite, tek u jipte ushtáreve kumanda, nje prej syresh, ne vent qe te mbaronte úrdherin qe mori, i u-pergjéq aqe paturpesisht, sa Skenderbeu i zemercuar nxori shpaten dhe i u-derth persiper. Ushtari, i trembur, i ra kalit dhe iku me vrap qe te shpetonte. Skenderbeu e ndoqi gjer sa arrine me nje lume. Atjé ushtari e ktheu kalín, nxori shpaten dhe i tha Skenderbeut te qendronte, se kish t' i thoshte ca fjale. Skenderbeu qendrój dhe ahere ushtari i çfaqí pendimin e tij qe i shkau gjuha dhe i lutej t' ia falte fajin, se do mos e bente tjater here; po

1.—Anoním, k. 41, f. 47 v.

te mos ia falte, ahëre do te leftonte si burre me burrin per te mprojtur jeten e tij nga e keqja, se s' kishte qysh t' a kaperxente lumin. "Nuke do te te ngas, i tha Skenderbeu, te cilit i iku zemrimi nga fjalet e paprítura te ushtarit, po eja me mua, se qenke trim!"

Fallmerayer-i, me gjithë ftohetsín' e tij kritike, e karakterizón Skenderbene keshtú: "Gjerq Kastrioti eshte nje nga kryeluftetaret mé te mbaruar, mé faqebardhe dhe mé te medhénj te botes (1). Sa qé i gjalle, e rúajti lirín' e kombit; keté nuke mundi t' ua lere si trashëgím sterníperve te tij, ashtú si nuke muntne dhe as te dy bashkatdhetaret e tij te degjuar, Pirua dhe Alí Pasha; po ketá i kaperxeu jo vetem ne madheshtí morale, po dhe ne fatmiresine qe u-hóq nga fusha e veperímeve, midís shkelqimit e fames, mundes i kurorezuar me dafina, dhe u-thye vetem prej vdekjes.

Papa Kalisti III, per te cilin historianet thone qe ish i matur ne fjalet sa kurre s' e kishin degjuar te flase me lajka, a per te bere qefin e nënjéjt (2), i shkruante Skenderbeut me 11 te Shta-

1.—"Georg Castrioto gilt, wie jedermann weiss fuer einem der vollendetsten, gluecklichsten und groesten Kriegsmeistern aller Zeiten." Fallmerayer vell. 8, f. 732.

2.—"In dicendis sententiis ita gravis, ut nihil unquam per adulationem et gratiam locutus sit." Spondanus, Annales Ecclesiastici, dhe Duponcet, Histoire de Scanderbeg, préface.

1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

HECKMAN
BINDERY INC

N. MA

UNIVERSITY OF CHICAGO

59 517 134